AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M.FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

MİRZƏ RƏHİM FƏNA

1905-Cİ İL HADİSƏSİ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun 21 yanvar 2009-cu il №1 protokoluna əsasən çap olunur.

«Nurlan»

Bakı - 2009

Elmi redaktor:
Möhsün NAĞISOYLU
filologiya elmləri doktoru

Tərtib edəni,
mətni sadələşdirən və qeydlərin müəllifi:
Aytən HACIYEVA
filologiya elmləri namizədi

Mirzə Rəhim Fəna. 1905-ci il hadisəsi.
Bakı, «Nurlan», – 2009, 252 səh.

Kitabda XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələrindən olan Mirzə Rəhim Fənanın ötən yüzilliyin əvvəllərində şahidi olduğu erməni millətçilərinin törətdiyi qırğınlardan bəhs olunur.

4702000000 / N - 098 - 2009 Qrifli nəşr

© «Nurlan», 2009

TARİXƏ DAHA BİR DƏYƏRLİ TÖHFƏ

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının o qədər də məşhur olmayan, lakin dövrün ədəbi fikrinin inkişafı və maarifçilik ideyalarınm yayılmasında mühüm rol oynamış nümayəndələrindən biri də 1841-ci ildə Şuşada anadan olmuş Mirzə Rəhim Mirzə Məhəmməd Bağır oğlu Fənadır. «Məclisi-üns» ədəbi dərnəyinin təşəbbüskarı və təşkilatçılarından olan Mirzə Rəhim Fəna hələ uşaqlıq çağlarından elmə böyük həvəs göstərmiş, təlim-tərbiyəsini boya-başa çatdığı doğma Şuşa şəhərində aldıqdan sonra Tiflisdə təhsilini davam etdirmiş, ərəb, fars, türk dilləri ilə yanaşı, rus dilinə də mükəmməl yiyələnmişdir. Özünə qarşı tələbkarlıq və ciddi işgüzarlıq nəticəsində kamil qələm ustası kimi püxtələşmiş ədəbin ərəb, fars və Azərbaycan dillərində nəzm və nəsrlə yazdığı əsərlərin bir qismi Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunur. «Altmış iki saxlama vahidindən ibarət olan sənədlərə Fənanın şeirləri, topladığı materiallar, təsviri sənədlər və müxtəlif şəxslərin fondda saxlanılan materialları daxildir» (N.Səmədova. Mirzə Rəhim Fəna və onun şəxsi fondu. X Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. B. 2006. səh. 313). Arxivdə mühafizə olunan materiallar içərisində N-Q1/1, 7078 şifrəsi altında qorunub saxlanılan, ötən yüzilliyin əvvəllərində erməni millətçilərinin törətdiyi qırğınlardan

bəhs edən, Azərbaycan türkcəsində qələmə alınmış «1905-ci il hadisəsi» adlı əsəri də mühüm yer tutur.

Mirzə Rəhim Fənanın yaşadığı dövr-XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin ən keşməkeşli mərhələsi kimi səciyyələndirilir. "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda erməni təşkilatları, o cümlədən "Daşnaksütyun" partiyası fəaliyyət göstərirdi və bu partiya dənizdən-dənizə "Böyük Ermənistan" yaratmaq ideyasını təbliğ edirdi". Xəstə təxəyyülün məhsulundan başqa bir şey olmayan və qana susamış daşnakların təhriki ilə gündən-günə vüsət alıb genişlənən "Böyük Ermənistan" ideyası istər iki əsrin qovuşuğunda, istərsə də XX əsrin sonrakı mərhələlərində minlərlə insanın həyatını aparmışdır. Payına erməni vəhşətinin şahidliyi düşmüş bugünkü nəsil yaxın keçmişimizdə baş vermiş daha bir soyqırımı haqqında nəinki həmin dövrün mətbuat səhifələrindən, bu tragik, məşum olaylara həsr olunmuş sanballı elmi tədqiqat işlərindən, həmçinin həmin qanlı-qadalı günlərin iştirakçısı olmuş ədiblərin dəyərli əsərlərindən də məlumatlana bilər. Bu qəbildən olan nümunələr sırasında M.R.Fənanın "1905-ci il hadisəsi" əsəri mühüm yer tutur.

Əsasən tarixi faktlara və müəllifin şahidi olduğu əhvalatlara söykənən, üç cilddə yazılması nəzərdə tutulan risalənin I cildində tariximizin ən faciəli, qanlı səhifələrindən birini təşkil edən 1905-ci ildə xalqımıza qarşı törədilmiş qətliamın baş verməsəbəbindən (təəssüflər olsun ki, bu gün geniş oxucu auditoriyasına təqdim olunan əlyazmanın I və III hissələrini əldə edə bilmədik) müfəssəl şəkildə bəhs edildiyindən, II cilddə acı olayların sadəcə təsviri verilməklə yetinilmişdir. M.R.Fənanın bu əsəri qələmə almaqda başlıca məqsədi, özünün qeyd etdiyi kimi, müsəlmanlara qarşı acıma hissi oyatmaq, onların çarəsiz duruma düşmələrini bəyan etmək deyil, gələcək nəsilləri islam ümmətinin başına gətirilmiş bu olmazın müsibətlərdən hali etməklə onları erməni şovinizminin bir daha baş verəcək zərərli fəaliyyətinin qanlı nəticələrindən qorumaq olmuşdur.

Əlyazmada 1905-ci ildə qanlı çaxnaşmalara məkan olan Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir, Bakı, Tiflis, Gəncə, Ağdam, Qazax və s. kimi ərazilərdə baş vermiş tarixi hadisələrdən bəhs olunur. Qanlı-qadalı illərdəki müsibətlərin yaddaşlardan silinməsindən ehtiyatlanaraq gələcək nəsillərin ibrətamiz nəticələr çıxaracağını təmənna etdiyi hadisələri qələmə alan müəllif erməni vəhşiliyinin tüğyan etmə səbəbləri, bunun arxasında kimlərin dayanması, iki xalqın qanlı qovğaya girişməsində hansı qüvvələrin maraqlı olmasına dair suallara cavab axtarır.

Risalə 16 avqust 1905-ci il Şuşa şəhərində erməni quldurlarının törətdiyi qırğınların təsviri ilə başlayır. Əsərin, demək olar ki, bütün epizodlarında ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri vəhşiliklər, onların riyakarlığı, xəyanət və paxıllıqları işıq-

landırılmışdır. Üsyanın ermənilər tərəfindən nagəhan baş verməsinə, müsəlmanların isə dava niyyətində olmadıqlarından heç bir hərbi hazırlıq belə görməmələrinə rəğmən, onlar (ermənilər) iğtişaşın islam ümməti tərəfindən törədilməsi şayəsini yaymaqla öz məkrli, xəbis xislətini ortaya qoyurlar. Risalədə qanlı olayların hansı şəraitdə meydana gəlib hansı məcrada inkişaf etdiyini təfsilatı ilə şərh edən müəllif azğın ermənilərin törətdikləri özbaşınalıqları, dinc yerli sakinləri qətlə yetirərək qarət və talanla məşğul olmalarmdan bəhs edən süjetlərlə yanaşı, "gələcək nəsillərə ibrət və nümunə olsun" deyə azəri türklərinin bu quldurlara qarşı göstərdikləri şücaətlərdən bəhs edən səhnələrin təsvirinə də geniş yer vermişdir. İslam mücahidlərinin Ağadədəli dağına hücumu zamanı göstərdikləri rəşadət buna bariz nümunədir.

Risalədə diqqəti çəkən önəmli məqamlardan biri Azərbaycan türklərinin humanizmidir. Kinli, ədavətli, xəmirləri fitnə-fəsad ilə yoğrulmuş ermənilərin müsəlman cəsədləri üzərində olmazın vəhşiliklər törətməsi, qarşısına çıxan heç bir kəsə rəhm qılmadan onları qarət edib qılıncdan keçirmələrinə rəğmən, müsəlmanlar ələ keçirdikləri erməni qızlarına heç bir zərər vermədən sadəcə onlara islamı qəbul etdirmək, başqa sözlə desək, haqq yoluna gətirməklə yetinirlər və yaxud azəri türklərinin əsir aldıqları altmış nəfər ermənini sağ-salamat qaytarmalarına qarşılıq olaraq sözügedən xainlərin on yeddi

müsəlman əsirini müxtəlif əzablarla qətlə yetirmələri hər iki tərəfin mənəvi aləminin açılmasına xidmət edən cəhətlərdəndir.

M.R.Fəna rusların qanlı hadisələrdəki mövqe və iştirakını da diqqətdən kənarda qoymayaraq iki millət arasmdakı nifaqı çar hökumətinin fitnə-fəsadının nəticəsi kimi qiymətləndirmişdir. Çarizmin bu iki millətə münasibətinin müxtəlifliyi, hətta bəzi məqamlarda ermənilərlə əlbir olmaları Qalada düşmən mühasirəsində qalan müsəlmanlara yardım üçün göndərilən furqonların başına gətirilən müsibətlər zamanı bir daha bəlli olur. Müəllifin öz sözlərilə desək, "hökumət məmurlarının ədalətsizliyindən, bu lənətlənmiş durumdan tam aşkar oldu ki, müsəlmanların topladıqları azuqə qıtlıqdan əziyyət çəkən öz həmvətənlərinə qismət olmayıb düşmən qarnına axacaqdır". Çarizmin ermənilərə günahsız müsəlman millətini məhv etmək üçün tam şərait yaratması, Qarabağda törətdikləri cinayətə görə bu qaniçən quldurlara qarşı heç bir tədbir görməməsi onların törədilən qətliamın baiskarı olmalarına sübutdur. M.R.Fəna da buna işarə edərək yazır ki, "...hər yerdə sülhü qorumaq və sazişi davam etdirmək məqsədilə lazımi tədbirlər görülüb işğalçı və cinayətkarlardan hesab istənilib onlara layiqincə cəza verilsəydi, belə faciələr qətiyyən baş verməzdi".

Risalədə diqqətdən yayınmayan digər bir cəhət imzalanmış sülhlə bağlıdır. Belə ki, müsəlmanlar erməni quldurlarının şər və

nifaqına, islam əhlinə olan düşmənçiliyinə qarşılıq göstərərkən onlar (ermənilər) məğlubiyyətə uğradıqlarını görüb əfv diləmək məcburiyyətində qahrlar. İslam ümmətinin öz xislətində bulunan qeyrət və rəhmdən, insaf və mürüvvətdən dolayı məğlubiyyətə uğrayan, acizanə şəkildə əfv diləyən düşmənə aman verməsinə, onunla saziş imzalamasına rəğmən, riyakar, nankor, xain düşmənlər fürsət düşdükcə namərdcəsinə müsəlmana arxadan zərbə endirirlər. "Sülhdən əsas niyyəti güclü təhlükədən canını xilas edib qisas üçün əlverişli zaman gözləmək" olan düşmən müqaviləni pozub məqam düşdükcə bir çox azəri türkünü amansızcasına qətlə yetirdiyi zaman islam mücahidləri onları məhv etmək iqtidarında olmalarına rəğmən, "sülhə razılıq verdiklərindən buna qarşı çıxmağı islam heysiyyətinə xilaf bilib üz verən olayları təhəmmül edirlər". Sonrakı illərdə baş vermiş qanlı iğtişaşlar isə qeyrət və rəhmliyimizin, insaf və mürüvvətimizin güdazına getdiyimizi bir daha sübut etdi.

Əsərin dil, üslub xüsusiyyətlərinə gəlincə, qeyd etmək istərdik ki, müəllif bu qanlı-qadalı illərdə şahidi olduğu əhvalatları müasir dilimizlə müqayisədə qəliz, ərəb-fars sözləri ilə yüklənmiş bir dildə qələmə aldığından transliterasiya zamanı geniş oxucu kütləsi tərəfindən asan anlaşılması üçün onu müasir dilimizə uyğunlaşdırmışıq.

Əsərin, daha doğrusu desək, tarixi sənədin əsas məziyyətlərindən biri xalqımızın tarixi ilə bağlı dəhşətli həqiqəti milli

yaddaşımızda silinməz şəkildə yazdırması, gələcək nəsillərə ibrətamiz bir biçimdə görk etməsidir. Tarixi faktlara əsaslanması baxımından ondan ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər maraqlı bir qaynaq kimi faydalana bilərlər. Bu əsəri yazmaqla M.R.Fəna Azərbaycan tarixinin ən faciəvi səhifələrindən birinin unutqanlığımızın qurbanı olaraq yaddaşlardan silinməməsi naminə olduqca vacib bir iş görmüşdür.

Tərtibçidən

HU

BİSMİLLAHİR RAHMANİR RƏHİM

Əlhəmdüllahül mülk əl mənnan.[1] Bu gündən risalənin ikinci cildini yazmağa müyəssər olduq, xitamı üçün isə Allahdan yardım diləyirik.

Bu sənəddə Şuşa qalasında və Qarabağ vilayətində müsəlman milləti ilə erməni tayfası arasında üz verən qətllər və mücadilələr ardıcıllıqla bəyan olunacaqdır. Bu hadisələrin əksəriyyətini yazar öz gözləri ilə görmüş və eşitdiklərinin həqiqətə nə qədər uyğun olub olmamasına həddindən artıq diqqət yetirmişdir.

Qarabağ dedikdə qədim vilayət nəzərdə tutulur. Risalədə hadisələrin tam izahı üçün yeri gəldikcə Qafqazın digər vilayətlərində baş verən olaylara da işarə ediləcəkdir.

Acı olayların baş vermə səbəbi birinci cilddə təfsilatı ilə şərh edildiyindən burada ona toxunmayıb yazıya, hadisənin əvvəllərindən söz açmaqla başlayırıq.

[1] Şükürlər olsun bütün minnətlilərin şahına.

ŞUŞA ŞƏHƏRİNDƏ MÜHARİBƏNİN BAŞLANMASI

Çərşənbə axşamı iyirmi bir cəmadi-ül-sani 1323 h.q., miladi təqvimlə on altı avqust 1905 tarixdə günortadan təxminən beş saat keçmiş Ermənistan[1] tərəfdən küçələrin ortasından ardıcıl olaraq güllə səsləri eşidilməyə başlayır, vəziyyətin necəliyi həmin andan bəlli olur. O küçələr müsəlman evləri boyunca uzanır. Şimaldan üzü qibləyə doğru-Cəfər bəy Vəzirov evinin qabağından başlayaraq, Qaraşirov evi, ondan yuxarı keçidlər, Cəmşid bəy evinin qarşısından enən küçələrdən və bunlarla bir yerdə mərhumə Gövhərağa evindən yuxarı dağın başında yerləşən məşhur Üçmıx deyilən məntəqəyə qədər uzanan yerlər mülahizə olunur.

İlk güllə səsindən sonra həmin bölgədə hamı bir anda atışmanın şahidi olur. O ərazilər dava məqsədilə öncədən hazırlandığından bu mövzu birinci cilddə müfəssəl şəkildə zikr edilmişdir.

Bu sayaq erməndən üsyan zahir olub güllə səsləri mütəmadi şəkil aldıqda müsəlman milləti qəfildən belə bir halı müşahidə etdikdə iztirabi-tamam ilə dükan-bazarı bağlayıb, hər kəs bir tərəfə qaçmağa başlayır: Kimisi övrət-uşağın cəm etmək, kimisi müxtəlif yerlərdən, o cümlədən Ermənistan tərəfdən hesab-kitabını yığmaq, kimi silaha qurşanıb lazımi keçid-

[1] stan yer, məkan anlamı bildirdiyindən burada Ermənistan dedikdə ermənilər yaşayan ərazi nəzərdə tutulur.

lərdə səngər tərtib etmək məqsədilə, kimi də həmin anda havaya güllə atıb düşmənə cavab vermək yolu ilə. Bir sözlə, hamı iztirab içində və xəyalı-pərişan halda bir-birinə qarışır. Belə bir dəhşətli durumda bu iztirabın üz verməsi olduqca təbiidir.

Birinci cilddən məlumdur ki, ermənilər nifaq toxumu səpmək və düşmənçilik yaratmaq məqsədi güdürdülər, amma müsəlman tayfası başlamaqda olan hadisəyə ötəri bir hal kimi baxırdı. İndi bu müdhiş hadisə baş verdiyi bir anda müsəlmanlar iztirab içindədir, haşa ki, qorxu səbəb olmuş ola. Müsəlman xisləti erməni xilqəti ilə müqayisə olunduqda, onların (müsəlmanların) daha döyüşkən və qorxmazlığı ortaya çıxır, müsəlmanların təşviş və iztirabının əsas səbəbi isə ermənilər tərəfindən belə tezliklə üsyan və hücumun baş verməsini gözləməmələri olmuşdur və üsyanın nagəhan baş verməsi səbəbindən hücuma qarşı müqavimət göstərməyə hərbi hazırlıq görülməmişdir.

Müsəlmanlar dava niyyətində olmadıqlarına görə döyüş məntəqələri qeyri-müəyyən, müharibə qəsdi ilə işə bələd olan və can nisar edənlərin tərtibi verilməmişdir. Belə bir halətdə bu dəhşətli üsyanın üz verməsi kütləvi iztiraba səbəb olub müsəlmanları bir an təşvişə salırsa da, onlar həmin andaca müharibəyə və müdafiəyə şüru edirlər.

BİRİNCİ GÜN, HADİSƏNİN ƏVVƏLİ, MÜSƏLMAN QAFİL İKƏN ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİYİ XƏTALAR

Ermənilərin kargüzar və rəşidləri hesab olunan diş ustası Maşuriyan, İstepan Yüzbaşovun İruniq adlı səfeh, gənc oğlu, "xoşqeyrət qoli"[1] Əsədibəyov və s. bu qism dəstəbazlıq edən Daşnaksütyun firqəsinin on-on beş nəfər silahlı və atlısı zöhr çağı İrəvan darvazasından eşiyə çıxıb, qaladərəli erməni Zarsili əlindən yaralayıb, onu ölmüş hesab etməklə cuşə gəlib, günortadan sonra yaralını darvazadan keçirib şəhərə gətirir. Şəhərə daxil olduqda vaveyla salıb erməni camaatına fitnəkar və həyəcanlı xitabələr edirlər: ey erməni tayfası, nə durmusunuz, müsəlmanlar davanı başlayıb, hər yerdə bir erməni qətlə yetirirlər. Elə bu gün bir erməni İrəvan darvazasından kənarda, müsəlman tərəfində olan erməni qəbiristanlığında öldürülmüşdür. Siz hələ yatıbsınız, sabah hansı erməni qətlə yetiriləcəkdir?! Düşünmək gərəkdir! Hər kəs özünü ölmüş hesab etsin, biz öz canımızdan keçib davanı başlayırıq, kimdə qeyrət varsa ardımızca gəlsin, öz tərbiyə, qüvvə və şücaəti ilə yaşasın erməni milləti!

Bu növ fitnəkar xitabələr edirlər. O anda erməni meydanında alış-veriş edən müsəlman baqqallarına, odun və qatıq satan xəlfəli

[1] Kinayəli sözdür, sözü ilə əməli bir olmayan kəslərə deyilir.

Zarsili adamlarına tüfəng atıb hücuma keçirlər. Biçarə müsəlmanlardan bəzisi ölür, bəzisi yaralanır, bir qismi diri ələ keçirilir, bir çoxu isə qaçmaq istəyir, lakin qaçıb canını xilas etmək qeyri-mümkündür, çünki o yerdən müsəlman küçəsinə böyük bir məsafə vardır. Müsəlman dükanları bir anda qarət və tarac edilir, kəndlilərin at və olağı qarət olunur. O anda öz dünyəvi ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə Ermənistana gəlib təhlükəli anlarda orada bulunan müsəlmanlardan bir çoxu öldürülərək öz ev-eşiyindən məhcur[1] qalır. Bala Hacı Sadığın oğlu, Mirzə Səməd və s. çarəsizlər uşaqları ilə birgə vəhşicəsinə qətlə yetirilir, amma amansızcasına törədilmiş bu qətli-amın əksinə o anda müsəlman küçələrində bulunan dərzi, zərgər, bənna, dəmirçi və bəzzaz[2] ermənilər çıxılmaz vəziyyətdə qaldıqları zaman müsəlman evlərində hörmətlə qorunurdular, sonradan verilən məlumata görə isə hadisənin ilk qızğın çağlarında bir neçə erməni sənətkarı itkin düşmüşdür. Həkim Məlik Muradov atışmanın əvvəlində müsəlman küçələrində bulunduğuna görə Ermənistana keçməyə macal tapmamış və bir ermənipərəst müsəlmanın evində digər erməni tacirlə birlikdə mehman olmuşdur. Polyak əsilli Xarkiviç adlı notarius da öz mənzilinə getməyə imkan bulmadığına görə həzrət qazinin evində mənzil etmişdir. Müsəlman bazarında mövcud olan böyük erməni dükanlarının bütün satış malları, o cümlə-

---
[1] məhrum olmaq, çıxarılmaq
[2] parça satan

dən digər əşyalar, hər cür qarət və təcavüzdən amanda qalması üçün daruğə İsmayıl bəyin himayəsinə təslim olunur. Diri tutulan ermənilərin can güvənliyi üçün əmr buyrulur.

Bu ümumi müşküldən sonra üsyanın ilk çağlarında erməni tərəfdə şəhər hakimi olan müsəlman Saleh Fuladov vilayət hakiminin əmrinə əsasən İrəvan darvazasından çıxıb yaralı erməni haqqında tədqiqat aparmaq məramı ilə strajniklər təyin etmək üçün üzüyuxarı gedərkən "Balameydan" deyilən yerdə erməni təcavüzünə məruz qalır: hər tərəfdən üstünə güllə yağdırılır. Qəfildən atı yaralı olan bir süvariyə təsadüf edən Fuladov Allahın istəyi ilə zərərsiz müsəlman tərəfinə müraciət edir. Onun ardınca, həmçinin digər yerlərdən müsəlman xəttinədək ermənilər tüfəng ata-ata təcavüz edirlər və yan – yörədən Ermənistana tərəf qaçan ermənilər də qarşılarına çıxan hər bir müsəlmana həmlə edirlər. Hadisənin belə bir qızğın çağında evi Məşhədi Mehdi Mirzə İbrahim oğlu Cəfər bəyin evi ilə üzbəüz yerləşən Hacı Cəfərqulu atışma səsinə evindən eşiyə çıxarkən bir erməni güllləsinə tuş gəlib yaralanır və digər bu qəbil hadisələr.

Hər iki tərəf qeyd edilən təşviş və iztirabla müəyyən yerlərdən bir-birinə qarşı atışma sürdürürkən zülmət qaranlıq düşür və gecənin təsirindən atışma azalırsa da, hər tərəf öz tədbirini aramla həyata keçirməyə çalışır. Müsəlman camaatı müdafiə mövqeyində bulunub bir neçə əsas küçədə səngərlər tərtib edir: birinci, Köçərli

məhəlləsində Hacı Kərim oğlunun evinin yanında; ikinci, şahzadə Rzaqulu Mirzə evinin qarşısmda; üçüncü, dörd yol qovşağında yerləşən Cəfər bəy evinin ətrafında; dördüncü, Qaraşir oğlunun evi ilə üzbəüz olan Məhayi məhəlləsində, beşinci, Məşhədi Kərim evinin yaxınlığında və Şahbaz dərəsinə enən yolda bulunan Xacə Mərcanlı məhəlləsində; altıncı, Ağadədəlidən enən yolların kənarında; yeddinci, mərhumə Gövhər ağa evindən Üçmıxa tərəf olan ərazidə.

O gecə səhərədək tərəflər bir-birinə tüfəng atırlar, amma müsəlman əhli mübarizliyinə və şücaətinə baxmayaraq qəfil erməni hücumuna məruz qaldığına görə bir çox səbəbdən o gecə həyəcanlı və əndişə içində idi:

1. ermənilərin bu tüğyan və həyəcandan hansı məqsədi güddüklərini bilməməkdən;

2. erməni tayfası dünya tərbiyəsi və müzəvvərانə[1] əməllərdə bacarıqlı və bilikli olduğundan. Belə ki, hərbi xidmətdən qayıtmış ermənilər, həmçinin onların mənsəb sahibləri iğtişaş törədən ermənilərlə birlikdə müsəlmana qarşı hücum edirlər.

3. pul və hərbi alətlər ermənilərdə çox olduğundan. Belə ki, bir gecədə sərf olunan fişəngin sayından və atılan tüfənglərin səsindən bəlli idi ki, minlərlə boşuna fişəng sərf etməkdən çəkinilmirdi, istifadə edilən tüfənglərin hamısı mauzir və beşaçılan idi, fişənglərin çoxunun səsindən bəlli olurdu ki, dum-dum fişəngləri idi;

[1] hiyləgər

4. düşmən uca məkanlarda səngərlər tərtib etməklə bütün müsəlman küçələrinə hər tərəfdən güllə yağdırmağa və onları nəzarətdə saxlamağa müvəffəq olmuşdur.

İstəyimizə zidd olsa da, ermənilərin mövqeyi müsəlmanların mövqeyindən qat-qat üstün idi, tərəflərin mövqelərində və şəraitində tarazlıq mövcud deyildi, belə ki:

1. müsəlman məntəqələri ermənilərinkinə nisbətən çox aşağı mövqedə yerləşdiyindən onların gözündən yayınmaq və hərəkət etmək olduqca müşkül idi;

2. əhalinin sayına görə də mənfur qonşulardan ikiqat az idilər;

3. texniki hazırlıq sahələrində, münaqişədə, tüfəngdən istifadə qaydalarında və bu kimi digər sahələrdə təcrübəsizlik, məharətsizlik;

4. Müsəlmanlar dava niyyətində olmadıqlarına görə öncədən müharibəyə hazırlıq görməmişlər. Bu səbəbdən əllərində hərbi sursatlar həddindən artıq az idi, lakin hadisə üz verərkən bu hərbi hazırsızlığın acınacaqlı və dəhşətli nəticəsi zahir olur. Risalənin dibaçəsində zikr olunan o zalım və məkrli fitnəkarlar və onlara xaricdən gələn bəzi haramxor, bikar, biyar və gədalar qoşulduqda hamısı müharibə və iğtişaş tərəfdarı oldu.

Bunlar sərvətli və "nəfsi təmiz" ermənilər üzərində rəhbərlik etmək və asan yolla varlanmaq niyyətində olan müftəxorlardır. Bunlar o kimsələrdir ki, son zamanlar Rusiya məmləkətində baş verən iğtişaşlarda əsas rol oynayan məkrli, xəbis insanlarla əlbir

olub Qafqaziyada Sosial-Demokrat məsələsini ortaya atıb burada öz üzərinə düşəni yerinə yetirməyi öhdələrinə götürmüşlər və şərait iqtiza edən surətdə cinayətkar və inqilabçı firqələr də bunların içərisində bulunur, odur ki, bu zalımlar və Allah qorxusu olmayanlar Avropada doğru-dürüst surətdə yayılmaqda olan "ədalətə əsaslan cəmiyyət" şüarı altında pərdələnərək barışmaq və mövcud müşkülləri həll etmək əvəzinə, artıq qazanc əldə etmək məqsədilə qətl və qarətə əl atırlar.

Əvvəllər Qafqaziyada hökumət adamlarına qarşı hər cür cinayətlər törətmiş bu kəslər hər bir sərvətli ermənini qətllə təhdid etmək yolu ilə varidat toplamaq niyyətində idilər və qarət etdikdən sonra isə həmin kəsi qəddarcasına öldürürdülər. Onların bu cür əməlləri cinayətkar olduqlarına bariz nümunədir. Bu quldurlar hər cür hərzəlik və soyğunçuluğa adət etdiklərindən Şuşadakı millətlər davasını başlamaqla çox gözəl bir fürsət əldə etmiş olurlar. Belə ki, müharibə biganə millətə qarşı başlandığma görə hər bir erməninin fikrini hücuma və müdafiəyə yönəltməklə nəzarəti əllərinə alacaqlar və müsəlmanlara qalib gəldikdə çapıb-talamağa böyük imkan yaranacaqdır, əks təqdirdə, yəni ermənilər məğlub olduqda daha asan bir yolla ermənilər arasında müdafiə üçün yığılmış bütün nəqd vəsaitləri əldə etmiş olacaqdırlar. Odur ki, bu xəyala münasib bütün şəhər ermənisi fəlakətə məruz qaldığı bir halda, yenə bu fitnəkarlar sülhə tərəfdar olanları ölümlə hədələyir və müxtəlif hiylə, təzvir ilə

düşmənçilik hissini artıraraq araya nifaq toxumu səpirlər. Kimsədə cürət yox ki, sülh sözünü dilə gətirə, amma bəzi təbii halətlər var ki, təbiət hökmü ağlın dərkindən güclü olaraq insanı qeyri-ixtiyari şəkildə bəzi vacib işlərin görülməsinə vadar edir. Buna misal kimi, insan qorxu və təhlükə ilə üzləşdiyi an qurtuluşu üçün ağlına zidd bir vasitəyə təşəbbüs göstərməyə təbiəti hökm edir.

Hadisələr bu cür cərəyan etdi. İkinci gün ermənilərin durumu daha da pisləşdi və acınacaqlı bir halda islam əhlinə pənah gətirib aman istədikləri və millət təəssübkeşi olduqları bir vaxt ən rəzil işlərə və vəhşiliyə yol vermələri buna nümunədir, bu mövzunun şərhi öz məqamında zikr olunacaqdır.

İyirminci günədək erməni tayfasına dərin hörmət bəsləyən münafiqlər[1] məhz bu tayfaya məhəbbət və ehtiramlarını isbat etmək üçün hər gün müsəlmanlar arasında onlara aman vermək və qisas almaqdan vaz keçməyə çağırışlar edirlər, lakin bu səy və təlaşları heç bir nəticə vermir. Bu kəslər ermənilərlə üzləşdikləri zaman onlara ürək-dirək vermək üçün müsəlmanlardan gizli nə qədər Ermənistana ayaq döysələr də, son nəticədə zəhmətlərinin heç bir faydası olmur.

Müsəlman yığıncaqlarında əhalini düşmənə qarşı qoymaqdan çəkinməyə çağırdıqda isə xalq tərəfindən çox sərt cavablar alırlar.

[1] Şəriət qanununa əsasən, müsəlman olub sonra da müsəlmanlara qarşı çıxana münafiq deyilir.

İndi bu mövzudan keçib on səkkizinci günün qalan digər hadisələrini qeyd edəlim:

Avqustun on yeddisindən on səkkizinci günün axşamına kimi və gecə çağı kənd əhlindən ibarət çoxsaylı müsəlman atlıları şəhərə daxil olurlar və onlar müdafiə məqsədilə gəldiklərini söylədikdə istər yolda-yolayrıcında olan ermənilər, istərsə də şəhər erməniləri və hətta ümummüsəlmanlar bu cür həyəcana gəlməkdən qayətdə mütəəssir və pərişan olurlar. Qorxu və vəhşət həddini aşır və beləliklə, on səkkizinci gün axşam vaxtı gəlib çatır. Bəllidir ki, gün batandan sonra heyvan xisləti, xüsusilə insan bütün zəhmətverici işlərdən əl çəkib istirahət və dincəlmək istər. Amma bir hadisə baş verdikdə məhvedici alovlar içində bulunan nazlı körpənin rahathq və firavanlıqla ömür sürməsinə baxmayaraq, şiddətlə artmaqda olan alov içində düşmənə qarşı göz görə-görə üz vurur, belə bir dəhşətli vəziyyətdə necə dincəlmək, nə rahathq ola bilər. Hər an hər yerdə qorxu və dəhşət hökm edir, yandırıcı alovlar hər an sürətlə artmaqda davam edir və müsəlmanların hər an qəhri və qəzəbi artır, belə bir fəlakətdə atəş kamına almış bəla içrə qalib islam əhli hər addım irəli qoyduqca qalibiyyət nişanı zahir olur və düşmənin məğlubiyyəti, fəlakəti və məhvi üçün hər tərəfdən şərait yaranır və əcəl yaxanı buraxmır, belə bir durumda nə rahatlığa macal verilər, nə də ki, dincəlməyə. Həqiqətən, hər kəs durumu təsəvvür edərsə və hadisənin mahiyyətini təfsilatı ilə beynində canlandırarsa, vəziyyətin necə

dəhşətli və təhlükəli olduğunu anlamış olar, bəlkə bunun əksinə, qorxunun gücü şiddətləndikcə hər tərəfin bir dəhşət yeri və hər bir qara görüntünün vəhşətə səbəb olması təbii hala çevrilir.

Gündüz günəş şüası parladıqda yanğın alovları günəş işığında az görünsə də, gecənin zülmət qaranlığında həmin yandırıcı alovlar tam həcmində və şəklində düşmən gözündə cilvə edir, islam əhlinə yersiz zülm və xəyanət etdikləri göz qarşısında canlanır. Belə vəziyyətdə bəllidir ki, bir dəhşət min olur. Gecə qaranlığını qənimət bilən hər kəs bir tərəfə qaçmış, övrət-uşaq nalan və giryan küçələrdə pərakəndə olmuş, bir canlının belə aramı qalmamış, dağlar boyunca alovların hücumu, xalqın hay-həşiri və qorxunun şiddətinə, hər addımbaşı üz verən qətl və qarətə baxdıqca sağ qalmışlar hiddəti – vahimədən həlak olurlar. Şiddətli yanğın on doqquzuncu günün səhərinə qədər davam edir. Hər səngərdən düşmən tərəfə hərəkət edən yanğın böyüməkdə, Köçərlidə mərhum şahzadə Rzaqulu Miriyev evinin ətrafı yanmaqda davam edir. Dörd yol məntəqəsindən Aydınova tərəf və onun ətrafı boyunca uzanan Dərəliyə tərəf Xonunsovun xarabasından düz xətlə Kələntərovlara və Yarımsaqqal evinə tərəf, həmçinin evin o tayındakı Xacə Söhrab kilsəsindən Yuxarıbala meydanınadək yanğın böyüyür. Xonunsovdan şimal dərəsinə tərəf baxan evlər Kələntərovlar müqabilinədək uzanır, Şahbaz dərəsindən alovlanan od Qazançı külbəsinin ətrafında Təmirovun evi və sair ev-eşiklər boyunca hərəkət edir, habelə Cəmşid bə-

yin evi tərəfdən gələn od üzüyuxarıya doğru Ambrum evlərinə tərəf və yolun alt tərəfindən Xandəmirov evlərindən onun ətrafında olan evləri yandıra-yandıra Xandəmirov teatrına tərəf alovlanır. Əmirim bəyin evini və s. də tamamilə od bürüyür. On səkkizinci gündən on doqquzuncu günədək və on doqquzuncu gündən iyirminci günün sübhünədək Allahın qəzəb küləyi şiddətlə əsərək yangını gücləndirib bütün yanan məntəqəni məhv edir. Düşmən vəziyyəti belə gördükdə ürəklənir, islam əhlinin isə rəşadəti min qat artır. Beləliklə, on doqquz avqust, cümə gününün sabahı açılar-açılmaz dünyaya nur saçan günəş göyə yüksələrək bu bəlalı və dəhşətli hadisəyə tamaşa etmək üçün bəsirət gözlərini açır.

İn həman çeşmeyi xorşidi cəhan əfruz əst

Ke həmi taft bər aramgahe ad o səmud

(yövmi-cümə)[1]

Fikir ayrılığı gücləndikcə "həzrəti-xoştinət" istifadə yolunu geniş görür. Bu minvalla işin nöqsanı cəmi müsəlmanlara məlum olduqda nicat üçün bir özgə vəsilə yolu axtarırlar, Qalada mühasirədə və əsirlikdə qalan müsəlman əhlini ölümdən xilas etmək üçün çoxsaylı qüvvə toplamaq məqsədilə el ağsaqqallarından birinə müraciət edib onun tapşırığı və müdaxiləsi ilə buna nail olmaq istəyirlər. Bazar dairəsində və Ağdam ətrafında başqa yollardan, Cəbrayıl

[1] Bu elə həmin bulaqdır ki, günəş tək yanaraq dünyanı işıqlandırır ki, daim Ad ilə Səmud məzarına işıq saçır. Cümə günü.

tərəfdən furqonla gələn müsəlman və qeyri müsəlman malları, o cümlədən qənd, fərş, ağ duz, neft, yun, un və s. qiymətli məhsullar səlahiyyətini itirmiş, cinayətkar əməllər törədən hökumət quldurları tərəfindən tarac olur. Bu qəbil zülmkar hökumət məmurları öz içərilərində qarət və soyğunçuluqla məşğul ikən düşmən vaxt itirmədən öz işinin tədarükü və döyüşə hazırlıqla məşğul olur. Durumun ağırlığı və əhvalın pərişanlığı Qala mühasirəsində qalan müsəlmanlara məcburi, Qala xaricində olanlara isə ixtiyari olaraq çox təsir edir. Ağdam bazarında ticarət edənlərin böyük əksəriyyəti şəhər əhli olduğundan şəhər camaatının əhvalının gərginliyi hamıdan artıq onları təşvişə salır və riyasəti-batilənin (səlahiyyətini itirmiş məmurlar – A.H.) daxilindəki zülm və ədalətsizlik açıq-aydın göründükcə xalqın iztirabı artır və bir özgə rəis və himayəçi axtarışında bulunurlar. Bu səbəbdən qəti şəkildə el ağsaqqallarından birinə yalvar-yaxar yolu ilə müraciət olunur. O ağa "təvazökar," tərifsevər olduğu halda, xalqın acizliyi qarşısında müsəlman icmasının ağsaqqallığını qəbul edir. Digər tərəfdən, bu vəziyyətdə erməni pristav hökumətində bulunan Şaşa bəy Mirniyov adlı naməlum bir şəxs bir sahibimənsəb ilə Gəncədən gələrkən hərbi hakimdən cənab Səlim bəyə xəbər gətirdiyi halda, Ağdam bazarına daxil olub oradan da hökumət məhəlləsi olan Cəbrayıl tərəfə hərəkət edərkən Qarakənd sərhəddində hər ikisi qətlə yetirilir. Bu hadisə Ağdam mərkəzində oturan dövlət qoşununu və siyasi hökuməti müsəlmanlar üzərinə həyə-

cana gətirsə də, iş Qarakənd ətrafında dondurulmuş halda qalır. Ölənlərin cəsədlərini Ağdama gətirərkən mənsəb sahiblərinin cəsədlərini əhli nizama təslim edirlər. Şaşa bəyin cəsədi dəfn üçün Xanabad tərəfə göndərilir. Amma bu hadisə müsəlman hərbi hökumətini o qədər təşvişə salır ki, pərişan halda bir yerə toplaşmış xalq ürküb dağılır. Müsəlman əhlinin vəziyyəti getdikcə çətinləşir. Qala müsəlmanları durumun çətinliyini Ağdam müsəlmanlarına lazım olan əşyaları tədarük etmək üçün hakimə bildirib ondan yardım diləyirlər. Hakimin tədbirinə görə, əlli nəfər kazak bir sahibimənsəblə Xankəndindən məmur olunur. Bu mətləbi bir kənara qoyaq, keçək digər hadisələrin bəyanına.

FURQONLARIN İLK QARƏTİNDƏN SONRA BAŞ VERƏN HADİSƏ

Ağdam dövlət məmurları müsəlmanların uzaqgörən adamları ilə razılığa gəlib işbilən və bacarıqlı bir müsəlmanı məsələnin həlli üçün təyin etmək əvəzinə, göstərilmiş təşəbbüslərin hamısını şəxsi qərəzliyə, fitnəkarlığa və düşmənçiliyi daha da dərinləşdirməyə xidmət edən bir istiqamətə yönəltməklə başına cəm etdiyi ərazil və yağı dəstəsi ilə hökuməti özünə tabe etdirməyə çalışır.

İslamın ali nümayəndələri belə bir təşvişli halətdə bulunduqlarına görə digər qara camaatın pisindən tutmuş yaxşısına qədər heç biri bir-biri ilə nifaq və düşmənçilik niyyətində bulunmayıb, sakitliklə bir guşəyə çəkilib heç bir hadisəyə müdaxilə etməməklə qane olurlar. Bəs hökumət rəisləri düşmənçilikdən əl çəkib nə işlə məşğul olurlar? Hərbi vəsait hasil etmək və ordu təchiz etmək adı altında həmin şər dəstəsini buraxırlar. Biçarə zəif millət və ticarət əhli özünə istər bazar dairəsində, istərsə də kəndlərdə xəncər və tüfəng gücü ilə kimisindən iki yüz, kimisindənsə üç-beş manatadək “millət sandığı” adına xərac alırlar. Xalqın nəzərini yayındırmaq məqsədilə bir saxta dəftər əllərinə alırlar, amma həmin dəftər hesablama zamanı əsla və əbədə ortaya çıxmaz, səhv etdim, kimin cəsarəti var ki, hesab istəsin, heç muqufat pulunu rədd etməyə belə ortada əmin şəxs bulunmaz və pul toplayanlar öz hüzurunda xalqa bir katib nişan verirlər, lakin nə bir müsəlman dəftərdən xəbərdar olur, nə də yığılan pulların miqdarı və məsarifi aşkar olur. İndi təsəvvür etməli ki, müsəlmanların iftixarı, şövkət və əzəməti necə də ayaqlar altına düşmüş, ümumi vəziyyət necə də gərginləşmiş və bərbad olmuşdur. Amansız düşmənin qəddarlığı üzündən millətin saya gələn şəxsiyyətləri biri-birinə qarşı çıxmış, əhalinin bir qismi mövcud zalimanə vəziyyətlə barışmış, digər qismi isə bizar olub didərgin düşmüşdür. Hər kəs başını götürüb bir tərəfdə

dayanmış, Qalada mühasirədə gözləri yolda qalan müsəlmanların təşvişi anbaan artmaqdadır, hamı bu müdhiş vəziyyətdən çıxmaqda "həzrət xəlafətin mərhəmətinə" ümid edir... vaveyla nə böyük müsibət, yenə də bu bədbəxt millətə tədbir görən bir vəkil tapılmaz.

Ağdam mərkəzində siçan və bayquşdan başqa bir canlı belə qalmamışdır:

Coğdi didəm neşəste viraneye tus
ba şumi o nekbəte cəhan xoş mənus
qoftəm çe xəbər dari əz in kohne robat?
qofta xəbər inəst ke əfsus-əfsus.[1]

Bu günlərdə hər yerdə üsyan və inqilab tüğyan edir. Ümumi həyəcan və hərc-mərclik qoxusu hər yerə yayılır. Noyabrın sonlarından dekabrın otuzunadək iğtişaşçılar və qatillər dəstəsi Rusiya məmləkətinin hər bir guşəsində həyəcana gəlib bütün dəmir yollarını və teleqraf xətlərini bağlayırlar. Bütün Rusiyada, xüsusilə də Qafqazda özbaşınalıq baş alıb gedir. Heç kəsin heç kəsdən xəbəri yox, sanki qiyamət günü gəlib çatmışdır, hər kəs öz canının hayındadır. Bu acmacaqlı vəziyyətlə yanaşı, Ağdam mərkəzinin başsız qalmasına baxmayaraq "həzrəti ali rütbə" öz zülmkar peşəsini davam etdirməkdə olduğu və bir quldur dəstəsi ilə iş birliyinə keçdiyi halda, müsəlman əhlinə ürəyi yanan və bu zalım düşmənə qarşı çıxacaq bir kimsə tapılmır. Məzlumların bu qədər zülmə, məşəqqətə dözmələrinin səbəbi isə erməni kimi şər və qatı düşmənə qarşı cavab verməyin "Ali-həzrətə qarşı müxalif çıxmaq" kimi sayılması idi. Bu məqamda müsəlmanlar arasında ixtilaf yaranır, bu qarşıdurmalar isə bütün müsəlmanların zəifləməsinə səbəb olur. Daha kimsə düşmənə qarşı çıxmaq niyyətində bulunmur və islam əhli bir-birini ifşa etməklə məşğul olur, məhz bu halətdən çəkinmək yolu ilə biçarə müsəlmanlar öz müsəlman deyilən qardaşı tərəfindən hər bir zülmə və təhlükəyə məruz qalırlar. Bu hadisələrin yazarı olanları bu sınıq qələmi ilə təsvir etməkdə aciz görünsə də, o, vaqiələri olduğu kimi qeyd etməyə çalışır və bunu düzgün təsəvvür etməyi oxucunun öz vicdanına buraxır. Belə bir vəziyyətdə bu sətirlərin müəllifi özü quldurların təcavüzünə məruz qalmasa da, başqa din qardaşlarının və müsəlman icmasının bir-birinə vurduğu zərərləri, həyasızcasına bir-birinə etdikləri hörmətsizliyi, namus, can və mallarının taptalanması vəziyyətini gördükcə ötən günlərdəki xoşbəxt və təhlükəsiz həyatını həsrətlə yad

[1] Tus xarabalığında oturmuş bayquşu gördüm
dünyanın bədbəxtliyi ilə ünsiyyətdə
dedim ki, nə xəbər bu köhnə rübatdan
dedi: xəbər budur ki, əfsus-əfsus.

edib millətin başından əcnəbi yumruğu əksik olmasın deyə, Allah dərgahına dua edir. Fa fəhm əyyühəl müslüm[1]...

Allah-taala sayballı Molla Məhəmməd Bağıra ömür versin ki, onun tək çoğdlar təranəsi zalımları arxayınçılığa və avamları cahilliyə təşviq edir.

Koşəndetər ze əcəl çist nişa su goftəm

cavab dad ke, məmnune nakəsan budən[2]

Bunun mənasını bilmək kifayətdir. Keçəlim gələcək hadisələrin bəyanına və əttufiq fi üllah![3]

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN MÜHASİRƏSİNİN ŞƏRHİ

Dastan islam əhlinin ən dəhşətli və müsibətli günlərinin təsvirindən bəhs edir. Gözlər qan ağlasın, ciyərlər dağlansın, bu müsibətləri yazmaqdan əlim sınsın, əhvalım pərişan olsun! Oxucular düşünməsinlər ki, yazarın ürəyinə qorxu düşüb və insanlıq keyfiyyətlərinə xələl yetişibdir. Əsla! Bu girişi yazmaqda məqsəd başqalarında özümüzə qarşı acıma hissi oyat-

[1] Beləliklə, başa düş, ey müsəlman...
[2] Əcəldən daha öldürücü nədir soruşdum
dedi: namərdlərdən məmnun olmaq
[3] Allah müvəffəq etsin!

maq və ya gücsüz hala düşməyimizi bəyan etmək deyil. Bütün baş vermiş hadisələrin və müharibənin canlı şahidi olduğum üçün istəyirəm gələcək nəsillər xəbərdar olsun ki, islam əhlinin başına gəlmiş bu ağır müsibətlər düşmən qələbəsindən oldu, yoxsa özümüzdən?

Əz mast ke, bər mast ya ke,

ba mən hər çe kərd an aşina kərd,[1]

Əgər bu düşmən qələbəsinin nəticəsidirsə, təbii bir haldır.

Kəm mən fəətə qəlilən qələbət fəətə kəsirə[2]

Allahın istəyi və xarici şəraitin təsiri ilə bunun baş verməsi imkansız deyil, amma bu müsibətlər könüllü olaraq öz nadanlığımız səbəbindəndirsə, hər an təəssüf yeri var.

Ey dide xun bebar ke həngame gerye əst

əşke xod rizəd ze nuk xameəm

buye xun ayəd ze tərze nameəm[3]

İslam əhlinə bəla, təhlükə və zaval durumu hakim ikən bu vəziyyətdən erməni milləti sui-istifadə edib Şuşa qalasında mühasirədə bulunan müsəlmanlara olmazın təzyiqlər göstərir.

[1] bizə olan özümüzdən oldu və ya
mənə hər nə edildisə dost tərəfindən edildi.
[2] Həmana azlığın çoxluğa qələbə çalmasıdır.
[3] ey göz, qan ağla ki, ağlamaq məqamıdır
qələmim öz ucundan qanlı yaş axıdır
məktubumun tərzindən qan qoxusu gəlir.

Hər iki tərəf əvvəlki davadan qalan xətdə səngərlər tərtib edib əliyaraqlı bir-birini öldürməyə hazır ikən heç birinin durumu qarşı tərəf üçün gizli qalmır. Xaçmaz tərəfdən ermənilər üçün ərzaq Xəlfəli qapısından, Dizaq tərəfdən Daşaltı yolu ilə gəlir ki, həmin qapıdan ya dağ kəmərilə ətrafdakı erməni kəndlərindən düşmənə hər cür tədarük, xüsusilə ərzaq məhsulları qəfil yetirilir. Qala müsəlmanlarınm xariclə əlaqəsi kəsilmiş, hər kəsdə olan ərzaq isə Əskəran yolu bağlanandan bu günədək məsrəf olunmuşdur. Beləliklə, şiddətli qəhətlik durumu nəzərə alınarsa, düşmənin necə ürəkli və qisas üçün nə qədər qərarlı olması anlaşılar. Biçarə müsəlmanlar isə təşvişli, iztirablı və qarşıdakı fəlakətə olduqca intizar halında bulunurlar. Qarşı səngərlərdən amansız düşmənin islam əhlinin din və namusuna müxtəlif təhqiredici söyüşlər yağdırmasının qarşılığında islam əhlinin məcburən ürkək cavabı durumun necəliyindən xəbər verir.

Qışın sərt soyuğundan qorunmaq üçün odun yoxluğundan iş o yerə çatmışdır ki, əhali evlərin qapı-pəncərəsini, ağac taxtalarını ocağa atıb yandırır. Qəhətlik o qədər şiddətlənir ki, hər bir müsəlman evində buğda, un, düyü ehtiyatı tükəndiyi üçün başqa hər növ dənli bitkiləri yemək məcburiyyətində qalırlar. Qənd, çay, neft və bəzi gərəkli tələbat və ərzaq məhsulları tamamilə tükənmişdir. Qala müsəlmanları xəfiyyə Rəsul vasitəsilə hər dörd-beş gündən bir öz ağır və məyusedici durumlarını Ağdam mərkəzinə hali edirlər.

Ağdamda olan bütün Qala əhli həddindən ziyadə qüssələnməsi və öz ailə, qohum və başqa din qardaşlarının acınacaqlı halına məyus olması səbəbindən meydan dairəsində ağlaşır. Bu acınacaqlı durumun əks sədası bütün ətraf kəndlərə yayılsa da, köməyə çatan bir kimsə tapılmır. Bu anlamdakı Ali həzrətin öz haram işlərini davam etdirməsinə baxmayaraq xalq yenə də ondan üz döndərmir. Xalq həmkarlıq və çıxış yolu göstərməyə layiq olan bir şəxsi seçmək istədikdə isə bu "şərəf" yenə də həmin ağaya nəsib olur. Təcrübəli və fəsahət sahibi olan ağa bu məsuliyyəti qəbul etmək qarşılığında belə bir şərt qoydu ki, onun izni olmadan şəhər üçün yeni toplanmış ərzaq karvanı göndərilməsin. Bu, bir müsibət. İkinci müsibət isə özü gəlib hər şeyi araşdırdıqdan sonra son qərarı verməsilə bağlı qənaət idi. Çox təəssüf ki, nadanlıq və təkəbbürlük kimsəyə məqsədə nail olmağa və məqsəd ətrafına baxmağa fürsət vermir. Məsləhət xəbəri yetincə, ikinci karvani-bədbəxt həm həzrəti xəlafət Pənahi əmrilə təchiz olunaraq bir həngamə və əzmlə əcnəbilər əlinə, onların vasitəsilə də düşmən əlinə təslim olunur. Belə bir cahilanə və məğruranə kargüzarlıq nəticəsində əhli-islamm içərisində bulunduğu təhlükəli durum tarixi ruzigarda əbədi olaraq yadigar qalır.

ON DOQQUZ DEKABR. İKİNCİ ƏRZAQ KARVANININ DÜŞMƏN TƏRƏFƏ DAVASIZ TƏSLİM EDİLMƏSİ

Ötən yazılarda qeyd edildi ki, Qalada müsəlmanların bütün yemək, içmək və lazımi ərzaq məhsulları tükəndiyindən, o cümlədən şəhər ətrafından heç bir kömək yetirməyə imkan qalmadığından şiddətli mühasirə əzabına düçar olub yavaş-yavaş qıtlıq bəlasına giriftarlıqdan qurtulmaq qaçılmaz görünürdü. Şəhər müsəlmanları kömək istədikləri üçün hökumət tərəfindən əlli nəfər kazak bir səlahiyyətli şəxslə təyin olunur ki, Ağdam ətrafından şəhər müsəlmanlarına ərzaq yetirməyə yardım etsinlər. Bu anda hərbi general tərəfindən ötən zamanlar şəhər hökumətində olmuş bir nəfər qarabağlı bəy Ağdamdan ərzaq göndərmək üçün yol təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə məmur olunur. Bu zaman həmin məmur bu bədbəxt karvanın təşkil edilməsində həzrət ilə birlikdə iştirak edir və bu yolda göstərilən bütün xidmətləri hakimin hüzuruna çatdırmağı öz üzərinə götürür.

İkinci karvanın göndərilməsinin təfsilatı belədir ki, birinci ərzaq karvanı Əskəranda yerləşən düşmən tərəfindən ələ keçirildikdən sonra ermənilər Qala mühasirəsini daha da gücləndirirlər. Mühasirəni elə sıxlaşdırırlar ki, bir nəfər müsəlmanın şə-

hər divarlarında görünməsinə belə imkan qalmır, hələ hansısa müsəlmanın ərzaq və yardım istəmək məqsədilə Qaladan çıxıb getməsini demirəm. Qalada qıtlığın başlandığım ancaq xəfiyyə Rəsul öz dililə və məktubla xəbər verdikdən sonra Ağdam mərkəzində olan bütün şəhər əhalisi və bəlkə də müsəlmanların hamısı dərdnak bir halətdə ikinci ərzaq karvanını təşkil etmək niyyətinə düşür. Bu dəfə haradan furqon sorağı alınırsa, orada cəm edirlər və digər yollar təhlükəli olduğundan ancaq Yevlax, Tərtər və Cəbrayıldan daxil olan furqonları saxlayıb hər növ ərzaqla dolu yetmiş iki furqon cəm edirlər və hansı vasitə ilə Qalaya göndərməyi düşünürlər, bu ərzaq toplanan zaman Ağdam dairəsi qiyamət gününə bənzər bir mənzərəni xatırladır ki, gəl görəsən. Çünki hansı şəxs iqtidarına görə öz əyalına, qohumuna, məhrəmlərinə və ya sadəcə müsəlmanlara nə götürürsə, böyük bir mərəkə və tamaşaya bənzəyir. Belə ki, bəzi növlərin qiyməti baha olduğundan əksər yoxsulların alıb göndərməyə imkanı çatmır. Qüdrət sahibləri, sərvətlilər alıb göndərdikdə isə yoxsullar baxıb zar-zar ağlayırlar və ya xeyir həvəslə hər kəs öz imkanına müvafiq nə alıbdırsa, onu götürüb daşıyanda ürək ağrısı ilə ağlayır ki, görəsən, göndərdiyi bu yaşıl kağız qohumuna və əyalına çatacaqdırmı, xülasə etmək lazımdır ki, bu müdhiş və kədərli hadisənin guşələri və sirləri zikr olunası deyil, ancaq göz ilə görmək və müşahidə etmək gərək.

Ta çe miquyəd qələm dər dəste mən
micəhəd mahi vəli əz şəste mən
acezəm mən dər negare macera
şahede əhval həsti, ey xoda[1]

Karvanın yükü min bir müsibətlə hazır olarkən Xankəndindən məmur edilmiş əlli nəfər kazak Ağdama daxil olur, elə həmin saat həzrətin vücudunda həyəcan artır, qorxu və həyəcan artdıqca bədənində titrəmə müşahidə olunur. Öncəki bacarıqsızlıq və nadanlıq sübut etdi ki, karvanı əvvəlki yolla göndərməkdə ehtiyatlı olmaq gərəkdir, lakin cənab həzrət düşünüb yeni bir yol tapmaq əvəzinə, öz şəxsi mənafeyi üçün ikinci karvanın göndərilməsini darvazanın fəthi kimi qələmə verərək onun hazırlanıb yola düşməsini daha əhəmiyyətli hesab edir. Ərzaq göndərənlərin əksəriyyəti mühasirədə qalmış qohumlarına yeyinti və lazım olan digər məhsulların çatdırılmasını yeganə xəyal kimi təsəvvür etdiklərindən kazakların gəlişini xeyirli bir vasitə hesab edərək həzrətin müdaxiləsi ilə karvanı yola salmağa tələsirlər. Qaladakı müsəlmanların təhlükəli vəziyyəti digər müsəlmanları elə bir təşvişə salır ki, karvanın yola düşməsi məsələsində ərzaq və başqa gərəkli vəsaitləri göndərənlər heç xatırlamağa belə macal tapmırlar ki, iyirmi beş gün öncə kazak və hökumət məmurlarının müşayiət etdikləri karvanın başına nə qəza gəldi. İndi də kazak aparan karvan nə olacaq, cənab həzrət isə bəlli olmayan səbəblərə görə karvanın yola düşüb getməsindən yanadır, görəsən kazaklara inanırmı və əgər inanırsa hansı dəlillərə görə inanır və görəsən karvanı Cəbrayıl və İsrafil müşayiət etməlidir, ya yox?! Görəsən bu həzrət hansı dəyanət və müqəddəsliklə mələklər aləminə yaxın hesab olunur?! Biçarə və iztirab içində bulunan camaatı, o cümlədən ərzaq göndərənləri karvanm hazırlanmasına təşviq edib razı salır, xəyala gələsi bir neçə şübhəli məqamları da hansı yollasa guya həll edir. Dövlət məmuruna və kazaklara zəhmət haqqı verilir ki, karvanı Əskəranadək salamat aparıb düşmənlərə rahat tapşırsınlar. Bu səbəbdən də onlarm bir günlük yeyib-içmək və digər xərclərini əhalidən yığılmış pullar hesabına təmin edirlər. Bundan əlavə, karvanın Əskəranadək təhlükəsiz bir şəkildə gedib çatması üçün Ağdamda oturan kazaklardan əlli nəfəri də əlavə olunur. Cənab həzrət, bu cür təhlükəsizliyin təmin edildiyi bir yerdə karvandan nə nigarançılıq, göndərməkdə nə ləngimə, "Həzərat, durmaq yeri deyil" deyib əlli min manatdan artıq qiyməti olan karvanı kor-koranə tapşırır yüz nəfər və iki nəfər səlahiyyətli şəxsə. Bu mövqedə həzrət xahiş edir ki, Ağdama yığılan beş

[1] Ta qələm əlimdə nəsə yaza,
balıq tək əlimdən sıçrayır
mən macəranı yazmaqda acizəm
Allah, sən özün əhvalata şahidsən.

yüz nəfərədək əhalidən və orada bulunan bəzi mötəbər şəxslərdən ibarət bir dəstə karvan dalınca getsin ki, onun Əskərandan keçməsini müşahidə edib Qalaya sağ-salamat çatmasına ümid bağlasınlar. Həzrətin bu istəyi ilə dövlət məmuru razılaşsa da, onu söz verməyə vadar edirlər ki, onlar karvanı müşayiət edərkən işlərə müdaxilə etməyəcəklər, lakin müsəlman atlıları naməlum bir səbəbə görə tüfəngdən istifadə etsələr, yaxud dava niyyətində olsalar, nizam-intizamı pozsalar, kazaklar müsəlmanlara qarşı ciddi tədbir görəcəklər. Bu cür açıq və ixtiyari bir şəkildə müsəlman əl-qolunun bağlanmasına cənab həzrət razılıq verib karvanı onlara tapşırıb yola salır.

Allah xatirinə, əziz oxucular, görün, bu sayaq anlaşma ilə, bu vəziyyətlə müsəlman atlılarının və digər mötəbər şəxslərin karvanı müşayiət etmələrində nə fayda ola bilər ki, müşayiət etdikləri karvana zərər toxunduğu təqdirdə mühafizlərin kənardan sakitcə seyr etməkdən başqa bir hüquqları olmasın?!

Amansızcasına olan bu anlaşmadan açıqca duyulan xəyanət və hiləgərlik qoxusunu necə də olar ki, cahillərin pənahı sayılan həzrətin o şişkin burnu hiss etməmiş olsun?! Zavallı karvan yola düşərkən altı yüz nəfərədək silahlı atlı ancaq seyr etmək məqsədilə hərəkət edir. Bu hadisələr acı göz yaşları axıtmağa və nalə edib şivən qoparmağa layiq olsa da, karvanın arxasınca həsrətlə baxan

biçarələrin düşüncələrində Şeyx Şirazinin bu hikmətli sözü canlandıqca ürəkləri daha artıq od tutub yanır:

Ey karevan aheste ran ke arame canəm mirəvəd...[1]

Əgər karvanı müşayiət edənlərin ləyaqət, bacarıq və təcrübələri olsaydı, digər tərəfdən, ötən hadisədən ibrət alsaydılar, bir an işə başlamazdan öncə onun nə ilə sonuclanacağından agah olardılar. Bu lənətə gəlmiş vəziyyətdən tam aşkar olurdu ki, müsəlmanların topladıqları azuqə qıtlıqdan əzab çəkən öz millətinə qismət olmayıb düşmən qarnına axacaq. Karvan düşmən məntəqəsinə çatar-çatmaz Ağdam mərkəzinə dəvət olunan "ağıllı adam" – cənab həzrət tərəfindən xəbər yetir ki, o gəlib çatana kimi karvan hərəkət etməsin, lakin nə fayda! Peyğam müşayiət əhlinə və xəsarət görən yazıq bəndələrə yetincə karvanı ələ keçirmiş düşmən silahlıları sərasər atəş açaraq Ağdam mərkəzinə xəbər verirlər ki, rahat olun, kazaklar karvanı gətirib salamat bizə təslim etdilər. Mütamadi şəkildə atılan bir neçə tüfəng səsi eşidildikdə hadisə məlum olur. Mərkəzdə qalan bəzi sadəlövhlərin zənnincə, guya mühafizə etmək və xəbərdarlıq üçün kazaklar və müşayiətçi atlılar keçid yolunun təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə düşmənə qarşı tüfəng atırlar, həqiqətdə isə tüfəngin atılması bu məqsədə xidmət etmirdi. Eşidilən o tüfəng sədaları düşmən tərəfə məxsus

[1] Ey karvan, asta get, çünki səndə canımın rahatlığı gedir.

idi və onların qələbəsindən xəbər verirdi. Bu hadisədən iki nəticə hasil etmək mümkündür: birincisi, öncədən kazaklarla düşmən arasında müsəlman karvanım öz aralarında bölüşdürməyə dair sazişin olmasıdır; ikincisi, müsəlman süvariləri ilə cənab sərkərdənin məhz gözə kül üfürmək məqsədilə karvanı müşayiətə çıxarmasıdır ki, belə olduqda yenə əsas səbəbkar uzaqgörənlikdən məhrum öz mənəm-mənəmliyinə qapılmış cənab həzrətdir.

Kazakların bu əməlini araşdırmaq üçün dövlət müfəttişliyi işə başlayır, lakin zərurət üzündən iki nəfər istəməyərəkdən birbirinə düçar olan kimi, bunlar da başlarını aşağı salıb rədd olurlar. Çarəsiz millət başsızlıqdan, tədbirsizlikdən bir növ xiffətə düçar olubdur ki, bu da milləti məhv edir, amma bu anda böyük hərbi başçı, ali həzrət Rəyasət mərkəzində rahatlıqla oturub öz işləri ilə məşğul olur.

Bu bədbəxt hadisədən sonra camaatın mötəbər müttəhid şəxsləri, o cümıədən əli qələm tutanları bu qorxunc rəzalət və rizalətdən xəbərdar olub xəsarət alanlara və ümummüsibətzədələrə baş sağlığı vermək, mühasirədə qalanlara yeni bir çarə bulmaq məqsədilə bir araya gəlirlər. Teleqrafxana əhli müsəlmanların yazıqlığını və məzlumluğunu nəzərə alıb ümumi tətilə son qoyaraq onların mövcud bədbəxt vəziyyəti ilə bağlı Gəncə qubernatoru cənab Sərdari-Vala məqamın hüzuruna teleqraf göndərirlər ki, ali hökumət tərəfindən qəti hökm verilsin.

ÇƏRŞƏNBƏ, ON YEDDİ AVQUST, MÜHARİBƏNİN İKİNCİ GÜNÜ

Qarabağ inşa edilən gündən ən dəhşətli nifaq səhəri açıldı. İrəvan darvazası önündə Xəlfəli müsəlmanlarına məxsus çox ali və qiymətli imarətlərin yanğınından qalxan qırmızı alovlar və səksən yaşlı qəssab Abbas bəyin qanına boyanan hadisə və bəla günü üzümüzə açıldı. Ürəyimizin odu həmin imarətlərin yanması, mərhum Abbas bəyin qətlə yetirilib evinin odlanması və əşyalarının qarət edilməsi xəbərindən daha da şiddətləndi. Bir qədər keçmiş Cəmşid bəy evindən aşağı, hacı Rza adlı şəxsin ocağına düşmən od vurdu. Beləliklə, erməninin içində bəslədiyi kin, küdurət hissi özünü büruzə verdi və onlar dayanmadan qətl, qarət törətməyə, hər yerə od vurmağa başladılar.

Bu tayfanın birdən-birə belə ədavət göstərməsi müsəlmanları təşvişə salıb təbii səhlənkarhq və süstlükdən çıxartdı və onlar tamamilə əmin oldular ki, düşmən zarafat etmir, bu durumda onu zəif sanmaq nadanlıqdır, belə düşmənə qəti cavab vermək gərək. Həmin an ağsaqqallar məhəllə-məhəllə gəzib bir-birindən adamların, silahların sayını öyrənməyə və səngərlər qurmağa başladılar. Müsəlmanların ürəyində bir ümid qığılcımı parladı: sayları az olsa da, düşmənə müqavimət göstərməyə davam etməlidirlər. Çünki ətrafdakı müsəlmanlardan da yar-

dım məqsədilə gələn olacaqdır və həqiqətən də, bu cür oldu. İlk gecənin macərasından sonra yay fəsli bağlarda və digər yerlərdə qalan müsəlmanlar xəbərdar olan kimi ertəsi gün səhər bir dəstə silahlı atlı daxil olur. Köçərli səngəri zəif olduğundan və bəzi rahatlıq axtaran ağaların evlərini mühafizə etmək məqsədilə adıçəkilən atlılar o tərəfə məmur olunurlar. Günorta çağı qarqarbasardan içərisində iki bacarıqlı və işgüzar olan bir dəstə daxil olub yenə Köçərli tərəfə və Xacə Mərcanlı səngərinə bölünürlər. Yeni gələnlər üçün hər məhəllə məscidində çay-çörək, pendir, bişmiş ət, atlar üçün isə tövlə və ot-ələf hazırlanır. Hind arxından atlılar varid olur, ancaq Taza ağa və kargüzar evinin xüsusi mühafizə olunduğunu yəqin bildiklərinə görə ətrafdakı erməni və müsəlman qonşuların evlərini qarət etməklə məşğul olurlar. Həmin bu gün vilayət rəhbəriyyətindən sayılan bəy Ağdamdan Qalaya daxil olur, günortadan sonra atlılar gəlirlər. Bu gün daxil olan, sayı iki yüz nəfərdən artıq olan süvarilərin hamısı düşmənlə müharibəyə başlayır. Burada bir faktı da qeyd etmək gərəkdir ki, Şuşa şəhəri, ətrafında ermənilər yaşayan uca bir dağın zirvəsində inşa edildiyindən müharibə zamanı ətrafdan gələn müsəlman atlılarına ermənilər hər keçiddə əzab verirlər: pusqular qurub onlara atəş açırlar, məsələn "Qaraağac" qəbiristanlığında, Əskəran qalasında, Xacəli çayının üstündə, Ballıca sərhəddində, Ağakörpüsü, Kəhrat, Qaraqaya adlanan yerlərdə. Belə hadisələr yeri gəldikcə zikr olunacaqdır. Gəncə əyalətinin hakimi Baranovski bu gün şəhərdə və erməni məhəlləsində sakindir. Şuşa hakimi Pivavarov da Ermənistanda sakindir. Erməni məhəlləsindən müsəlman məhəllələrinə və əksinə gediş-gəliş hamı üçün məhduddur, çünki erməni səngərləri uca yerlərdə yerləşdiyindən alçaqda göz qarşısında görünənlərə həmin andaca güllə atırdılar, ona görə vəziyyətdən xəbərdar olmaq məqsədilə hökumət müsəlman tərəfinə məmur şəxslər göndərir. Müsəlman tərəfindən Ermənistana gedən adi şəxslər gündüz divar kölgəsindən, gecələr isə qaranlıqdan yararlanıb getgəl edirdilər. Belə təəssüfdoğurucu qeydlərdən aydın olur ki, bu hadisələr üz verən zaman ali məqam şəxslər var idi ki, müsəlman milləti içərisində məqam, riyasət və rifahda ola-ola, ya düşüncəsizlikdən, yaxud da zatı qırıqlıq və qeyrətsizlikdən iki tərəf arasında vasitəçilik bəhanəsi ilə düşmən tərəfinə keçib öz millətinin tərəfinə gəldikdə riyakarcasına göz yaşı tökərək islam mücahidlərini davadan vaz keçməyə dəvət edirdilər. Hər bir halda, bu ağaların əməllərindən biçarə millət heyrətlənir və çaş-baş qalır. Zalım düşmənin göstərdiyi ədavət qarşılığında müsəlmanlar cavab vermək məqamında ikən onların müharibəni tərk etmək çağırışları insanlara çox təəccüblü görünür və bu cənabların vasitəçiliyindən şübhələr yaranır. Belə vasitəçilik məqamında düşmən yeni hücuma başlayır. Mənfur ermənilərin

sülh üçün bir saat belə aman vermədikləri və hər tərəfdən yağış kimi güllə yağdırdıqları bir zaman müsəlmanları müharibəni tərk etməyə çağırmaları, əlbəttə ki, islam ümmətinə xəyanət və onları qəflətə salmaq deməkdir, müdafiə vaxtı müsəlmanları cəsarətdən salmaq və onların qolunu bağlayıb düşmən əsarətinə verməkdir. Məsələn, qeyrətlə düşmənə qarşı müqavimət göstərdiyi bir məqamda "müsəlman mücahidlərinin fişəngləri qurtarıb" şayəsini yaymaq səngərdə olanların inanc və həvəsini tamamilə məhv etməyə qadir bir kəlmədir. Halbuki, müharibə zamanı hər tərəf öz hərbi qüvvələrini cəsarətləndirmək üçün, həqiqətdən uzaq olsa da, onların qələbə çalmağa yaxın olduqlarını söylərlər. Belə bir durumda istər-istəməz müharibəyə məcbur edilib özünü müdafiə etmək istəyən müsəlmanların iradə və ruhiyyəsini pozmaq cəhalət və xəyanətdən qaynaqlanan bir haldır. Bu kəslər özlərini müdrik bildikləri üçün bu cür edirdilər, lakin bundan belə nəticə hasil olur ki, onlar xəyanətə əl atırdılar və həqiqət əhli tərəfindən onların mühakimə edilməsi gərək. Hər halda müsəlmanları təşvişə salmaq üçün çox sözlər danışırlar, ancaq müharibənin üçüncü günü baş verənlər bu vasitəçilərlə düşmən arasında dostluq münasibətləri olduğunu sübut etdi.

İkinci gün dava xəbərini eşitdikdən sonra xəyanətkarlardan biri şəhərə tərəf gələn zaman erməni kəndlərinin yaxınlığında düşmən silahlılarının əlinə keçir, onu Qalaya gətirib erməni keşişlərinə təslim edirlər, halbuki, düşmən əlinə keçən hər bir müsəlman ağır işkəncələrlə qətlə yetirilirdi. Bu "möhtərəm" əsirə həddindən artıq hörmət göstərirlər. Əsirin vasitəçilərlə müttəfiqliyi ermənilərin ona xoş niyyətlə yanaşmalarına səbəb olur. Əsir üçüncü gün düşmən caynağından tez bir zamanda xilas olmaqla öz millətinə qovuşur. Müsəlman məntəqəsində vasitəçilərdən birinin evində sığınacaq tapan erməni həkimi qısa bir müddətdə azad olur.

Nacəvan mərdist çon canusyar o mahyar

Yare dara budən o del ba Sekəndər daştən[1]

Beləliklə, on yeddinci gün ətrafdan kömək üçün süvarilər gəlsə də, müsəlmanların müdafiəsində irəliləyiş əlaməti görünmür. Talış Doluxanovun evindən müsəlmanlara tərəf sərasər tüfəng atılması səbəbindən və bir çox hallarda gediş-gəliş üçün təhlükə olduğundan rəislərin məsləhəti ilə o yerin qarşısında, Luniyaqın aldığı evdən bir səngər düzəldib düşmənə cavab verilməsi lazım bilinir. Bir dəstə silahlı gənc o evə daxil olarkən Ermənistan tərəfdən iki dəfə ardıcıl çoxlu beşaçılan tüfəngləri ilə zalp səsi eşidilir. Bu halda təşvişə düşən müsəlmanlar elə zənn edirlər ki, dövlət qoşunu onlarla müxalifətə başlamışdır. Daha sonra isə məlum olur ki, hakim Pivavarovun həyasız oğlu

[1] Zahirən Daranın dostu, qəlbən isə İskəndərlə olmaq Canusyarla Mahyarın əməli kimi nakişilikdir.

atasının nəzarətində olan kazak dəstəsini götürüb mülahizəsiz və ya bir nəfərin təhriki ilə müsəlman tərəfinə güllə atıbdır. On yeddinci günün sübh çağında baş verən olaylardan sonra tərəflər arasında o gün gecə-gündüz atışma səsləri eşidilir, ancaq müsəlmanların əhvalındakı məyusluq, ruh düşkünlüyü açıq-aydın bəlli idi. Çünki xaricdən daxil olan süvarilər vasitəsilə düşmənə qələbə çalmağın mümkünsüzlüyü müsəlmanlarda iradəsizlik və düşkünlük yaradırdı.

Məhəllə əhli səhərə kimi məscidlərdə lazımi vəsait toplayıb səngərlərə çatdırır. Gecə yarısı düşmən Köçərli məhəlləsinə hücum etdiyindən oradan kömək istəmək məqsədilə məhəllələrə gələn bir neçə cahil axmaqcasına hay-küy salır ki, düşmən sərhəddi aşıb müsəlman tərəfinə təcavüz edib, lakin bir qədər sonra bəlli oldu ki, düşmənin hücumuna baxmayaraq müqavimət hələ də davam edir və səngərlərə kömək gərəkdir, həmin andaca bu səngərlərə yardım göndərilir. Xülasə, o günün hadisəsindən, xüsusilə ermənilərin istifadə etdiyi beşaçılan tüfənglərin zalpından müsəlmanların əhvalının gərgin olmasına baxmayaraq, həmin gün səhərə kimi hamı oyaq qalır. Beləliklə, on səkkizinci günün sübhü qəzavü qədər ilə açılır.

MÜHARİBƏNİN OTUZUNCU GÜNÜ – CÜMƏ AXŞAMI, ON SƏKKİZ AVQUST

Hələ səhər açılmazdan öncə, dünən müsəlman ərazisinə yağdırılan beşaçılan tüfənglərdən soraq tutmaq məramı ilə bu sətirlərin müəllifi bir neçə nəfərlə Qalanın yanına gedərkən o məsafədə olan keçidləri yuxarı xətdən aşağı, müsəlmanlar tərəfə qaçan dalışələli və əliuşaqlı insanlarla dolu görür. Səbəbini sorduqda isə erməni xəttinə yaxınlıqdan qorxduqları üçün evlərini tərk edib aşağı – müsəlman məhəllələrinə pənah aparmaq niyyətində olduqları bəlli olur. Bu işin yanlışlığı ortaya çıxdıqda isə hamısı geri qaytarılır. Bir neçə evin üzərinə bacarıqlı şəxslər nəzarətə qoyulur, ətrafdan güclü atlıların gəlişi və səhər açılan kimi müsəlmanların düşmən üzərinə hücum edib qalib gələcəkləri ümidilə hər kəs öz evində məskunlaşır. Qalaya daxil olduqda Xacəmərcanlı səngərində baş verən hadisənin təşvişindən başını itirmiş xalqın məskunlaşması ilə məşğulluq hamını arxayın edir. Səhər açılan kimi, o məntəqəyə çoxlu insan toplaşır və hər kəs ürəkdən bu məqsədə xidmət edir. Dünən baş verənləri unudub bu gün üçün tədbir qılmaq məqsədəuyğun bilindiyindən xalq bu ərazidə müdafiə və müharibə hazırlığına məşğul ikən bəziləri aşağı küçələrə müraciət edir. Mərdinli məhəlləsində həzrəti Qazi mərkəzində bir neçə rəis o cənab ilə gərgin

müzakirə apararaq Xacəmərcanlı səngərinə təhlükəsizlik xəbəri verilir. Bununla belə, orada hazır olan camaat üləma və rəislər hüzurunda Ümmət Şurası təqdir olunduqdan sonra zaman itirmədən düşmən üzərinə hücum etməyi qərara alır. Allahın da istəyi bu məqsədə yaxın olduğundan yarım saat ərzində şəhər əhli-böyükdən tutmuş kiçiyədək hamı birlikdə cəm olur və avaz ilə "Ya Əli" deyərək düşmən tərəfə hərəkət edir. Bütün ağsaqqallar, başbilənlər, xüsusən bacarıqlı həzrəti şeyx irəlidə, böyük bir cəmiyyət isə onun ardınca şən və xürrəm, deyib gülərək, ziyafətə gedən kimi düşmən üzərinə hücum edirlər. Bu məqamda islam əhlində şəhadət şövqi artır. Belə ki, oraya çatmamış bütün kəslər bu səhər müsəlmanların vaxtından tez qələbə çalacaqlarını hiss edirlər. Sanki müsəlmanların daxilinə görünməz bir təpər gəlir. Müharibəyə yollanan hər kəs silaha qurşanmazdan öncə düşmən səngərlərini yandırmaq üçün yanğın ləvazimatı götürür. Düşmən üçün möhkəm səngər və müsəlmanlar tərəfə hücum etmək üçün əlverişli məkan olan Xacəmərcanlı səngəri ilə üzbəüz çolaq erməni evinə od vururlar. Alov bir anda oranı bürüyərək yaxın səngərlərə də yayılır. Yanğının qorxusundan düşmən geri qaçıb ön xətdə olan imarətləri boşaldır. İgidlər hər boş və ya içində sahibi olan evlərə çatdıqda oranı dayanmadan odlayırlar. Beləliklə, odun alovları məşhur "Qazançı" kilsəsinin ətrafındakı evlərə də yayılır. Bəla odu bu səngərdən qalxan kimi düşmən üçün o biri səngərlərdə də duruş gətirməyə güc qalmır. Məhayi səngərinin ağzındakı evlərə də hər iki tərəfdən od vurulur. Qarşıya çıxan hər bir erməninin daş hasarlarını bir andaca dağıdıb hər nə varsa yandırıb yaxırlar. Aliksanm evinə od vurub özünü, ailəsini və sahib olduğu malları yandırırlar. Amansız yanğın həmin ərazidən Kamalovun, oradan da digər qonşuların evlərinə, o cümlədən Əskərovun imarətinə, Xonunsovun möhkəm və əzəmətli malikanəsinə, Xacə Söhrab kilsəsinin ətrafındakı evlərə, o biri xətlə isə Kamalovun evinin qarşısından Cəfər bəyin dörd yoluna gedən alt və üst tərəfdəki evlərin hamısına yayılır. Əskərovun imarəti yandıqda ev sahibi elə zənn edir ki, müsəlmanlar onun evini bilərəkdən yandırıblar. Ancaq ümid edirik ki, müsəlman öz millətinə qarşı bu səhvi heç zaman etməz, lakin bunun necə baş verdiyi bizə məlum deyil. Köçərli səngərindəki hadisələr mərhum şahzadə Rzaqulu Mirzə malikanəsinin ətrafındakı bəzi kiçik evlərdən də yan keçmir. Dörd yol pusqusunda duranlar da əlaltından müsəlman evlərinə bitişik olan bir-iki evi odlayıb ələ keçəni qarət etməyə başlayırlar. Ağadədəli döşündə olan yollardan və Şahbaz dərəsi tərəfdən islamın igid aslanları şücaətlə hərəkətə gəlib erməni çapxanasını və qarşıya çıxan digər son dərəcə əhəmiyyətli və böyük binaları yandırırlar. Bir qolu Cəmşid bəy evinə tərəf, o birisi isə Ağadədəli dağının qiblə tərəfində olan erməni cındaxanası bo-

yunca ərazilər bütünlüklə od-alova bürünür. Cındaxanadan üç erməni qızı ələ keçirilir və onlar tövbə edib günahları yuyulduqdan sonra şəhadətin deyib islamı qəbul edirlər. Bu möhtəşəm qələbəni görən düşmən bütün səngərlərdən geri çəkilib tamamilə başını itirir. Hər an bəla odu alovlanıb erməni məhəlləsinə yayılır. Gün axşam olunca şiddətli yanğından bir çox əzəmətli və möhkəm binalar yanıb külə dönür. Bu vəziyyətdən bütün Ermənistan bir-birinə dəyir. Nə əfv diləməyə, nə yanğının qarşısını almağa, nə də ki müqavimət göstərməyə imkan tapmırlar, hamısı məhv olacağını düşünür. Nəhayət, amansız yanğının hücumundan həddindən ziyadə qorxan erməni ağsaqqalları ağlaya-ağlaya hakim Baranovskinin hüzuruna gedib müsəlman millətinə təslim olmaq üçün məsləhət istəyirlər. Baranovski bunu qəbul edib müqavilə üçün günortadan sonra müsəlman qalasına gəlib əfv diləyir. Müsəlmanlar əfvi bəzi şərtlərlə qəbul edirlər. Hakim qazi təklif edir ki, onun evində erməni əyanları ilə sülh şəraiti tərtib olunsun. Hakim və qazi rus kilsəsinin qarşısına çıxdıqda erməni səngərlərindən sərasər güllə atılır. Bunu gördükdə hakim kənara çəkilib qaziyə söyləyir ki, öz malikanəsinə qayıtsın. Bu hadisədən məyus olan hakim o gün Ermənistandan evini dəyişib mərhum Mehdiquluxanın malikanəsinə gəlir. Bu olay müsəlmanın öz iradəsində və bu qəsd – qisasa son qoymaqda daha da qərarlı olmasına rəvac verir. Bugünkü

hadisələrdə müəlliflə münasibəti olan gənc bir iranlı türk səngərindən çıxıb düşmənə qarşı gedən zaman qarşı tərəfin gülləsinə tuş gəlir. O rəhmətliyin şəhadətə nail olmasına sevinmək lazım ikən həmin gəncin ölümündən müsəlmanlar kədərlənirlər. Beləliklə, on səkkizinci gündən iyirminci gün günortaya kimi Məhayi, Xacəmərcanlı, Hamamyanı, Ağadədəli səngərlərindən və bir qədər də dördyol ağzından Ermənistana vurulan od Allahın izni ilə şərqdən qərbə əsən güclü külək vasitəsilə neçə yerdən bir-birinə bitişik binaları və səngərləri ağzına alıb yandırır. Əgər təbiətin bu işə yardımı olmasaydı, insan bacarığı neçə ay müddətində daşdan inşa edilən belə möhkəm və uca sarayları, bazarları, karvansaraları bu cür yandırıb yaxa bilməzdi. Beləliklə, iki gün yarım müddətində çoxlu binalar yandı, saysız-hesabsız əmlak və diri canlar məhv oldu. Bunun isə münaqişədən deyil, Allahın qəzəbindən baş verdiyi məlumdur. Erməni tayfasının şər və nifaqı, islam əhlinə qarşı olan kin-küdurəti və düşmənçiliyi iki gün yarım müddətində beş-altı dəfə artıqlaması ilə var-yoxlarının yandırılması ilə nəticələndi. Yanğından sonra binalara düşən gün işığından məlum olurdu ki, Allahın qəzəbi bu xəbis, təkəbbürlü xainlərin fitnə-fəsad məkanını təmizləmək üçün yandırıb yaxmışdır. Ermənilərə xas olan rəzillik, paxıllıq və kin-küdurət əsl nadanlıq nümunəsidir. Onlar yersiz olaraq islam əhlinə qarşı ədavət törətdilər, amma qələbəyə nail ola bil-

mədilər. On səkkizinci gün yanğın anbaan şiddətlənir və düşmənin qorxusu min qat artır. Od yaxınlaşan evlərdə insan olmasa da dünya malı bütünlüklə qalmışdır. Bəzi evlərdən kişilər qaçmış, qadınlar isə rəhm ümidi ilə qalmışlar. Bəzi evlərdə isə ölüm və müharibə qorxusundan hələ islam mücahidləri yetişməmiş ev sahibləri taxt üstündə keçinib ölmüşlər. Bəzi evlərdə şam və ya günorta yeməyi yeyilməmiş qalmış, dəyərli və dəyərsiz hər nə varsa qarət olunmuş, düşmən evlərində və başqa mühafizə yerlərində olan qarət əsasən öz dindaşları və hərbsevər haramxorlar tərəfindən törədilmişdir. Sülh niyyətində olan bir qism ermənilər isə bu faciəvi hadisələrdə öz lənətlənmiş dindaşlarına qarşı çıxmaq imkanına malik olmurlar. Kədərli insanların aman səsi və haray-həşirləri yerdən göyə ucalıb, qiyamət meydanına bənzər dəhşətli bir mənzərə yaradır. Qaçmağa ayağı və imkanı olan hər bir kəs isə bu dünya fəlakətindən birdəfəlik uzaqlaşmaq istəyir. Bacaran övrət-uşağı ilə, bacarmayan isə yapa-yalnız başını götürüb şəhərin nəzarət və mühafizəsinə məmur olunmuş silahlıların tərəfinə keçib dövlət qoşununun kölgəsində özünə aman diləyir. O yer kiçik bir məkan olsa da, böyük-kiçikliyindən asılı olmayaraq mindən artıq erməni sığınmaq ümidilə oradakı qoşuna pənah aparır, o səbəbdən ki, islam əhlinin ədəb-ərkanına arxayındırlar ki, qoşun olan yerə təcavüz etməyi rəva görməzlər. Bəziləri bu xəyaldadırlar ki, alov hər

yeri bürüyəcək və ya islam mücahidləri hər yeri zəbt etdikləri halda şəhərin qüllə və divarlarından, uca dağlar zirvəsindən özünü aşağı atacaqlar. Və ya bir yolla şəhərdən çıxıb dağa-daşa səpələnəcəklər. Müsəlmanların göyə yüksələn səsi və yanğının şiddəti düşmənlərin canına elə bir qorxu salmışdır ki, bu özündən müştəbehlər ağıllarını itirmiş, tədbir, nicat və çıxış yolunu tamamilə unutmuşlar. Şəhərin yuxarı tərəfinə yanğın çatmamış bir çoxları erməni məhəlləsindən qaçmağa üz tutmuşlar. Onlar bundan xəbərsizdirlər ki, islam əhli öz bacarığını nümayiş etdirərsə, onların qaçmasına və bir yerdə sığınacaq tapmasına heç bir ümid qalmaz. Bir kəs tapılmaz ki, baş verəcək hadisənin təhlükəli nəticələrini nəzərə alsın. Erməni səngərlərində döyüşən və ya küçələrdə qətl və qarətlə məşğul olan erməni quldurları sülhsevər erməniləri ölümlə təhdid edərək savaşa təhrik edirlər.

MÜHARİBƏNİN DÖRDÜNCÜ GÜNÜ – CÜMƏ GÜNÜ – ON DOQQUZ AVQUST

Bu kədərli yazılardan hər bir düşüncəli şəxsə məlum olur ki, o dəhşətli yanğının müsibətindən sonra düşmən qorxusundan, islam əhli isə qələbə sevincindən səhərə kimi aram olmaz. Müəllif cəsarətlə deyə bilər ki, bu dəhşətli və qorxunc hadisə

baş verərkən istər ermənilərdən, istərsə də müsəlmanlardan bitərəf mövqedə bulunan kəsin bir qismi mötədillikdən çıxıb izdihamdan dəhşətə gəlmiş, bir qismi həyəcandan nə edəcəyini bilmir, heç kəsin yemək, içmək, nə də vacib işlərini yerinə yetirmək fikrindən belə keçmir. Hər bir kəs sanki oturub durmasını belə yanılmışdır. Şəhərdə olan düşmən əhli qorxusundan, dost isə sevincindən adi halətindən çıxmış, bütünlüklə düşmənin diqqəti nicata, islam əhlinin diqqəti isə qələbəyə yönəlmişdir. O qədər çalışmağa və təlaşa baxmayaraq heç kəs yorğunluq hiss etmir. Tərəflər üçün qorxunun şiddəti və qələbə sevinci böyük bir müşkülə çevrilmişdir. Hər iki tərəf, təbii ki, aramlıq və mötədillikdən kənar bir halətdədir. Bu olanlara mənəvi cəhətdən nəzər yetirdikdə qəribə bir mənzərə insanın gözü qarşısında canlanır; tərəflər arasındakı təhlükəli qarşıdurma iki dövlətin nizamlı qoşunu arasında baş verən müharibəyə bənzəyir. Bu halda qəfildən iki millətin arasında baş verən şiddətli müharibə hər ikisini bütövlüklə zavala vadar edir.

Dünən – cümə axşamı baş verən hadisələrdə təfsilatı ilə zikr etdiyimiz yanğınların törədiyi yerlərə və hansı əraziyədək yayıldığına işarə etdiyimizdən, bu gün yanğının davamına həmin müxtəlif yerlərdən haraya qədər gedib çıxdığından xəbər veririk; necə ki qeyd olundu, amansız yanğın səhər tezdən şiddətlə hərəkət etməkdə ikən islam cəngavərləri ciddi-cəhdlə çalışıb duruma

nəzarət edirlər. Yanğın Balameydan ağzında Kələntərov məntəqəsindən üzüyuxarı erməni bazarının sol tərəfindən başlayaraq, Mərdiağa karvansarasından keçib İvanxublarovun dükanmı əhatə edincə, bu məsafədə bazar arxasında dərə tərəfə baxan bütün yerlərə yayılınca, Qazançı kilsəsinin qarşısından bütün bazar və onunla birlikdə o istiqamətdə Amborum tərəfə baxan yolun bazara bitişik imarətlər boyunca hər iki tərəfdən böyük erməni meydanına yetincə, Amromov istiqamətindən notarius yerləşən evədək "yenə erməni meydanının ağzı" istiqamətində olan ali imarətlər, bazar-dükan, karvansaralar və dükanlar yanıb kül olur. Ağadədəli döşündəki binalar da alışıb yamr. Ancaq Qilaçovski qəbiristanlığının yuxarısında bir neçə evdə çoxsaylı erməni silahlıları səngər qurmuşlar və hələ də düşmənçilik və ədavətdən əl çəkməmişlər. Onların orada səngər qurmağı islam mücahidlərinin rahatca irəliləməsinə imkan vermir. Halbuki, bu evlərin Cəmşid bəy evinə baxan tərəfi neçə gündür ki, yanmaqda davam edir. Orada olan bütün gözəl binalar ya tamamilə yanıb külə dönmüş, ya da bu saat da şiddətlə yanmaqdadır. Daha nə qorumaq. Ancaq inadkarlıq üzündən erməni quldurları o evlərdə ilişib qalmışlar. Bunları oradan uzaqlaşdırmaq vacib olduğundan islam mücahidləri onları yandırmağa məcbur olmuşlar.

DÖRDÜNCÜ GÜN.
İSLAM MÜCAHİDLƏRİNİN AĞADƏDƏLİ DAĞINA HÜCUMU

İndi müəllif on doqquzuncu gün islam mücahidlərinin Ağadədəli dağında yerləşən erməni quldurlarına qalib gəlmək üçün etdiyi hücumları olduğu kimi təsvir etməkdə, həqiqətən, acizdir. Bununla belə, tarixi faktları yazmaq məsuliyyəti məcbur edir ki, müəllif bacardığı qədər öz vəzifəsinə əməl etsin. Buna görə ki, gələcək nəsillər bu fədakarların şücaətindən şövq və qürur hissi keçirib, döyüşlərdə onlara ibrət və nümunə olsun. On doqquzuncu gün günortaya yaxın əlliyə qədər islam qəhrəmanı və fədaisi nizamlı şəkildə düşmənə qarşı hərəkət edir. Bu, elə bir halda baş verir ki, düşmən həddindən artıq hazırlıqlı və silah-sursatla yaraqlanmaqla yanaşı, hündür daş evlərdə mövqe tutmuş və qarşıdan gələn qarışqanı belə vurmaq imkanına malikdir. Belə bir düşmənə qarşı nifrətlə fədakarlığa əl atmış islam mücahidlərinin hamısı qara paltar geymiş, qara yaylıqla başlarını bağlamışlar. Əllərində tüfəng, bədənləri fişəng qatarları ilə örtülmüş şəkildə bir-birinin ardınca nizamlı şəkildə və ara vermədən düşmən səngərlərinə atəş açа-açа hücum edirlər. Düşmən qarşıdan gələn islam əhlini görür. İslam mücahidləri alçaqda və düzənlikdə olsalar da, düşmənin cavab atəşləri beş yüz

addım onlara tərəf irəliləmiş, lakin bu, islam mücahidlərinə bir zərər yetirə bilməmişdir. Düşmənin uca hasar içərisində olmasına baxmayaraq, qorxunun şiddətindən hasardan arxa yolla çıxıb qaçmağa müvəffəq olmuşlar. İslam mücahidləri o hasarlara od vururlar. Əgər Allahın izni, müsəlmanların əzmkarlığı, düşmənin qorxaqlığı və zəifliyi olmasaydı, belə bir qələbə əldə etmək mümkün olmazdı. Düşmənin halının pisləşməsi və başını itirməsi səbəbindən atdığı hər güllə belə hədəfə dəymir. Yayın ortası günorta çağı günəşin və yanğınların istisindən, başqa yerlərdə alovlanmaqda olan odların təsirindən şəhərdə nəfəs almağa belə imkan yoxdur. Belə bir saatda müharibənin bu qızğın anlarında mücadilə edən islam qəhrəmanlarının halını təsəvvür etmək çox çətindir. Dörd gün döyüş meydanında dayanmadan müdafiə olunan və yuxarıda zikr edildiyi kimi, hücumlarda günbatanadək yeyib içmədən qəhrəmancasına sərasər döyüşən bu fədakarların çox yorğun və əzgin olmaları olduqca təbiidir. Ancaq ertəsi gün həmin igidlərdən biri müəlliflə üzləşdiyi zaman çox çalışması və görünüşünün dəyişməsi səbəbindən bu sətirlərin müəllifi onu tanımamış, sonradan başa düşmüş ki, bu dərəcədə dəyişiklik qələbə üçün həddindən artıq çalışmasına və döyüşdə canını sipər etməsinə şahidlik edir. Hər dəfə düşmən tərəfindən atəş açılıb ölüm göz qarşısında canlanarkən aydın olur ki, belə bir halda insan vücuduna gərək olan bütün tələbat-

lar unudulur. Belə bir məqamda insanın nəinki zahiri görünüşünün dəyişilməsi, hətta bir gecədə başının və üzünün tükünün ağarması belə mümkündür. Xülasə, islam mücahidlərinin bugünkü döyüşü təqdirəlayiq bir hadisədir. Bu qələbələrdən sonra axşam düşür, gecə olur. Bu gündən başlayan və davam etməkdə olan digər yanğın alovlarının şöləsi gün işığı tək şəhərin bütün səmasını bürüyür. Alovların işığı o qədər parlaqdır ki, şəhərin bir çox yerində bu işıqda qəzet oxumaq belə mümkündür. Bütün bu səbəblərdən şəhərin havası o qədər pisləşmiş ki, nəinki müharibə günləri, bəlkə sülhdən iki həftə sonra belə yanğın qoxusu hər yerdə duyulurdu və istinin şiddətindən havada sarı duman görünürdü. Neçə günlük yağıntı havanı bu zəhərdən və qoxudan təmizləyir. Bu gün islam əhlini məyus edən hadisə bundan ibarətdir ki, Ağadədəli döşünün Şahbaz dərəsinə baxan istiqamətində Mehdi Yusif Xəyyatov bir neçə yoldaşı ilə birlikdə səngərdən qaçan erməniləri təqib edərkən erməni gülləsinə tuş gəlib şəhid olmuşdur. Tüfəngi və cəsədi açıq bir yerdə qaldığından ona yaxın gedən hər kəsi düşmən atəşə tuturdu. Bu işdən müsəlmanların ürəyi sıxılır. Onlara belə bir qorxulu xəbər də çatır ki, bu yerdə düşmən bacarıq göstərdiyi üçün hücuma da əl ata bilər, buna görə də müsəlmanlar əl-ayağa düşüb düşmənə tərəf hərəkətə başlayırlar və tezliklə onları səngərdən qovub mərhum Mehdinin cəsəd və tüfəngini götürürlər. Bu şəhidin

müsibətindən bütün müsəlmanlar qəmgin olur. Günbatandan sonra həmin vahiməli hal və hər yeni yanğımn böyüklüyü göz qarşısında canlandıqca düşmənin ruhu şam tək əriyir. Nə hökumət əhlinin tədbiri, nə də bədniyyətli düşmənin hiylə və yalvarışları qətlə son qoymağa və müharibəni dayandırmağa təsir göstərmir. Dəniz tək dalğalanan müsəlmanların hücumu və yanğının sürətlə hərəkəti daha yaşamaq və ömür sürmək ümidini puça çıxarır. Düşmən məhv olacağını anlayır. İslam ümmətinin igidləri Qazançı kilsəsinin ətrafı yandığından qüllələrə çıxıb zəngləri səsləndirirlər, bununla da erməni məbədlərinin fəth olunduğuna işarə edirlər. Bəllidir ki, zənglərin səsini eşidərkən ermənilər nə qədər təsirlənirlər. Halbuki, məbədlərə qarşı mücahidlər tərəfindən heç bir ədəbsizlik üz vermir. Yanğın zamanı kilsələr ətrafında və bəzi mötəbər şəxslərin evlərində saxlanılan döyüş sursatı, o cümlədən bomba, dinamit, sandıq-sandıq tüfəng, fişəng və s. kimi əşyalar od düşən zaman böyük gurultu ilə partlayıb evləri dağıdaraq düşmən dəstələrini məhv edir. Misal üçün, üçüncü gün Xonunsovun evinə od vurulan zaman birinci mərtəbədən üçüncü mərtəbəyə qədər hər yanı zədələyir və həmin evdə pusqu quran iyirmidən artıq düşmən silahlılarım məhv edir. Belə ki, onların cəsədlərinin tikələri havaya səpələnir. Xülasə, yazdıqlarımız ümumi vəziyyəti əks etdirməklə yanaşı, fəlakət bədbəxt şəhər üçün o gün bütün gün ərzində da-

vam edir. Böyük bir cəmiyyətin çalışmaqdan tamamilə rəngirufu solur. Qalib millət sevinc hay-küyündən, məğlub düşmən isə baş vermiş hadisənin qorxusunu yaşaya-yaşaya bu işin sonunu gözləyir. Əgər bir gün daha qələbə yolunda himmət olunarsa, dünya tarixində millətlər arasında baş verən bu böyük olayın xəbəri qiyamətə kimi insanların nəzərini cəlb etməyə layiq bir hadisə olacaqdır. Ancaq Allah iradəsi ilə dünyadakı hadisələrə sərhəd qoymaqla özünün mütləq gücünü və sonsuz kamilliyini insanlara göstərir.

MÜHARİBƏNİN BEŞİNCİ GÜNÜ, ŞƏNBƏ GÜNÜ, İYİRMİ AVQUST, MÜTARİKƏ[1] VƏ SÜLH GÜNÜ

Güclü işıq şüaları dost və düşmən gözündən qaranlıq pərdəsini götürdükdə yazılmış qərara əsasən, islam mücahidləri səngərlərdən irəliləməyə başlayırlar, yəni Köçərli səngərində olanlar üç yüz addım irəli Əsədibəyov evinə tərəf, dörd yol səngərindən üzüyuxarı dərə ilə Aydınovdan üzüyuxarı və Mamalı səngərindən hər iki tərəf bütünlüklə yanğına bürünmüş, erməni meydanında klub deyilən ümumi yığıncaq yerinin qarşısından

[1] Müvəqqəti barışıq

(min beş yüz addım), Xacəmərcanlı və hamamyanı səngərlərindən yenə üzüyuxarı Qazançı kilsəsinin o tərəf-bu tərəfi ilə ümumi yolla hər yandan yanğına bürünmüş küçələr erməni meydanınadək (min beş yüz addım irəliyə qədər) uzanırdı, yenə Ağadədəli dağından üzüyuxarı Gövhər ağa evinə tərəf baxan dərənin döşü ilə təxminən altı-yeddi yüz addım irəliyə qədər yandırıb yaxan, can yaxan və məhvedici amansız alov hərəkət edir. İnsan xisləti belədir ki, dəhşət, qorxu və təhlükə hiss etdiyi yerdən qaçmaq üçün şərait olmadıqda çalışır ki, bir təhər təhlükə yerindən uzaqlaşsın. Belə bir anda insana xas olan təmkinlik və qətiyyətlik xüsusiyyəti öz mahiyyətini itirir. O yan-bu yanda gizlənmiş düşmən əlisilahlıları islam mücahidlərinin bugünkü hücumunu və amansız canyaxan alovu uzaqdan gördükdə belə bir vəziyyətə düçar olub canlarım qurtarmaq üçün qoyun sürüsü kimi hara qaçacaqlarının fərqinə varmadan hər kəs bir tərəfə üz tutub gedir. Dövlət ordusu olan yerdə insan övladı dənizdən çıxarılmış, quru torpaq üzərində bir-birinin üstünə tökülmüş balıqlar tək qımıldanır, yeni qaçanlar isə harada sığınacaq tapacaqlarını bilmədən həyəcan içində dəhşətli ölüm hissi keçirirlər. Hər gün acizlik və rəhm diləmək məqsədilə Ermənistanda məskunlaşmış şəhər hakiminə hər zaman olduğu kimi müraciət edirlər. Bu şəxs ermənilərin durumunun çətinliyini hər zaman kazak vasitəsilə yazılı şəkildə əyalət hakimi Baranovskiyə xə-

bər verir. Bu gün erməni icması öz ruhaniləri vasitəsilə şəhər hakimindən acizanə şəkildə xahiş edir ki, mümkün yollarla islam ümmətindən əfv və aman diləsin. Belə ki, erməni böyüklərinin islam millətinin qəzəbinə düçar olmasına baxmayaraq, qadın və uşaqlara aman verilsin və əgər tələb olunarsa, qadın və uşaqlarını müsəlman icmasına göndərsinlər. Habelə bildirirlər ki, islam əhlinin sülh üçün qoyduğu bütün şərtləri olduğu kimi qəbul etməyə hazırdırlar. Düşmən tərəfindən belə acizanə xahişlər bir tərəfdən, hakimin təkidləri isə digər tərəfdən hər gün islam əhlinə çatsa da, cərəyan edən hadisələrdən macal tapıb dəyərləndirməyə imkan bulunmur. Çünki islam mücahidləri hücumu dayandırsalar da, yanğını söndürməyə macal yoxdur. Allahın qəzəbi amansız bəlanı özü istiqamətləndirir və hələ də erməni quldurları müqavimət adı ilə hər yeni səngərdən qaçsalar da, atışmadan əl çəkmirlər. Düşmənin belə acizliyi və yalvarışları ayın on səkkizinci və on doqquzuncu günləri müsəlmanların ürəyini o qədər yumşaltmasa da, iyirminci günün ertəsinə kimi düşmənin düçar olduğu bəlanı və düşdüyü fəlakəti hər bir müsəlman hiss edir. Hamı üçün yəqin olur ki, əgər elə bu gün islam mücahidləri öz işində möhkəm dayanarsa, şəhər bütünlüklə ermənilərdən təmizlənər. Ona görə də bu yəqinliklə müsəlman qanında olan qeyrət və rəhm özünü göstərir, müsəlman zatında olan insaf və mürüvvət üzə çıxır. Bəziləri sırf rəhm göstərmək niyyəti ilə, bir çoxu nadancasına təsirləndikləri səbəbindən, bəzi cahillər ermənilərlə olan münasibət və ticarət xatirinə, bir qismi isə alınan qisası yetərli bildikləri üçün düşünürlər ki, sülh kəlməsi dilə gəldikdə qəbul edilsin. Amma uzaqgörən və gözüaçıq insanların çoxu axıra kimi müdafiəni davam etdirməyi lazım bilirlər. İslam əhlinin içərisindəki belə bir ixtilafdan istifadə məqsədilə bir sıra münafiq[1] və insani keyfiyyətlərdən məhrum namərd və düzgünlükdən uzaq, xəmiri riyakarlıqla yoğrulmuş şəxslər müsəlmanların bu ixtilafından yararlanıb "insanpərvərlik və rəhmlilik" şüarı ilə ortaya düşüb car çəkirlər ki, "ey insanlar, erməni tayfasının böyükləri ölmüş və yaralanmış, diri qalanlar isə rəhm ediləsi əlsiz-ayaqsız övrət-uşaqlardır. Bütün qalanları son dərəcə məzlumluqla təslim deyib aman istəyirlər". Amma bu "insanpərvər" həzrətlər həqiqətin əksinə olaraq onlara aman dilədikləri bir zamanda düşmən səngərlərindən atışma səsi daha da güclənir. Bəzi iradəsizlər də bu sözə qüvvət verib söyləyirlər ki, "əgər bütün ermənilər və onların əmlakı məhv olarsa, islam milləti dövlət qarşısında məsuliyyət daşımalı olacaqdır". Bəziləri isə ümumi vəziyyəti belə qarışıq gördükdə öz şəxsi mənafeləri naminə sülh sözünə dəstək verirlər. Xülasə, günortaya yaxın müharibə və qətl odu hələ səngi-

[1] İkiüzlü, riyakar

məmiş Mərdinli məhəlləsində din başçıları və müsəlman millətinin böyükləri toplaşdıqları bir halda əfv xahişi və müharibəni dayandırmaq adına əyalət hakimi tərəfindən müsəlmanlara bir-birinin ardınca xəbərlər gəlir. Bu zaman riyakarların çoxu millətin ixtilafından sui-istifadə edib camaata qisasın həddindən artıq olduğunu, ermənilərin hamısının edamına görə dövlət qarşısında məsuliyyət daşıdıqlarını söyləyir və əyalət hakiminin tələbini önə çəkib sülh üçün camaatdan xahiş edir. Müsəlman əhlinin hamısı qəzəbli halda olsa da, əvvəldə zikr olunan bəzi şəxslər müsbət cavab almağa müvəffəq olmasalar da, ümum-millətin dilindən “bəli" sözünü eşitmək çətin olsa da, digərlərinin razılıq sədasının eşidilməsi cəmiyyət arasında açıqcasına ixtilafın yaranmasına rəvac verir. "Sülh məramlı" riyakarlar xalqın ixtilafından sevinir, sülh niyyətində olmayanlar isə bu durumdan qəzəblidirlər. Yarım saat var-gəldən sonra “baş bilənlərin”məsləhəti ilə sülhə razılıq təklifinə “bəli” söyləyirlər, ancaq bu, bütün cəmiyyətin səsi deyildir. Həmin andaca yazılı şəkildə səngərdəki bütün müsəlmanlara xəbər çatdırılır ki, müvəqqəti olaraq atışma dayandırılsın və səngərlər sülh şəraitinin yaranmasına qədər qorunsun. Belə elanlar səngərlərə göndərildikdə oradakı döyüşçülər ruhən və cismən müharibə şövqündən düşüb səngərlərdə qalsalar da, döyüş niyyətindən əl çəkirlər. Ancaq bütün səngərlərin durumu eyni olmadığından atəşkəs xə-

bəri çatan zaman bəzi səngərlərdə tərəflər arasında qızğın atışma və qarşıdurma baş verir, o cümlədən də Balameydana yaxın Qazançı kilsəsinin həyətində görünən müsəlman mücahidlərinə qarşı yanğın davam edən xarabalıqlardan keçib kilsə qarşısında divar arxasmda pusqu quran neçə erməni gənci sərasər atəş açır. Bu məsələ müsəlmanların təəccübünə səbəb olur. Onlar düşünürlər ki, bu yerlərdə düşməndən bir əsər-əlamət gərək qalmayaydı, bəs atəş açan kimlərdir?! Bu məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədilə atəş açanlara cavab olaraq kilsə həyətində bulunan müsəlmanlar hücum edib atəş açırlar. Bu anda müsəlman mücahidi Şahmar bəy Qalabəyzadə düşmən gülləsindən yaralanıb şəhid olur. Rəhmətliyin yanında olan cəngavərlər onun cəsədini götürüb qatilə tərəf hücum etsələr də, heç bir fayda vermir. Bu kədərli xəbərdən islam əhlinin qələbə sevinci ilə dolu qəlbi pərişan olur. Baxmayaraq ki, belə bir dəyərli və ali rütbəli mücahidin qisasını almaq üçün islam əhli hamılıqla fəryad edib, heç bir fərq qoymadan quldurları məhv edirlər, ancaq sülhə razılıq verdiklərinə görə buna qarşı çıxmağı islam heysiyyətinə xilaf bilib üz verən hadisəni təhəmmül edirlər. Beləliklə, bu dəyərli insanın qanı yerdə qalır. Xülasə, müharibənin dayandırılması elan olunarkən müsəlmanlar tərəfindən həzrəti qazinin başçılığı ilə beş nəfər vəkil (vəkillərdən biri müəllif özü idi) islam əhlinin sülhü qəbul xəbərini əyalət hakiminin hüzuruna yetirməyə

məmur olunur. Vəkillər kütlənin qarşısından hərəkət edib rus kilsəsinin yanından keçən zaman erməni silahlılarının beşaçılan güllələrinə tuş gəlirlər. Yol açıq olduğundan sürünə-sürünə oradan keçib mərhum xan həyatinə daxil olurlar. Bu zaman divar kölgəsində bir-iki münafiqlə səndəl üzərində oturan hakim vəkilləri görcək, bunu xeyir əlaməti sanıb uzaqdan təzim edərək ayağa durub vəkillərə tərəf gəlir. Görüş mərasimindən sonra vəkillərin məqsədini bilər-bilməz tez otağına gedib Ermənistanda olan şəhər hakiminə kağız yazır, bir kazak atlısı ilə müsəlmanların sülhü qəbul etmələri xəbərini göndərir. Xahiş edir ki, təcili surətdə müsəlman-erməni səngərlərində atışma dayandırılsın ki, sülhün digər şərtlərini yerinə yetirməyə başlasınlar. Müsəlman vəkillərindən də xahiş edir ki, Ermənistandan xəbər gələnə kimi orada qalsınlar. Vəkillər gözləməkdə ikən erməni xislətindəki xəbislik, nankorluq və murdarlıq özünü büruzə verir. Müsəlman səngərlərində razılıqdan sonra atışmanın dayandırılmasına və heç bir güllə səsinin gəlməməsinə baxmayaraq, erməni səngərlərindən eşidilən güllə səsi birə min artır. Qalib və məğrur müsəlmanların sülhə razılıq vermələri səbəbindən məğlub düşmən minnətdarlıq etmək əvəzinə, zatlarındakı murdarlıq və cılızlıq özünü büruzə verir. Erməni quldurları ya sülh istəyən ermənilərə müxalif çıxmaq, ya da müsəlman səngərlərində atəşin dayandırılmasını yeni müharibəyə hazırlıq güman

edib, öz düşmənçiliklərini birə min artırırlar. Müsəlmanlar sülh qərarını düşmən tərəfə və hakim hüzuruna yetirdiklərindən sözlərinə əməl etməməyi öz qeyrətlərinə sığışdırmadıqları halda, erməni quldurları aşağıdakı kimi murdarlıqlar törədirlər:

1. Şahmar bəyin öldürülməsi;

2. Qilaçovski qəbiristanlığından köhnə rus topu ilə müsəlman tərəfinə atəş açmaq. O topun bir gülləsi də Gəray bəyin evinin üstünə düşür və zərər yetirir;

3. atəşkəs xəbərindən sonra ara vermədən müsəlman küçələrinə atəş açıb onlara xəsarət yetirmək, məsələn: Şahzadə evindən Xanlıq tərəfə yükdaşıyan hambala güllənin dəyməsi;

4. müsəlman vəkillərinin hakimin yanında erməni xəbərini gözlədikləri və sülh müjdəsini uzaqdan xəbər vermək üçün hakimin göstərişi ilə uca ağac başına ağ bayraq sancdıqları halda, ermənilərin Xan evinə sərasər atəş yağdırmaqları və s. bu kimi hərəkətlər.

Hakimin göndərdiyi xəbərə bir süvari ermənilərdən cavab məktubu gətirir. Xəlifə Aşutin vəkili sülhsevər ermənilər tərəfindən minnətdarlıq edib izhar edir ki, ümumermənilər canidillə sülh diləyirlər və göz yaşları tökə-tökə müsəlman məhəllələrinə gəlməyə hazırdırlar. Müsəlman vəkilləri bu cavabı aldıqdan sonra sülhün şərtlərini tərtib və təmin etmək niyyətilə geri qayıdırlar. Bir saatdan sonra ümumerməni ağsaqqalları, xəlifə

və keşişləri, başbilənlər və erməni icmasının müxtəlif təbəqələrindən ibarət böyük bir heyət bütün hökumət üzvləri ilə yanaşı yüz kazak atlısı olan böyük izdihamla rus kilsəsinin yanında cənab vilayət hakimi ilə üzləşib birlikdə yuxarı məscidə tərəf hərəkət edirlər. Heyətin önündə gedən erməni ruhaniləri əllərində erməni kilsəsinə məxsus üzərində xaç şəkilləri və müqəddəs Hiyakel rəsmləri həkk olunmuş bəzədilmiş nişanlar, bayraqlar və s. bu kimi "İsəvilik" ayinlərinə və ibadətinə məxsus nişanələrlə irəliləyir və müsəlman əhlinə çatdıqda rəsm üzrə hörmətlə təzim edirlər. Müsəlmanlar isə öz növbələrində onlara qarşı çox səmimi davramb layiqincə hörmət və qonaqpərvərlik göstərirlər. Bu izdihamlı görüş zamam qalib və məğlub həyəcanlı bir şəkildə sülh nemətinə nail olduqlarına görə dualar edirlər. Daha bu cür bəla və müsibətlərdən uzaq olub sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq üçün minacatlar oxuyurlar. Allahın evində bütün insanlar hamısı eyni mövqedə bulunaraq ən dəhşətli müsibətlərdən xilas olub sülhə və səfalı bir aləmə daxil olurlar, lakin min qat təəssüf olsun ki, bu sülh və əmin-amanlıq şəraiti tərəflər arasında çox sürməyəcəkdir. Belə bir halda ermənilər məscidə daxil olarkən onların səngərlərindən ardıcıl güllələr atılır, camaatın hamısı məscidə daxil olmamış bu yağdırılan atəşlərdən biri bazar içində bədbəxt, yoxsul bir müsəlmana dəyib oradaca onu həlak edir. Ermənilərin məsciddə və məscidin

həyatində olduqlarını görən biçarə müsəlmanlar bu hadisənin böyük bir fəsad törədəcəyini nəzərə alırlar. Bu səbəbdən cəsədin yaxınlığındakı müsəlmanlar mərhumun cəsədini kənara çəkib məsələni gizli tuturlar ki, erməni camaatı məscid dairəsində rahatlıqla sülh müqaviləsini bəyan etsin. Bu həmin hadisələrdən biridir ki, sülh əleyhdarı olan erməni quldurları saziş xəbərini eşitdikdən sonra düşmənçiliyi artırmaq məramı ilə törətmişlər. Məsciddə sülh müqaviləsi oxunduqdan və dini ayinlər yerinə yetirildikdən sonra həmin cəmiyyət hökumət və qoşunların müşayiəti ilə Ermənistana tərəf yola düşür ki, orada da müsəlman cəmiyyətinin hüzuru ilə sülh elan edilsin. Məsciddən hərəkət edən zaman ermənilərin xahişinə əsasən onların dini bayraqlarından biri sülhə sadiqlik əlaməti olaraq məscidin minarəsinə sancılır. Bu ali heyət Ermənistana tərəf gedərkən yolların o tərəf, bu tərəfindəki küçələrin bəzisi tamamilə yanıb külə dönmüş, bəzisi yanmaqda davam edir və bəzi uca binalar təzəcə yanmağa başlamışdır. Sözügedən yanğınlara gözləri sataşan nümayəndə heyəti bu müdhiş mənzərədən təsirlənir. Onlar erməni meydanına gedib tərəflərin ruhanilərinə sülhün uzun sürməsi üçün dualar oxutdurur. Erməni meydanından Ətapiskov küçəsinə və oradan seminariya qarşısından enən yenişli yolla müsəlman xəttinədək gəlib, onlarla dostcasına vidalaşırlar. O andan etibarən hər iki tərəfdən atışma dayandırılır və hər iki tərəf izti-

rabdan yaxa qurtarır, ancaq ehtiyat məqsədilə hər iki tərəfdən, habelə hökumət tərəfindən səngərlərə nəzarətçi qoyulur. İgidlərə qələbə sevinci əl versə də, məğlubların üz verən bəlalardan bir qədər rahatlaşmalarına baxmayaraq, bu müsibətləri tamamilə unutmaq və rahatlaşmaq mümkünsüzdür.

SÜLHDƏN SONRA İSLAM ƏHLİ ARASINDA BAŞ VERƏN HADİSƏ

Sülh şəraiti yaranan zaman islam millətı arasında xoşagəlməz bir hadisə baş verir ki, onun araşdırılması və məzəmmətəlayiq təsiri hər bir vicdanlı müsəlmanın fikrini uzun zaman məşğul etməyə bilməz. O xoşagəlməz vaqiənin məzmunu belədir ki, millətlər arasında baş verən müharibənin sonunda həm şəhərlilərdən, həm də kəndlilərdən ibarət islam mübarizlərinin çoxu sülhə razı deyildir. Bu sazişlə ağıllı və uzaqgörən tayfa başçıları da razılaşmırdılar. Ümmət öncülləri və vəzifə axtaranlar, xarici və ticari mənafeyi mülahizə edənlər qələbə təntənəsinin əhvallarını xoş etməsi səbəbindən, hökumətpərəst rəislər isə siyasi riyakarlıqlarından qəddar düşmənin tamamilə məhv olduğu bir halda sülh səslərini ucaldıb düşməni bu məğlub durumdan xilas edirlər. Belə böyük bir hadisənin nə ilə nəticələnəcəyini təsəvvürə gətirmək mümkün deyil, hər tərəfdən məhv edilmiş düşmənin sülhə razılıqda məqsədi öz canını xilas etmək və onlara dəyən böyük zərərin hər zaman qisasını almağa çalışmalarıdır. Düşmənin sülhdən əsas niyyəti güclü bəla təhlükəsindən canını qurtarıb qisas üçün əlverişli zaman gözləməkdir. Odur ki, əvvəllər sülhə razılıq verən nadanlar bu təhlükəli nəticəni nəzərə almayıb şəxsiqərəzlikdən uzaq və müsəlmanlara məxsus rəhmlilik, ürək genişliyi və insafa əsasən o an "sülh" sözünə müxalif çıxmırlar. Buna görə də qalib mübarizlər durumdan narazı qalırlar. Bu müharibədən öz şəxsi mənafeləri üçün faydalanmaq niyyətində olanlar da narazılara "dəstək verdikdə" sülhlə razılaşmayan kəndlilərdən ibarət süvarilər kütləvi şəkildə saziş imzalanan gün öz yerlərinə qayıtmaq məqsədində bulunurlar. Şəhərlilər nə qədər israr etsələr də, onlar dayanmayıb öz yurd-yuvalarına yola düşürlər. Qalanları isə sülh gününün ertəsi dəstə-dəstə öz kəndlərinə geri dönürlər. İncik kəndlilər getdikdən sonra şəhər əhli kədərlənir və hələ sülh şəraiti millətin arasında bəlli olmadığı halda bacarıqlı mübarizlərin şəhərdən getməsi şəhərliləri iztiraba salıb qorxudur ki, olmaya atlıların yoxluğundan erməni kəndliləri istifadə edib şəhərə daxil olaraq qisas almağa başlayırlar. Buna görə də geri dönən süvarilərin ardınca gedən hörmətli rəislər nə qədər xahiş etsələr də, onlar şəhərə qayıtmağı qəbul etmirlər. Kəndlilərin belə

inadkarlıqla davranmalarının arxasında müxtəlif səbəblər vardır ki, o səbəblərin qəddar düşmənin istəyinə uyğun olduğunu müsəlmanlar hiss etmirlər. Kəndlilər belə incik halda yola düşüb kənara çıxan kimi, Ağdam ətrafına çatana qədər müxtəlif xəsarətlər alırlar. Hər yerdə nizamlı və hazırlıqlı şəkildə pusquda duran ermənilər uca dağlar zirvəsindən və möhkəm səngərlərdən atəş açıb atlıların bəzisini yaralamağa, bir çoxunu isə öldürməyə müvəffəq olurlar. Sonra isə həyasızcasına qaçıb öz yurdlarına daxil olurlar. Xüsusilə Əskəran qalasından keçən zaman baş verən olayların necəliyi öz məqamında söyləniləcəkdir.

İYİRMİ BİR AVQUST, BAZAR GÜNÜ, SÜLHÜN İKİNCİ GÜNÜ

Bazar gününün ertəsi erməni tayfasından ibarət bir dəstə adətləri üzrə münasib vəziyyət bulurkən meydana çıxıb ləziz təam, şərab, meyvə alıb, yeyib içmək, əylənmək məqsədilə öz imarətlərinə dönürlər. Bir dəstə isə baş vermiş hadisələr səbəbindən ya özgələr evində, ya da ki küçələrdə acınacaqlı durumdadır. Meydan məqsədilə gələnlər gördülər ki, meydan yoxdur, çünki meydan ətrafında olan uca saraylar, karvansaralar, bazarlar ya tamamilə yanıb külə dönmüş, ya da yanmaqdadır ki, söndür-

məyə imkan belə yoxdur. Hər növ mal, şərab, paltar satılan çoxsaylı bazar-dükanlardan əsər-əlamət belə qalmamışdır. Nə müştəri, nə bazar, nə əmlak, nə də ki, iş qalmışdır. Bazar divarları yanmış və meydan küldən düzəldilmiş təpəyə bənzəyir. Yanıb uçmuş, dağılmış yerlər qəribə bir görüntü yaradır. Hər tərəfdən buraya axışıb gələn, bir-biri ilə görüşən biçarələrin bəzisi yaralı durumda, bəzisinin yaxını həlak olmuş, bir çoxunun yuvası dağılmış, bəziləri xəsarət və zərərin çoxluğundan dəli kimi nalan, bir çoxu isə bütün bu hadisələrdən sarsıntı keçirərək əl-aman çağırıb haray qoparır. Bu bədbəxtlər üçün heç bir təskinlik yeri yoxdur. Hər halda, Allahın qəzəbinə tuş gəlmişlərin bu dəhşətli hadisələrin nəticəsini təhəmmül etməkdən başqa bir çarələri qalmamışdır. Hər kəs öz yurd-yuvasını soraqlayır, amma kim nə tapa bilər?! Odlanmış divarların heybətinə bir baxan ikinci dəfə baxmağa cürət etmir. İllər uzunu əldə edilən və uzun ömürlər sərmayəsi olan bütün varidatın məhv olmasından dizlər titrəyir, ürək sıxılıb bel bükülür. Bu kədərli görüntüyə gözucu nəzər yetirdikdə huş itib baş gicəllənir. Geri qayıtmağa da imkan yoxdur. Qayıtsan belə hansı qohumuna üz tutub ümid bağlayasan ki, səndən daha artıq fəlakət və eytiyac içində bulunmasın. Bu təfsilatlardan bu gün sülh günü olmasına baxmayaraq, ən dəhşətli bəla və müsibətin hiss olunduğu bəllidir. Dünən qətl və müharibə günü ikən təhlükə və hücum gördükdə hər kəs üçün həyatını

qorumaq məqsədilə çalışmaq vacib bir hal idisə, bu gün sülh şəraitində hamı bütün yaşayış imkanlarından məhrumdur. Həyatını qorumaq məcburiyyətində ikən ümid gözünü hər tərəfə dolandırdıqca çarə yolunu bağlı görüb, dost-düşmənə əl açmaq xəcalətində bulunan hər bir kəsin hər dəqiqə ölüm əzabını hiss etmək qorxusunu sözlə ifadə etmək mümkün deyildir. Xülasə, erməni millətindən olan dövlətli şəxslər imkanları daxilində öz qohum və yaxınlarına köməklik edib yardım əllərini uzadırlar. O gün hər kəs itkin düşənlərindən xəbər tutmağa çalışır. Hökumətin müdaxiləsi ilə dava başlandığı gündən hər iki millətin məhəllə və sərhədlərində itkin düşən şəxslər tərəflər arasında dəyişdirilir. Müsəlman tərəfində qalan altmış erməni sağ-salamat və qayğı görmüş şəkildə öz millətinə verilir. Müsəlmanlardan da sayı ondan artıq olmayan Çuxur məhəlləsindən olan qəssab Kərbəlayi Əliəkbər və erməni əsirliyində qalan çoxsaylı insanlardan bir neçə nəfəri müsəlman millətinə qaytarılır.

Amma insanlıq və insaf şərtlərinə zidd olaraq sülh gününədək erməni əsirliyində qalan müsəlmanlardan on yeddi nəfəri ac-yalavac qaranlıq yerlərdə işkəncə ilə saxlanılaraq saziş xəbərindən sonra müxtəlif əzablarla qətlə yetirilmişdir.

SÜLH MÜQAVİLƏSİNİN YENİ FƏSADI

Sülhdən sonra tərəflər arasında yaranan məsələlərdən və baş verən gizli hadisələrdən üzə çıxan ehsasat sülh müqaviləsinin təsirindən irəli gələn gözəl əhvalı yavaş-yavaş məhv etməyə başlayır. Erməni məhəllələrində yanmış divarlar sanki onların ürəyinə yanar bir daş basır və ev-eşiyi dağılmış hər bir kəsin üzündə ölüm əzabı görünür. Müsibətə mübtəla olanların halını və saysız-hesabsız qətlə yetirilənlərə matəm tutanları görməyə imkan belə yoxdur. Müsəlmanlar müharibə zamanı üz verən müsibətlərdən əlavə, yoxsul və çalışqan iranlı fəhlələrin qətlə yetirilməsindən və əsirlikdə öldürülən başqa şəxslərin qəmqüssəsindən son dərəcə məyus olmuşlar.

Bu gündən erməni tayfası nələrin baş verdiyini düşünüb dəstə-dəstə toplaşaraq bir-biri ilə fikir mübadiləsinə məşğul ikən yatmış oyanan və sərxoş ayılan kimi bunlar da ayılıb başqa bir əhvala düşürlər.

Fəsad və kin-küdurət odu ürəklərdə alovlansa da, hiyləyə əl atmağı daha münasib bilib son dərəcə əzmkarlıqla üz verən dəhşətli hadisələrin qorxulu və fəlakətli nəticələrini yavaş-yavaş aradan qaldırmaq məramı ilə məsləhətləşib çıxış yolu axtarırlar.

Müftəxor və fitnəkar dəstələr sülhsevər və avam erməniləri yenidən aldatmaq üçün yaxşı bir vasitə tapırlar. Erməni "na-

danlığından" günahı başqalarında axtarır, nifaqın səbəbini araşdırmaq əvəzinə, təcavüz etdikləri millətə qarşı yenidən düşmənçilik fikrini ortaya atırlar. Bir gün öncə baş verən qorxulu hadisələrin təsiri sankı unudulur. Əvvəlki kimi, yenə də etdikləri nadan və düşünülməmiş səhvlərini etiraf edib islah etmək əvəzinə, yeni bir cinayətə əl atmağa hazırlaşırlar. Üsyankarlıq və nankorluq xəstəliyinə mübtəla olmalarından və mal-dövlətə sahib olduqlarından onlara əl verən "qürur" erməni tayfasını baş verən olaylardan təsirləndirib, hamılıqla qisas almaq qərarına təhrik edir və bütün yanğınların, qətllərin əvəzini müsəlman millətindən çıxmaq niyyətinə düşürlər. Bu qara niyyətlərini həyata keçirmək üçün hiyləgər tədbirlər görməyə başlayırlar. Davakar və nadan ermənilər sülh gününün ertəsindən millət içində nifaq toxumu səpmək üçün yenidən hərəkətə keçirlər. Şəraiti və mənafelərini nəzərə alaraq şəhər içində zahirən yol getsələr də, şəhər kənarında çox sayda erməni kəndlilərini nifaq və savaşa təhrik və məcbur edirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, erməni kəndlilərinin fitnə-fəsadı öncədən üzə çıxmışdır, ancaq şəhər savaşı davam edən günlər və ondan sonra da uzun müddət sürmüşdür. Şəhərdə baş verən hadisələrdən sonra erməni düşmənçiliyinin davam etməsinə onlar bais olmuşlar. Dağların zirvəsində məskunlaşan erməni kəndliləri müharibə günləri erməni məhəllələrinin yanğınından göyə qalxan alovlara tamaşa et-

dikcə ürəkləri ədavət odu ilə alışıb yanırdı. Yollar kənarında məskunlaşan ermənilər isə dəstə-dəstə müsəlman atlılarının şəhərə tərəf getdiklərini müşahidə etdikdə həddindən artıq kədərlənirdilər. Sülh sazişindən sonra isə bunlar şəhər ermənilərinin təhrikinə qeyrətlə cavab verib fədakarlığa hazır olurlar. Həmin bu məsələ günü-gündən və saatbasaat böyük bir fəsada səbəb olub tərəflər üçün tarixi nəticələr yadigar qoyur. Müharibə davam edən zaman hər gün müsəlman atlıları Əskəran qalasından keçərkən bir çox hadisələrlə qarşılaşırlar. Qarağac qəbiristanlığından başlamış Xuramord, Xanabad, Daşbaşı və Qılıncbağ erməniləri Əskəranda, Naxçıvan erməniləri kimi pusqu qurub oradan keçən atlıları gülləbəran edirlər. Zərərli və zərərsiz atlılar Əskəranı keçib Ağakörpüsünə çatanadək müxtəlif erməni pusqularının olması səbəbindən böyük qorxu və təhlükə hiss edirlər. Bu körpü dar bir dərədə yerləşdiyindən Atabəyov dəyirmanında möhkəm səngər quran ermənilər oradan keçən müsəlman atlılarına atəş açıb onların rahat keçməsinə mane olurlar. Tərəflər arasında atışma baş verir. Kəhrat deyilən dağın zirvəsində, Qaraqayada pusqu quran Şuşa kəndliləri, Dağdağan erməniləri də atəş açırlar. İlk günlər bir neçə müsəlman atlıları təhlükəsiz şəraitdə get-gəl edirlər, ancaq dördüncü gün Xanqaraqoyunlu sakini olan qeyrətli bir gənc, Xəlil Hacı Qurbanəli oğlu öz gənc oğlu və bir neçə atlı ilə Kür qırağından Qala hadi-

səsini eşidib oraya gələrkən bağlara daxil olduqdan sonra Şallı tərəfə keçib Qarqardan sovuşan zaman pusquda duran ermənilər tərəfindən atəşə məruz qalır, gənc, comərd Xəlil öldürülür. Ermənilərin hücumu mərhumun silahdaşlarına onun cəsədini götürməyə imkan vermir. Bədnam qonşular o rəhmətliyin cəsədini tikə-tikə edərək qarnını yırtıb, üzünü tanınmaz hala salırlar. Gecə düşərkən isə mərhumun oğlu qəhrəman silahdaşları ilə birlikdə özünü şəhid atasının cəsədinə çatdırır, onu öz yerlərinə apararaq Bərdədə İmamzadə hüzurunda dəfn edirlər. Bu xəbər bütün şəhər əhlinin həddindən artıq məyusluğuna səbəb olur. Nəticədə yenə sülh bərqərar olur. Ertəsi gün şəhər əhlindən Məhəmməd bəy Səfər bəy oğlu sülhü qənimət bilib çöl işlərinə baş çəkmək məqsədilə Qaladan hərəkət edib Əskəran qarşısındakı Qarqar çayından keçən zaman kəmfürsət düşmən pusqu yerlərindən atəş açıb o biçarəni qətlə yetirir, cəsədini parça-parça edərək üzünü və digər bədən üzvlərini kəsib ciyərini çıxarıb aparırlar. Bir gün sonra Qaladan qayıdan süvarilər Əskərandan keçərkən Kəngərli atlılarından olan nüfuzlu və sərvətli Mehdi Heydərqulu ermənilər tərəfindən qətlə yetirilir. Bu zaman atışmanın şiddətlənməsi və atlıların ermənilərin çox güclü olduğunu hiss etmələri səbəbindən onlar geriyə çəkilməyi qənimət bilirlər. Mərhum Heydərqulunun cəsədi yerdə qalır. Zalım və axmaq ermənilər ruhsuz cismin üstünə tökülüşüb insanlığa zidd

hər nə əməllər mümkünsə, o cəsəd üzərində həyata keçirirlər. Rəhmətlik şişman olduğu üçün qarnını yırtıb ciyərini çıxarırlar. Bu zaman bir neçə atlı da yaralanıb qaçır. Habelə həmin gün və digər günlər avqust ayının axırınadək sözügedən yerlərdən keçən müsəlmanlara erməni pusqularından atəş açılır. Avqustun iyirmi altıncı günü Qafqaz məmləkətinin şeyxülislamı mərhum Axund Əbdülsəlim cənabları Qafqaz canişininin əmrinə əsasən tərəflər arasında münaqişənin həlli üçün kazak dəstəsinin müşayiəti ilə Qala tərəfə gedən zaman Əskərandan keçərkən Qaladan gələn atlılarla qarşılaşdığı anda erməni tərəfindən şiddətli atəşə məruz qalırlar. O tərəflərdə erməni kəndlilərini belə şiddətli düşmənçilik törətməyə Artucaq təhrik edir. O zamanlar Ağdamda pristavlıq edən erməni Yaralov dindaşlarını islah etmək adı ilə onların içərisinə getdiyi zaman özü də atışmada iştirak edirdi. Şeyx həzrətləri daxil olan gün hökumətin əmri ilə Qalaya güclü piyada və süvari dəstələri də daxil olur. Daha sonra general-mayor Taqayişvili hərbi hakim təyin olunduğundan iyirmi yeddinci gün şəhərə daxil olur. Cənab Baranovski yoldan keçərkən görüşdükləri zaman cənab generala Qala hadisəsindən bəhs edir. O, öz təəssüratını olduğu kimi bildirir, yəni müsəlmanların düşmənə tamamilə qalib gəlmələrini, rəhmli olmalarından və comərdlik etmələrindən sonuncu həlledici zərbəni vurmamalarını, bunun qarşılığında isə şəhər və kənd erməniləri-

rinin bütün alçaq, ləyaqətsiz, xoşagəlməz sifət və hərəkətlərini cənab generala bəyan edir.

Cənab general şəhərə daxil olan kimi tərəflərin qurduğu səngərləri yoxlayıb yeni gəlmiş qoşunu lazım olan yerlərdə keşik çəkmək, nizam-intizamı qorumaq üçün təyin edir. Hərbi idarə təyin edib hər iki tərəfdən nizam və sülh adı altında tayfa başçılarını öz hüzuruna dəvət edir. Hər tərəfdən iyirmi nəfər seçib qarışıq bir cəmiyyət yaradır. Onların öhdəsinə müxtəlif məsuliyyət qoyur. O cümlədən:

– hər iki tərəfə dəyən zərərin müəyyənləşdirilməsi;

– tərəflərin keçmişdə olduğu kimi, yenə də bir-birinin məhəlləsindən heç bir müdaxilə olmadan hərəkət etmələri;

– ermənilər daha çox zərər çəkdikləri üçün onlara təzminat verilməsi;

– müsəlmanlarda olan ərzaq, meyvə, ot-ələfin onlara satılması;

– tərəflərin vəkillərindən ibarət bir komitə təşkil edib sülhü elan etmək və xalqın ümumi asayişini təmin etmək üçün kəndlərə göndərmək;

– sülh durumu tamamilə bərqərar olana qədər müsəlman tərəfində müvəqqəti bir teleqraf və poçtxana təsis etmək;

– məktəbli uşaqların təhlükəsiz şəraitdə erməni məhəllələrində təhsil almalarından tam əmin olana qədər müsəlman tərəfində kiçik bir məktəb inşa etmək və hər bir işdən daha əhəmiyyətli olan yol və keçidləri, ticarət mallarınm daşınmasını və digər bu kimi məsələlərin təhlükəsizliyini təmin etmək və s.

Lakin bu qaydalara diqqətlə əməl edilmir. Hələ xalq gərgin haldan çıxmamış bir-biri ilə əlaqələri çox zəifdir və təbii olaraq ötən zamanlardakı rəğbət və qarşılıqlı ehtiram hissi duyulmur. Yüz illərlə yarası sağalmayan və gözdağı olan yanğın qalıqları göz qarşısındadır. Hər baxdıqda namus yarası erməni qəlbində tüğyan edir, ədavət və nifaq xəstəliyi anbaan şiddətlənir. Müsəlman bu haləti hiss etdiyi üçün erməniyə artıq heç bir inamı qalmamışdır. Beləliklə, hər iki tərəfdən fəsad odunun alovlanmasına çox az təkan gərəkdir. Kəndlilər içərisində bu cür böyük bir narahatçılıq və qovğa hökm sürür. Şəhər yanğınından erməni kəndliləri "qeyrətə gəlib" hər cür fədakarlıqla müsəlmanların üzərinə hücum edib qisas almaq niyyətindədirlər. Bir yandan dağlarda məskunlaşan müsəlman köçərilərinin keçdikləri yollara yaxın erməni dəstələri onlara əzab-əziyyət məqsədilə, digər tərəfdən isə müsəlman dəstələrinin zəiflədiyini görən çoxsaylı erməni kəndliləri onlara xəsarət yetirmək məramı ilə, bir yandan da Qaladan bağlaradək pusquda duran ermənilər hər yerdən müsəlmanların üzərinə hücum edib onların get-gəllərinə mane olurlar. Sülhdən sonra baş verən hadisələrə görə şəhər daxilində bu məsələ hədə-qorxu həddində qalsa da, şəhər kənarında artıq dava başlayır. Şuşa mahalının

bəzi yerlərində ermənilər vəziyyətə müvafiq iş gördükləri halda, cənab generalın məsləhəti ilə əyan-əşraflardan biri Cəbrayıl mahalına xalqı sakitləşdirmək üçün göndərildiyi zaman Qalada təbliğ etdiyi nəsihətlər və xəyallarla iş görməyə başlayır. Söylədiklərinin hamısı düşməni cəsarətli islam millətini qorxaq kimi qələmə verməyə yönəlmişdir. "Düşmənin hərbi gücü çox, bilik və texniki avadanlığı həddindən artıqdır", kimi ifadələr işlədilir. Xülasə, öhdəsinə götürdüyü işi öz bildiyi kimi yerinə yetirib qayıtdığı zaman Ağdam dairəsinə çatmamış köçəri Dəmirçi Həsənli camaatının hamısının Qarqar çayının o tayında oturaq həyat tərzinə keçmələrindən xəbər tutub, Abdal və Gülablı kəndlərini ətraf ermənilərin dağıtması səbəbindən onlardan (ermənilərdən) qisas almaq məqsədlərini anlayır və onların bu istəyinə müxtəlif yollarla əngəl olur. Düşmənin Gülablı və Abdal kəndlərinə çoxsaylı döyüşçülərlə hücum edib bu iki kəndi, xüsusilə də Gülablını darmadağın etməsi isə öz məqamında şərh ediləcəkdir.

QALA DAVASI VƏ SÜLHDƏN SONRA ŞUŞA MAHALINDA BAŞ VERƏN HADİSƏLƏR

Qarabağda baş verən iğtişaş və hadisələri təfərrüatı ilə yazsaq neçə cilddən ibarət böyük bir tarix kitabı ortaya qoyular, lakin biz bu hadisəyə dair xülasə etməyə çalışırıq. Ancaq hər bir hadisəyə dair qısaca məlumat verib əsas səbəbini şərh etməyə və millət düşmənlərinin real durumlarından bəhs etməyə diqqət yetiririk. Qeyd etdiyimiz kimi, şəhər davası beş gün uzandığına görə yavaş-yavaş müxtəlif hadisələr şəhər daxilindən kənara da yayılır. Ermənilər "qürurlarından", öz güc və bacarıqlarına inandıqlarından baş vermiş hadisənin qisasını almaq üçün gecə-gündüz yeni fitnələr düşünüb hər cür hiyləyə əl atırlar. Xüsusən təhlükə sovuşduqdan və bunlar hökumətlə münasibət yaratdıqdan sonra arxayınlaşıb, öncəki mütilikdən qurtulub "mənəm-mənəmlik" iddiasına düşürlər. Xaçın dərəsində bütün Cavanşir, Şuşa və Zəngəzur ermənilərinə hökm edən Daşnaksütyun partiyasından olan zərgər Amazesb adlı birisi öz silahdaşları ilə fikir mübadiləsinə girib Qarabağ dairəsindən olan bütün erməni tayfalarını asanlıqla həyəcana gətirirlər. Erməni millətinə xas olan tez coşmaq xüsusiyyəti yenidən özünü göstərir və bunlarda üsyan əlamətləri görünməyə başlayır. Şəhər daxilində özlərini zahirən tərəflər arasında münasibətləri islah

edən kimi göstərsələr də, arxada, xüsusilə də şəhərdən kənarda fitnəkarlıq edib çoxlu cinayətlər törətməyə çalışırlar. Kəndlərdə hücum fitvası verir, şəhərdə isə müsəlmanların qarşısına ağır şərtlər qoyurlar. Belə ki, dəmir yolundan Ağdama kimi ermənilərə gələsi ərzaq və başqa ticarət malları ünvamna çatmadığı halda dəyən zərərə görə müsəlmanlar cavabdehdirlər; müsəlmanlara gələn hər bir mal ermənilərə də satılmalıdır; ermənilərin əmlakının və canının hər yerdə təhlükəsizliyinə zəmanət verilməlidir. Bu sözləri hökumətə söyləməklə böyük bir fitnəkarlığa hazırlıq görürlər. Əgər həqiqətən də, ermənilərin ehtiyaclarını təmin etməyə qadir idilərsə, nə üçün sülh pərdəsi altında bu günə kimi müxtəlif fitnə və fəsad törətmişlər və yeni hadisələrin başlanmasına zəmin yaratmışlar?! Bunun anlamı nədir?! Əgər bu tələbatın və zərərin ödənilməsi səlahiyyəti və gücü müsəlmanlardadırsa, ermənilərin bunun üçün onlardan xahiş etmələri təbiidir. Ancaq bunlar iradəsiz hakimi öz tərəflərinə çəkməklə məğlub ikən qalib, buyruq qulları olduqları halda hakimə, qorxaq ikən mübarizə çevrilərək təkəbbürlə nələrisə tələb edib yeni hiylələrə əl atırlar. Bahadırovlar və Gerasimlər xəyallarındakı bu niyyətləri ilə yanaşı, digər istəklərini də həyata keçirmək üçün bunları bəhanə edirlər. O təkliflərin yerinə yetirilməməsi səbəbindən bunlar istəklərinə nail olurlar. Çünki belə bir hərc-mərclik zamanında və Qarabağın bütünlüklə qarışıq bir

vəziyyətdə olduğu məqamda xalqın ismət və həya pərdəsinin yırtılıb heyvani istəklərin hakim kəsildiyi bir durumda yüz minlərlə müxtəlif düşüncəli insanlardan kim xahiş edib zəmanət verə bilər ki, Yevlaxdan gələn ərzaq salamat ünvanına çatacaq və müsəlman öz əli ilə məşəqqətlər bahasına əldə etdiyi ərzağı düşmənə satmalıdır və ya sülhdən sonra düşmən yenidən şiddətlə meydandarlıq etdiyi bir halda müsəlman əlinə düşən fürsətləri itirsin? Belə görünür ki, irəli sürülən bu şərtlərdən başqa cür istifadə etmək məqsədi güdürdülər, necə ki sonrakı hadisələr bunu təsdiq etdi. "Yevlax yolu təhlükəlidir" deyib Gəncədən Şuşa şəhərinə kimi yol çəkmək istəyində bulunurlar. Belə ki, Gəncədən başlayıb Murovdağımn şimal tərəfindən gəlib Tərtərdən Qarıkörpüdən keçib, oradan da hər yerdə ermənilərin məskunlaşdığı uca ərslər və dağlarla Cavanşir mahalına keçib, həmin ərazidən də Xaçın dərəsinə enib, daha sonra Həsənkiçik altından Xacəəlili tərəfə aşıb düz yolla Qalaya sarı gəlir. Bu yol üzərində müsəlmanlara heç təsadüf edilmir, çünki burada müsəlmanlar məskunlaşmamışlar.

Ermənilər onların müxtəlif növ mal və içkilər gətirməsinə müsəlmanların əngəl törətdiklərini bəhanə edib çalışırlar ki, hakimi islam əhlindən incik salsınlar, o ki qaldı salim qalmaq sözü...; onların mahallarda bu qədər qətl və cinayət törətdikləri bir halda müsəlmanlarda təmkin qala bilməz. Beləliklə, məlum olur ki, sülhdən

sonra bütün qeyd olunan bəyanatlar bəhanədir və millətin arasında ədavət və nifaq toxumu səpməyə xidmət edirdi. Həkim Bahadırov, Gerasim Şahnəzərov, Livan Atabəyov, Qriqoriyan Kəsapəkov və başqa bu kimi erməni başçılarının səyi və fitnələri nəticəsində yaranmışdır və bunlardan əsas məqsəd isə Qala yanğınınm qisasını almaq idi.

SÜLHDƏN SONRA ŞUŞA MAHALINDAKI HADİSƏLƏR

Şuşa və ətraf kəndlər içərisində baş verən fəsadlar belə başlayır:

1. Şəhər davasının əvvəlində Kəbirli camaatımn sakin olduğu yerlərdə müxtəlif erməni kəndlərinin əhalisi tərəfindən hücuma məruz qalırlar, yəni bir tərəfdən Kəndxuz, Qarakənd, Mavaz, Yenikənd kəndlərinin əhalisi, digər tərəfdən isə Ağbulaq, Hərəzaran, Pərəcamal, Naxçıvan və Kötük əhli bu müharibədə çoxsaylı müsəlman qətlə yetirmiş və yaralamışdır. Bütün ev, dükan, anbarlarda olan hər cür mallar qarət edilmişdir. Düşmən cəmiyyətinin çoxluğu zavallı müsəlmanları elə bir iztiraba salmış ki, imkam olan hər kəs öz canını və ailəsini piyada və ya süvari şəklində götürüb qaçmağı hər bir dünya malından üstün bilir. Bununla belə, çoxsaylı övrət-uşaq və kişi bəlaya düçar

olur. Bir nəfər qadın diri şəkildə əsir düşür. Xülasə, altı yüz, yeddi yüz evdən ibarət o iki kənd bütünlüklə viran olur. Ermənilər evləri, imarətləri yandırmaqla və təzə sarayları söküb aparmaqla məşğul olurlar. Hücumun səhər açılmazdan öncə gecə yarısı baş verməsinə və düşmənin vəhşi hərəkətindən xəbərsiz Gülablı camaatının yuxuda olduqlarından döyüşə hazırlıqlı olmamalarına baxmayaraq, yenə də böyük bacarıq və şücaət göstərib onlara qarşı müqavimət göstərirlər. Bu hadisədən öncə öz aralarında bir-biri ilə ciddi ədavəti olan Gülablı gəncləri imansız düşmənə qarşı birləşib döyüşsələr də, sayca çox olan düşmənin hücumundan öz yerlərini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmurlar. Gözəl gənclər qətlə yetirilir, bütün evlər qarət olunur. Müsəlmanların cavab atəşindən düşmən tərəfindən yetmiş nəfər həlak olur və bir çoxu yaralanır. Düşmən gecə yarısı hücum etsə də, müsəlmanların onlara qalib gəlməsi mümkün idi. Lakin təəssüflər olsun ki, hakim tərəfindən Kəndxurd kəndinə mühafizəçi kimi göndərilən kazak dəstəsi öz başçıları ilə birlikdə düşmən qoşununa necə hərəkət etməyi, hərbi qaydaları, tüfəng atmağı öyrədib, onlarla birlikdə hərəkət edərək müsəlmanları geri oturdub məğlub duruma salırlar. Belə işlər bəzi süvari və piyada qoşun hissələri tərəfindən müsəlman millətinə qarşı tez-tez törədilir. Belə vəziyyətdə qoşun əhli tərəfindən bu işin baş verməsi o qədər də təəccüblü deyil. Çünki ermənilər

xristianlıq adı ilə dövlət qoşununa sığınıb, onlardan dəstək almaq üçün hər cür fədakarlıq göstərirlər. O cümlədən onlara gözəl hədiyyələr verib, süfrələr açıb, onların dincəlmək və əyləncələri üçün hər cür şərait yaratdıqlarından qoşunun düşmənlə birləşib müsəlmanlara qarşı hücum etməsi heç bir təəccüb yeri qoymur. Əgər bu, onların məsuliyyət və vəzifələrindən kənar deyilsə də, onlar tərəflər arasında müharibəyə əngəl olmaq bəhanəsini gətirirlər. Belə hadisələr sonralar da təkrarlanır. Bunların hər biri yeri gəldikcə qeyd olunacaqdır;

2. burada müsəlman adlanan bəzi əyan-əşrafların əxlaqının təsviri üçün bir hadisənin qeyd edilməsi yerinə düşərdi: yuxarıda xatırlanan Kəndxurd erməniləri mühafizə adı ilə hakimdən kazak istədikləri zaman Gülablı kəndinin sahibkarlarından biri hakimin yanında olduğundan müraciət edənlərin xahişindən xəbərdar olur, ermənilərin sırf Gülablı camaatından qorxmaları səbəbindən mühafizəçi istədiklərini eşidən bu malik hakimə yaramb müraciət edənlərə yaxşı görünmək üçün öz rəiyyətinə hədə-qorxu gəlir və onların əl-ayağını yığışdırmağı öz öhdəsinə götürür. Sonradan isə ermənilərin təkidi ilə Gülablı camaatına hədə-qorxu və əxlaqsız sözlərlə dolu məktublar yazır. Lakin Kəndxurd və Gülablı kəndlərinin coğrafi şəraiti göstərir ki, Kəndxurd kəndi neçə qat erməni kəndləri ilə dörd tərəfdən əhatələndiyindən oraya rahatlıqla təsir göstərmək imkansızdır. Gülablı kəndi isə üç tərəfdən ermənilərlə əhatə olunur, bir tərəfi ucsuz-bucaqsız çöllükdür, yəni bu kənd hər zaman erməni hücumundan təhlükədədir. Bunun əksinə, Kəndxurd tərəfə təcavüz etmək imkansız olduğu və bu vəziyyəti qeyrətsiz malik bildiyi halda, hakimə yaltaqlanaraq, öz kəndlilərinə hədə-qorxu gəlməyini bəhanə edərək ona söyləyir ki, ermənilərin istəyini yerinə yetirib onları mühafizə etmək məqsədilə bir dəstə kazak versin. Və elə olur ki, bu kazaklar Gülablıya hücum etməkdə düşmənlə müttəfiq olurlar. Xülasə, ermənilər Gülablını və Abdalı dağıdıb ev-eşiklərinə, bağlarına və müsəlman məscidlərinə yiyələnməklə bu qeyrətsiz malikin yaxşılığının əvəzini çıxırlar. Bu zaman Ağdam mərkəzində minlərlə müsəlman ağaları və bəyləri, hətta Gülablı mülkünə bağlı olan hakimlər hazır olduqları halda, məzlum Gülablı camaatı tərəfindən hər saat yardım xahişi ilə göndərilən atlılara heç biri əhəmiyyət vermir. İş o yerə çatır ki, gənc uşaqlar qeyrətə gəlib bu müsibətə dözməyərək orada olanlara və rəhbərlərə söyüşlər yağdırırlar, bir neçəsi isə fədakarcasına savaş meydanına yollanır. Gülablı və Abdal viran olduqdan sonra beş-altı yüz ev sakini gözləri ağlar, sinələri dağlı, saçları yolunmuş halda ucu-bucağı görünməyən düzəngahlara və qədim Qarabağ çöllərinə dağılırlar. Ağdam mərkəzinin yaxınlığına pənah gətirənlərin çəkdikləri maddi zərər hakimin hüzurunda siyahıya alındıqda yeddi yüz min manatdan artıq olduğu

aşkarlanır. Bu macəradan sonra biçarə gülablılardan bir neçə dəfə gizlincə öz xarabalıqlarına baxmağa gedənləri düşmən güllələbaran edib hər dəfə bir çox insanı qətlə yetirmişdir;

4. Qala davası qurtarmamış Qaybalı, Kərkicahan kəndlərində ermənilərə yaxın ərazilərdə sakin olan müsəlmanlara və o yerlərə yaxın Xəlfəli, Canasan və Nəqilər camaatına ermənilər hücum etdiyi üçün zavallılar bütün əmlaklarını atıb gecənin qaranlığında müsəlmanlar yaşayan tərəfə qaçıb dağılırlar. Ələ keçən öldürülür;

5. Beləliklə, olub-qalanlarını atıb quru canlarını götürüb qaçanlar çılpaq və ayaqyalın, bir parça çörəyə möhtac halda Qağarca yanındakı böyük olmayan Qaradağlı adlı müsəlman kəndinə pənah gətirirlər. Ələ keçənlər faciəli şəkildə öldürülür. Bu əlsiz-ayaqsız övrət-uşaqlar pənah gətirdikləri din əhlindən heç bir yardım və qayğı görmürlər. Bunlar üçüncü cilddə "Əxlaqe müslimin" kitabında qeyd olunacaqdır;

6. Qaladan Ağdama kimi kazak mühafizəsi olmadan get-gəl etmək mümkünsüzdür. Hər yerdə pusqulardan silahlı erməni dəstələri ortaya çıxıb və ya uzaqdan güllələr yağdırıb zərər verirlər. Bir sözlə, hər yer, xüsusilə Ağakörpüsü və Əskəran qalaları get-gəl üçün təhlükəli bir məkana çevrilir. Saziş imzalanan günün ertəsi mərhum Mehdiqulu xanın evinə məxsus at ilxısı Xan bağında olarkən miraxur sülh bağlandığına əmin olub ilxını aşağı Sultanbud tərəfə aparmaq

istərkən Əskəran pusqusunda duran ermənilər ilxını miraxur və mehtər qabağından qovub Xanabad dağlarına tərəf, oradan isə özgə yerlərə aparıb müharibə qəniməti kimi ermənilər arasında bölmüşlər. Bu hadisə zamanı, habelə Qala yardımına gedən atlıların üzərinə Əskəran və digər tərəflərdən tökülən erməni dəstələrinin başçısı Ağdamda pristavlıq edən kazak erməni Vano Yaralov olmuşdur. Bu qarışıq erməni hökumət paltarında asayiş yaratmaq əvəzinə, fəsad və savaşın baş verməsi üçün çox səy göstərmişdir. İlxı sahibinin vəkaləti əsasında bu sətirlərin müəllifi Qalada cənab hakimin hüzurunda həmin pristav haqqında tədbir görməsini tələb etsə də, nə böyük, nə də kiçik hakimlər tərəfindən heç bir ölçü götürülmür. O biri hakimə söylənilsə də, laqeydlik göstərərək ilxını gizlətmək üçün düşmənə fürsət vermişdir. Əgər bu hadisə sülhdən öncə baş versəydi, nəticə bu cür olmazdı. Belə görünür ki, sülh islam əhlinə yeni düşmənçilik gətirmiş, hər yerdə ermənilərə yaxın müsəlmanın mülkü və malı olduğu təqdirdə ya qarət edilmiş, ya da yandırılmışdır. O cümlədən Xanabadda mərhum Həsənağanın imarəti odlanmış, bağçası isə viran edilmişdir. Xanbağı mülkündə yerləşən aşağı və yuxarı karvansaraları və dükanları yandırıb içindəki bütün əmlakı ermənilər qarət etmişlər. Ətaxan oğluna məxsus karvansara, dəyirman və digər ərazilər yandırılmış, ələ gələn dəyərli əşyalar qarət edilmişdir. Bu fəsadlarla yanaşı, Qala davası davam edən zaman Ağdam ətrafında olan Xublarov, Soğomonov, Harunov və kor Manasa məxsus karxanalar

bütün avadanlığı ilə birlikdə yandırılmış və digər bir çox ərazilər qarət edilmişdir. Xülasə, müqavilədən sonra müsəlman camaatı sülh yolunu tutsa da, yuxarıda zikr olunan Əskəran hadisələri və digər ərazilərdəki erməni hücumları müsəlmanları yenidən şura gətirib mümkün yerlərdə qisas almağa sövq etdirir. Beləliklə, fitnə od-alovu hər yerdə alovlanır.

ZƏNGƏZUR MAHALINDA BAŞ VERƏN HADİSƏLƏR

Şuşa hadisələri başlamazdan öncə tərəfləri həyəcana gətirən əsl hadisələrin başlanğıc yeri Bakı, İrəvan və Naxçıvandakı vaqiələr olmuşdur. Hər yerdə əhali orta və mötədil vəziyyətdən kənar olaraq həyəcanlı şəkildə bir-birinə kəc baxır. Harada hansı millət çox olursa, onun təəssübünü çəkir, şərait münasib olduqda az saylı millətə çox təkəbbürlü və ikrahla baxırlar. Bu kimi sifətlər ancaq erməni millətinə məxsusdur, xüsusilə də onların çox olduğu Zəngəzur ermənilərinə. O zamanlar Zəngəzur mahalında erməni millətində müşahidə olunan iğtişaş köçəri və yerli müsəlman əhlindən bir neçə günahsızın qanına və qalmaqala səbəb olduğundan ümumköçəri camaatının içərisində böyük həyəcan və münaqişəyə səbəb olmuşdur. Bu məqamda Şuşa qalasındakı dava xəbəri ildırım sürətilə köçərilərə yayılır. Bu səbəbdən dolayı

onlar dağlardan arana enmək qərarına gəlirlər. Şuşa köçərilərinin bəziləri dağdan enən zaman bir sıra erməni kəndlərinə, o cümlədən Minkənd kəndinə hücum etmək niyyətinə düşürlər. Bu hücum zamanı kənd əhlinin yarısından çoxu öldürülür və mal-qaraları qarətə məruz qalır. Hətta belə söylənilir ki, kiçik yaşlı uşaqlar və qadınlardan əli tutanlar qaçıb aradan çıxmışdır. Digərləri isə qətlə yetirilmişdir. Bu hadisənin sədası Gorus məhkəməsinə yetdikdə minlərlə erməni hərəkətə gəlib dağlar döşündə, dərələr küncündə məskunlaşan yerli ac-susuz və silahsız kürdlərin üzərinə tökülüşüb qarışqa kimi onları dağıdıb, birinə də aman vermədən uşaqlı-böyüklü hamısını vəhşicəsinə qətlə yetirib sonradan yandırmışlar. Ermənilər Malıbəyli, Qarıqışlaq, müsəlman Minkəndi, Buzlu, Sümüklü, Türklər, Sultanlı, Əcəbli, Qarz, Qazı, Qurdəli və s. kimi kəndlərə hər yerdən hücum edib onları viran qoymuşlar. Atmağa bir silahı belə olmayan əliyalın camaatın üzərinə düşmən coşmuş dəniz kimi tökülüşür. Bu günahsız insanlara qarşı göstərilən zülm və vəhşət ancaq mənfur ermənilərə xas xüsusiyyətdir ki, onun şərhini qələmə almaq üçün daş ürəkli və polad təbiətli olmaq gərəkdir. Hadisələr bununla bitmir, Sisiyan mahalına, Bərguşad və Həkəri dərəsinə qədər yayılır. Hansı millət güclüdürsə, qonşu millətə qarşı ixtilafa və qətlə başlayır. Xüsusilə çoxlu varidata malik və sayca üstün olan Sisiyan erməniləri aciz və hər biri bir parça çörəyə möhtac kürd camaatına

qarşı hücum edib qəddarlıq göstərməkdə əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Bu zavallıların can və mal itkiləri həddindən artıq çox olur. Bununla yanaşı, Qaladərəli ermənilər saylarının, yaraq-yasaqlarının çox və yerlərinin möhkəm olmasına güvənərək islam ümmətinin yollarını bağlamağa başlayıb zəif müsəlman qonşularına həmlələr edib, ələ düşən müsəlmanı öldürmüşlər. Bu biçarə müsəlmanlar saylarının az və silahlarının olmaması səbəbindən müqavimət göstərə bilməyib məğlub olmuşlar. Lakin Bağırbəyli davasında müsəlmanlar çoxsaylı ermənilərin böyük əksəriyyətini qətlə yetirib onların hücumunu dəf etməyə müvəffəq olmuşlar. Qaladərəlilər müsəlmanlara vurduğu zərərə və törətdikləri cinayətlərə görə lazımi qisasa məruz qalmadılar. Belə ki, onlardan ciddi hesab istənilmədi. Həkəri dərəsində "Əliquluuşağı" deyilən erməni kəndinin sakinləri öz yerlərini boşaldıb qaçsalar da, zərərsiz keçinə bilmədilər... kürdləri Zarsilo, Xəlfəli camaatına Qala davasında böyük yardım göstərdilər. Xülasə, Zəngəzur dairəsində baş verən əhəmiyyətli vaqiələr bunlardır ki, zikr olundu və hər birinə qısaca işarə edildi, beş-üç nəfərin öldürülməsi və bu kimi xırda hadisələrin uzun-uzadı şərhinə isə ehtiyac duymuruq. Zəngəzur ətrafında vaxtilə baş vermiş böyük hadisələrin hər biri öz məqamında nəql olunacaqdır. Çünki bu tarixin üslubuna görə, vaqiələr ardıcıl şəkildə baş verdiyi zaman qeyd ediləcəkdir.

CƏBRAYILDA BAŞ VERƏN HADİSƏLƏR

Yuxarı tərəfdən uzununa Kirəş dağının şərqə yönələn üzü hər yerdə uca dağlar zirvəsi ilə Ziyarət dağına yetənədək, aşağı tərəfdən isə eninə düz çöllərə yetişənədək, hər nə varsa viran olur: erməni camaatı ilə məskun uca məkanlar, meşələr, dərələr, bərk yerlər və bu ərazidə erməni sakinləri ilə qarışıq müsəlman kəndi yoxdur, demək olar ki, böyük bir erməni heyəti bu məkanda yerləşmişdir. Bu ərazidə məskunlaşan ermənilər adətən zaman keçdikcə dəyişilsələr də, siyasi və dini məsələlərdə yaxşı nə varsa heç nəyi əxz edə bilməmişlər. Öz yerlərində sənətkarlıq və əkinçiliklə məşğul olmaqları ilə yanaşı, kənar ərazilərdə də məişət adına hədsiz səylər göstərmişlər. Güzəranları xoş keçdiyindən ətrafdan duyduqları hiss və təsirlər səbəbindən xudpəsənd, həddindən artıq təkəbbürlü olduqlarından hamıya özlərindən aşağı baxmış, siyasi məsələlərdə də istədiklərini əldə etməyə özlərini qadir və layiq zənn etdiklərindən zəmanə əhlinin düşüncəsi dəniz kimi tüğyan etdiyi bir zamanda Rusiyanın daxili və xaricində gecə-gündüz dolaşıb hər cür fitnəkar quldurlarla fikir mübadiləsi aparan ermənilər buranı öz fəsad və hiylələrini həyata keçirmək, hərbi sursat və texniki avadanlıqlar saxlamaq üçün başqa yerlərdən daha münasib bilmişlər. Uzunluğu yüz, eni əlli vərəs olan belə bir geniş ərazinin kənar-bucağında

sərhədçilik adı ilə oturan avam və azsaylı süvari və ya piyada dövlət qoşunları ermənilərin hiylə və fitnə-fəsadına uyub, onların içindəki məkrli siyasətlərindən xəbərsiz qalırlar. Bu yerin sakinlərinin xəyallarında hansı fəsadları törətmək niyyətlərinin olduğu haqda gələcəkdə bəhs ediləcəkdir. Hələlik məqsədimiz tayfalar arasında baş verən münaqişələrin şərhi olduğundan söyləyirik ki, Qala hadisəsinin xəbərindən təşvişə düşən erməni dairəsindən kənara çıxan həmin düdükçü Duğatov Xəlfə və İşıqlı kəndlərindən bir neçə müsəlman ailəsi olar ki, bütün varidatlarını buraxaraq ancaq canlarını götürüb min bir çətinliklə qaçırlar. Əvvəldə qeyd olunan erməni kəndlərindəki müsəlmanlara bəzi həmlələr edilsə də, ciddi qarşıdurmalar üçün hələlik macal tapılmamış, hər iki tayfa bir növ ləng tərpənir, çünki erməni heyətinə qarşı Araz çayına kimi olan bütün çöl müsəlmanlarla dolu olmuş, onlar bütöv bir birlik təşkil etmişlər. Bu səbəbdən ermənilər tərəfindən müsəlmanlar üzərinə çoxsaylı qüvvə ilə təcavüz edilməsi üçün müvafiq şərait yox idi. Yalnız erməni xəttində yalqız bulunan müsəlman və əksinə müsəlman xəttində yalqız bulunan ermənin zərər və təhlükəyə məruz qalması şübhəsizdir. Dam-daşı bir-birinə yaxın olan ərazilərdə isə yanğınlar törədilir. Ancaq bir neçə dəfə dəstə ilə Qozluçay və Hadrut dərələrində erməni tərəfindən təcavüz baş versə də, o qədər əhəmiyyətli nəticəsi olmamışdır. Bütün bunlara görə Cəbrayıl mahalında erməni böyük bir qüvvə olduğu halda, qarşıda daha çoxsaylı müsəlman sakinlərinin olmasını nəzərə alaraq güclü təcavüzlərə əl atmadılar. Onlar öz xeyirlərini yaxşıca nəzərə almışdırlar. Müsəlman tayfasına qalarsa, onlardan hərəkət və böyük hücum təhlükəsi heç zaman gözlənilməz. Ona görə ki, Qala camaatı bağladığı sülh müqaviləsini ciddi qəbul edib sükut edir və düşməndən təcavüz baş verən zaman müdafiə olunmağı özünə borc bilir. Son zamanlar bir sıra erməni kəndlərində baş verən hadisələri, habelə müsəlman kəndlərində törədilən müsibətləri öz məqamında qeyd edəcəyik.

CAVANŞİR MAHALINDAKI HADİSƏLƏR

Cavanşir mahalında sakin olan ermənilər hər yerdə: uca dağlarda, meşələrdə və dərələrdə məskunlaşmışlar. Xətt şimaldan üzü qibləyə nəzərə alınarsa, demək olar ki, Murovdağının şərq döşündən, Talış və Gülüstan adlı yerlərdən başlamış Tərtər çayını keçdikdə aşağıdan Çaylılar, Marağa, yuxarıdan Madağız, İrgənc, Uluqarabəy, Keçiqarabəy, Həsənrız, Ağdərənin yaxınlığına və oradan Xaçın dərəsi ilə Doşanlı, Vənək, Qazançı, Lüləsaz və başqa yerlərə kimi qeyd olunan ərazilərin əhalisinin əvvəldən axıra kimi müsəlmanlara göstərdiyi nifaq, ədavət və

son dərəcə düşmənçiliyi heç bir yerin ermənisi etməz. Müharibədə və münaqişələrdə göstərdikləri müqavimət bu məkanda erməni döyüşçülərinin və hərbi ləvazimatın çoxsaylı və nizamlı olmasına dəlalət edir. Həmin qüvvə Gəncə ilə Şuşa arasında baş verən erməni həyəcanına da səbəb olmuşdur. Bu kəndlər son dərəcə abad, əhalisi varlı, döyüşə hazırlıqlı, yerləri möhkəm, səngərləri isə əlverişlidir. Bu cür münbit şəraitə görə murdar və fitnəkar zərgər Amarşev kimi tülkü və tülküzadələr hər iki millətin əxlaqının zəif cəhətindən istifadə edərək gizlində qurduqları hiylə tələsi, səfehlik və nadanlarla tökdükləri tədbirlərlə dövrün qatmaqarışıq vəziyyətində "aslana" çevrilirlər və erməni xalqına rəhbər olmaq iddiasında bulunub, özləri üçün qərargah yaradırlar. Gah Xaçın dərəsinin zirvəsini, gah Ağdərəni, gah kiçik və qədim Qarabəy tərəflərini, gah da Gülüstan çəmənliklərini və oradan da Gəncə və digər şəhərləri ermənilərə ərzaq və müharibə ləvazimatı əldə etmək üçün böyük meydana çevirirlər. Lakin Qarabağ dairəsi cidal yeri olduğundan əksər zamanlar əsl qərargah Simurqun uçuş yeri kimi yad edilən Xaçın dağının zirvəsində yerləşir. Bu zirvədən həm şəhər, həm də Ağdam tərəf göz altında bulunur, o cümlədən aranı görmək mümkündür. Həmin istiqamətdə erməni kəndlərinin az-çox bir-birindən uzaq düşmələri müsəlmanlara qarşı hücuma keçməyə müəyyən mənada əngəl olurdu, lakin Amazesb olan yerlərdə işlər

təmkinlə və rəsmi bir şəkildə baş verir, hərbi yürüşə başlamağa dair keçirilən müşavirələrdə orta məxrəcə gəldikdən sonra hücuma başlamlır. Erməni quldurlarının geyimi kazak hərbi paltarlarını xatırladır. Əsgərlik xidmətini keçmiş erməni zabitləri öz fədailərinə hərbi təlim keçdikdən sonra bu libası onlara vermişlər. Erməni fədailərinə hərəkət və hücum qaydaları hərbi musiqi sədaları altında öyrədilir. Nabələd kəs bu fədailəri görərsə, nizam-intizamlı qoşun olduğunu zənn edər. Lakin zatında qorxmazlıq və mübarizlik xisləti olmadığından ermənilər nə qədər süni şəkildə təlim alaraq islah edilsələr də, həqiqi və əsl cəngavər kimi hərəkət etmək iqtidarında deyillər. Hər an hücum qəsdində olanda bulunduqları məkanın sakinlərinin bütün gücünü bir yerə toplayıb bir yerdən hücuma keçirdilər. İki dəfə bu şəkildə qarşıdurmaya başlarkən birində qalib, digərində isə məğlub olmuşlar. Bundan əlavə, digər ərazilərdə baş verən hadisələr ayrı-ayrılıqda törədildiyindən onlara kütləvi hücum kimi baxmaq məqbul deyil. Bu vaqiələrdən biri oktyabr ayının hansısa günündə baş vermişdir. Əgər oxucularımız xatırlayırlarsa, bilməlidirlər ki, Qala davası avqust ayının on altısında baş verdiyinə görə dağlarda məskunlaşan köçəri camaat yavaş-yavaş oradan enirdi, bu hadisə həmin günlərdən bir müddət sonraya təsadüf edirdi. Cinliəliağalı əhlinin yerləşdiyi Xaçın dərəsində Cavad ağa Cavanşirin böyük imarəti və əyləncə yeri var idi,

ıəmçinin onlarla qonşuluqda olan İsmayıl bəy və Sərxavənd camaatı Qala davasından sonra yenicə dağdan enib öz yerlərində ɔturaq etmişlər ki, bu məqamda ermənilərin qəddarcasına qisas ılmaq şövqü ilə alışıb yanmaları üzlərindən duyulurdu. Bu cəmiyyət isə heç zaman düşmənlə dava etməmələrindən və savaş ıiyyətində bulunmadıqlarından nə yaraq-yasaqları, nə də ki silah ıldə etmək üçün maddi gücləri yox idi. Mədəni cəhətdən o qədər də inkişaf etməmiş bu köçəri tayfa Qala savaşını yenicə eşidib ɔndan təfsilatı ilə doğru-dürüst xəbəri olmadığından zənn edirdi ki, dava olmuş, lakin savaşdan sonra Allah-taalanın yardımı ilə sülh müqaviləsi imzalanmış və tərəflər arasında barışıq hökm sürməkdədir. Amma azğınlaşmış düşmənin Qala savaşının qisasını almaq məramında olduğunu bilməyən bu sadəlövh, savaşa ıazırlıqsız, düşməndən qafil tayfa duz-çörəklərini yemiş bu bədxah qonşuların hücum fikirlərindən xəbərsiz olaraq sakitcə başlarını atıb yatırlar. Həyasız düşmənin isə içindəki ədavət alovları sönməmiş, onlar Minyerlikdən keçib Londlar fitvası ilə səhər ıçılmamış yuxuda olan günahsız insanların üzərinə hücuma keçirlər. O anda bir-iki müsəlman ayıq olduğundan bir neçə tərəfdən işğalçılara qarşı müdafiə xətti yaradaraq hay-küy salırlar. Çığır-bağıra hürkək oyanan əlsiz-ayaqsızlar, qocalar və övrət-uşaqlar paltarlarını geyər-geyməz yarıçılpaq halda, ayaqyalın ölümün caynağından xilas olmaq üçün vəhşilər kimi səhralara, dağ-daşlara

və müsəlmanların yerləşdiyi yerlərə üz tuturlar. Zalım düşmən onların əmlakını, o cümlədən tayalarını odlayıb nə qədər heyvanları varsa hamısını qarət edirlər. Ancaq bunlardan iki nəfər həlak olur, qalanları isə namuslarını götürüb aradan çıxırlar, düşmən tərəfindən isə dörd nəfər qətlə yetirilir. Hənuz günəş şüası aləmi işıqlandırmamış Xaçın dərəsini düşmənin vurduğu od-alovun yandırıcı şüası işıqlandırmışdır. Zalımların qəddarcasına törətdikləri bu hərəkətlərdən zavallı məzlumların ahnaləsi ərşə ucalır, bunları gözləri ilə görməyən inanmaz ki, nə qiyamət zahir olur. Dərin hissiyata malik həssas insan gərəkdir ki, bu sətirləri oxuyarkən sözügedən dəhşətli qiyaməti olduğu kimi duysun. Daha sonra Cavad ağa Cavanşirin ikimərtəbəli böyük imarətinə və digər bütün mal-dövlətinə od vururlar. İçərisindəki qiymətli əşyaları qarət edirlər. Ağanın iki nəfər aciz mühafizi və naqabil nökəri hücumu görcək bir güllə belə atmağa qadir olmadan qaçmağa üz tuturlar. Belə böyük bir ailənin sahibi olan Ağaqədim xanlardan miras qalan sərvət və zinət əşyalarını mühafizə etmək üçün hazırlıqlı, qorxmaz və əlliayaqlı qaravul qoymağa qıymamışdır. Elə bu səbəbdən də belə bir insanın məzlumluq mövqeyindən çıxış etməyə, gərək ki, haqqı olmasın. Xülasə, bu hücum ermənilərin xeyrinə qalibiyyətlə sonuclanmış, zalım düşmən böyük qarət yükü ilə sevincək öz yerlərinə dönmüşdür. Bu hadisədən sonra Həsənrizli ermə-

ləri Kündəli... və qonşularına məxsus üç yüz qara malı qovub hər yerdə tək evli, az şənlikli müsəlman evlərini yandırmış, mallarını isə tamamilə qarət etmişlər. Qılıçlı köçü Doşanlıdan keçərkən Doşanlı və Vənək erməniləri köçü dağıdıb əllərinə keçəni – yun, at, mal və digər əşyaları qarət etmişlər. Köç əhli bu təcavüzkar zalımlara başçılıq edən kəsi tanımışdır. O, həmin bölgənin keşişi idi. Həmin hadisədən sonra bu cür amansız hücuma görə cənab sərkərdə keşiş həbs edilmişdir. Keşişin evini kazaklar axtararkən oradan qılıçlı hacı Abbasa məxsus iki min manat dəyərində qarət olunmuş əşya tapmışlar. Bu hadisələrdən sonra Cavanşir erməniləri qonşu müsəlmanlara və gəlib-gedən məzlumlara qəfil hücum edib zərər yetirməyə müvəffəq olmuşlar. Baş verən hadisələrə işarə edib bəzi əhəmiyyətli vaqiələri də qeyd etmək istərdik: kərravəndli Hümmət bəy bütün mal-qarası ilə itkin düşmüş, sonra bəlli olmuş ki, zavallını lüləsaz və Qarabəyli erməniləri bütün mal-qarası ilə birgə düzəngahdan oğurlayıb aparmışlar. Hökumət adamları neçə dəfə həmin ermənilərin hüzuruna gedib Hümmət bəyi tələb etmişlərsə də, heç bir nəticə verməmişdir. Elə ki kazaklar ümumi məişətə nəzarət adı altında haqqında bəhs edilən erməni bölgəsinə bir neçə dəstə yerləşdirdi, ermənilər kazakların nəzarətindən bizar olub Hümmət bəyin cəsədini vermək məcburiyyətində qaldılar və hakimin qarşısında yeri qazıb cəsədi çıxardılar. Altmış yaşlı bir qo-

canın cəsədində o qədər yaralar var idi ki, sağ-salamat yer tapılmazdı. Bu minvalla ermənilər daha çox hücuma keçə bilmirdilər, lakin müxtəlif yerlərdə qəfil yoldan keçənə təcavüz edib qətlə yetirərək malını qarət etməklə məşğul olurdular. Dekabr ayına kimi, yəni Papravənd və Bayəhmədli üzərinə daşnak qanı ilə hücum etdikləri zamanadək hadisələr bu sayaq davam etdi. Sarı və Seyidsülən hadisəsinə bu da əlavə olunacaqdır:

Ermənilər bu qarətlə və şənlik yerinin yandırılması ilə üç gün ərzində məşğul olmuşlar. Ətrafdan müsəlmanların harayına gələnlər meşə içərisindən güllə atan ermənilərdən bir neçə nəfəri öldürürlər. Üçüncü gün müəllif özü Ağdam mərkəzində olarkən erməni millətinin bu sayaq vəhşicəsinə hücumlarından oradakı qoşun rəisinə şikayətdə bulunur. Rəisin əmrinə əsasən üsyan və qırğınların qarşısını almaq məqsədilə yüz atlı kazak öz başçıları ilə birgə hadisə yerinə yollanır. Kazakların qüvvəsini uzaqdan durbin vasitəsilə görən ermənilər çevikliklə şeypur çala-çala atəş açmağa başlayırlar. Kazaklar da öz növbəsində cavab atəşi açırlar, lakin bunların sadəcə kənd erməniləri deyil, hamısının kazak paltarında, hərbçi şəklində şeypur sədaları altında hərəkət edən bir cəmiyyət olmasına heyrətlənirlər. Onlar əllərində qırmızı bayraqlar, üzlərində nifrət ifadəsi şiddətlə artmaqda olan böyük bir cəmiyyət olaraq qarşı tərəfə güllə yağdırmaqda davam edirlər. Qoşun başçısı öz qüvvəsini qarşı tərəflə üz-üzə gördükdə müraciət edir ki, hərbi qanuna əsasən, belə du-

rumlarda ordu rəhbəri ilə üsyançıların keşiş və ya başçıları məsələyə son qoymaq məqsədilə yeni tədbirlər görməlidirlər və bu istiqamətdə yeni təşəbbüsdə bulunurlar. Bir məsələ də vardır ki, bu məqamda ondan vaz keçmək mümkünsüzdür. Bu da ondan ibarətdir ki, Uluqarabəy məntəqəsində oturan rus mühacirlərindən bir keşiş, dörd rus Uluqarabəy ərazisində, eləcə də bir rus Malaqan kəndində ermənilər tərəfindən aradan götürülmüşdür. Dövlət məmurları onları axtararkən ermənilər bu cinayəti müsəlmanların üzərinə atmağa çalışmışlar. Halbuki, Malaqanda itənin cəsədi Çaylıda bir erməni evinin qarşısında torpaqdan çıxarılmış və unudulmamalıdır ki, Uluqarabəy sərhəddində bir müsəlman belə tapılmaz. Məsələyə aydınq gətirmək üçün qeyd edilməlidir ki, bu işdən ermənilərin məqsədi bu sayaq yalan və böhtanlarla Rusiya hökumətini müsəlman millətinə qarşı qaldırıb düşmənçilik yaratmaq olmuşdur və bununla yanaşı, törətdikləri bu cinayətlə gəlmə rusları məskunlaşdıqları yerdən qorxudub çıxarmaqla həmin məkanlara sahib olmaq niyyətində də bulunmuşlar. Elə bu sayaq keçmişdə və indi də olduğu kimi, ermənilər Davud bəy, Məlik bəy və... Dəmirli müsəlmanlarına müxtəlif zərbələr vurmaqla törətdikləri cinayətlərlə məzlumları əsrlər boyu oturduqları, məskunlaşdıqları yurd-yuvalarından didərgin salıb öz əhalilərini artırmaqla Azərbaycan ərazilərinə sahib çıxmışlar. Gəlmə ruslara qarşı törədilən bu hiylə və cinayətlər də məhz bu mərama xidmət etmişdir.

QEYD EDİLMİŞ HADİSƏLƏRDƏN BİR NEÇƏSİNƏ DAİR

Qala davasından sonra qədim Qarabağ əyalətində baş verən hadisələrə yerli hökumət dairələri müxtəlif siyasi tədbirlərlə müdaxilə etmişlər. Üz verən bütün hadisələr irəlidə öz məqamında və zamanında zikr ediləcəkdir. Burada indiyədək baş verən hadisələrə dair aparılmış qeydlər, zənnimizcə, oxuculara kifayət edər. Şəhər erməniləri şəhər hadisəsindən sonra kənar ermənilərin həyəcanını artırmağa inadkarcasına səy göstərdilər. Bu cür həyəcanlı hay-küylərin isə tərəflər arasında qan davasının şiddətlənməsinə gətirib çıxarması şübhəsizdir. Odur ki, Qarabağ əyalətini fitnə-fəsad alovu bürüyərək qarşısına çıxan hər nə varsa yandırıb yaxırdı. Mövcud şəraitdə məhvedici maneələr səbəbindən bu hadisələrə təmkinlə yanaşmağa nə bir imkan, nə də ki, macal vardır. Ermənilər son zamanlar düçar olduqları məğlubiyyət və qəzəb üzündən müharibə və qırğın tədarükü üçün müxtəlif fənlərə cani dillə çalışıb bu işdə çoxlu vəsait sərf etməkdən çəkinməyərək yeni fitnə və iğtişaş törətməyə başlayırlar, ta o zamana qədər ki, Bakı hadisələri üz verir. Daha sonra isə İrəvan və Naxçıvandakı vaqiələr baş verir. Hər iki mövqedə onların məğlub olması şərhə gəlməz. Bununla da rəhbər və irəlidə gedən ermənilər belə zənn edirlər ki, əgər Qala

hadisəsinin qarşılığında erməni millәti lazımi cavab verib qisas almasa, hər zaman məğlubiyyətə düçar olaraq islam əhlinin ayağı altında taptalanıb islam qayda-qanunlarına tabe olacaqdır. Məhz buna qarşı qisas və qırğın adı ilə bütün Ermənistan ayağa qalxmalıdır. Bu qədər üz verən bədbəxt hadisələrdə nəzərə çarpan yegană çıxış yolu məhz həmin qisasdır (bu mətləbə çox sonralar Bakı qəzetlərindəki erməni yazarlarının bir sıra yazıları da şahidlik edir: əgər Daşnaksütyun firqəsi və ya başqa ermənilər bu hadisələrə mərdliklə cavab verməsəydilər, erməni millәti Qafqazda məhv olardı, ona görə də millətin həyatda qalması üçün islam əhlinə qarşı çıxmaq gərək idi). Həmin bu qisasın rəhmsiz şəkildə baş verməsi qeyd olunan yazmın şərhindən aydın olur.

BİRİNCİ, Qala iğtişaşı davam etdiyi müddətdə xaricdə, yalnız Ağdam ətrafında islam əhli içərisində düşmənçilik haləti müəyyən qədər özünü büruzə versə də, digər bütün Qarabağ əyalətində qarşılıqlı anlaşma qaydalarına riayət olunub tayfalar arasında xoşagəlməz hadisələrin baş verməməsi məramı ilə sülh sazişi bütün müsəlmanlar üçün olduqca əhəmiyyətli hesab olunurdu. Belə ki, (sadəlövh müsəlmanlar) düşmənçilikdən əl çəkib sülhün keşiyində duraraq erməni təcavüzləri baş verən zaman ancaq müdafiə ilə kifayətlənirdilər. Bu mövqedə islam əhli üçün məqbul bilinən yalnız qeyd olunanlardır. Çünki Qala savaşında istədiklərindən də artıq səviyyədə düşmənə məğrurcasına qalib gələrək onlara layiq olduqları xəsarəti yetirmişlər. Bundan artıq daha nə istəmək olar? Hansı səviyyədə qələbə əldə etmək mümkünsə, ona da nail olmuşlar;

İKİNCİ, hər bir bədbəxt hadisədə hərəkət və hücum ermənilər tərəfindən başlamışdır. Müsəlmanlar heç zaman birinci olaraq hücumda bulunmamışlar. Ən kiçik qarşıdurmalarda belə itki verən müsəlman olmuşdur, qarət olunan əmlak da onlara məxsus olmuşdur;

ÜÇÜNCÜ, hər yerdə xaricdən nizamlı şəkildə Daşnaksütyun firqəsinin üzvləri cəm olaraq yerli erməni bəylərinin və ağsaqqallarının rəhbərliyi altında hazırlıq görüb əliyalın müsəlman əhalisinin zəif və xəbərsiz ərazilərinə saysız erməni cəmiyyətləri ilə hücum etmişlər;

DÖRDÜNCÜ, bu fəsadlara son qoymaq üçün şəhər ermənisi, kənar-guşədən, Gəncə və digər şəhərlərdən Qalaya toplanan Broya üzvləri heç bir iş və tədbir görməyib, əksinə fitnə-fəsadın güclənməsi üçün və qisas almaq niyyətilə gecə-gündüz müşavirə ilə məşğul olub çox səy göstərmişlər. Bu durum mübahisəsiz sübut edir ki, Qala hadisəsindən sonra bütün erməni dünyası bağlanan sülh müqaviləsini ayaq altına qoyaraq öz fitnəkar xislətinə müvafiq müsəlmanlara təhqiramiz nəzərlə baxaraq ciddi qisas almaq niyyətində bulunmuşlar. Bununla da iş

uzanır və hər iki millətin durumu ağırlaşır. Nə əvvəlki Qala davasının, nə də sonralar 1904-cü ildə baş verən bədbəxt və faciəli hadisələrin zərər və nəticəsi bu inadkar, nankor millət üçün ibrət dərsi olmamışdır. Fövqəladə asan görünsə də, öz "hüquq" və "milli təkəbbürləri" yolunda bu qədər mallarını və canlarını nisar edərək təhlükə və bəla sınağına düşüb istədikləri qələbə qarşılığında əldə etdikləri rəzalət və məğlubiyyətdən ibrət götürməmişlər. İki dəfə baş verən rəsmi Qala müharibəsində son dərəcə məğlubiyyət və ölümcül vəziyyətə düçar olduqları zaman məğlub və acınacaqlı durumda hökumət vasitəsilə yalvara-yalvara gözü yaşlı, əli bayraqlı, özlərini müsəlman ayağına salıb, müsəlman məscidinə pənah gətirmiş, onlardan acizanə şəkildə aman diləmişlər. Bir halda ki, bu qədər səy və nifaqın son nəticəsi budur, nəyə görə öncəki müsibətlərdən ağıllı ibrət götürməmək? Baş vermiş bu vaqiələrdən erməni tarixinə nə yazılacaqdır? Həqiqət budur ki, bundan başqa yazdıqları hər söz batil və yalan olacaqdır. Xülasə, ağıldankəm erməni milləti qisas eşqinə düşüb dəli olduqlarına görə özlərini və islam əhlini yenidən hər cür çətinlik, bəla və müsibətlərə düçar edirlər. Hər tərəfdən müsəlman üzərinə hücum edib qan tökməyə başlayırlar. Elə bir fitnə törədirlər ki, evlər yenidən xaraba qalır, var-dövlət talanır və canlılar öldürülüb yandırılır. Qisas eşqinə düşənlər öncəki şəhər hadisəsinin hesabını almaq üçün qəzəbli olduqlarından baş verən vaqiələrin törədəcəyi fəsadları nəzərə almayıb nəticəni görməmişlər. İçərilərinə bilərəkdən dəvət olunmuş qəddar və pis niyyətli gənclərin yardımı ilə Avropaya bənzər cənnət kimi Qarabağ əyalətini yanğın məkanına döndərib tökdükləri nahaq qanlarla o yerləri laləzarlığa çevirmişlər. Görəsən, yetgin olmayan o gənclərin törətdikləri cinayətlərin nəticəsindən və tökülən qanların sahibi olan o dərdli anaların ürəklərinin yarasına məlhəm adı ilə biriləri quru bir təəssüf hissi keçirirlərmi?! Yenə həmin yanğınlar, həmin fəci olaylar. Hər yerdə sərvət sahibləri olan Camharovlar, Adamovlar, Yüzbaşovlar, Mantaşovlar mövcuddur və hədə-qorxu silahı əllərində boş ciblərini asan yolla qazanılmış pul kisələri ilə doldurub, gözəl yerlərdə eyş-işrətlə məşğuldurlar. Belə durumlarda əgər ciddi bir səbəb olmuş olsa, qisas xətasını erməninin üzərindən götürüb islam ümmətinə bağlamaqda nə əngəl var? Haqq sözdən vaz keçmərik və ya demək ki, Qala davasından sonra ermənilər yenə də mövcud və müstəqil millət olduqlarını sübut etmək üçün qisas almağı lazım bilirlər. Bu da bir səhv, məgər Qala davasında islam əhlinin qalibiyyəti bütün erməni millətinin öz mövcud elmi, sənəti və var-dövləti ilə bir yerdə yer üzündən silinməsinə dəlalət edir? Və millətin ayaqda olmasına mötəqid olmaz? Bu iyrənc düşüncə ancaq erməni zəkasına məxsus ola bilər. Lakin o zamandan sonra və daha sonralar islam əhli yəqin

etdi ki, hər yerdə və hər zaman say çoxluğu və güclə hər formada islam milləti ermənilərə qalib gəlmək imkanına malikdir. İslam əhli nə qədər qeyri-həmrəy və sadəlövh kimi tanınsa da, məkrli və hiyləgər millətə qalib gəlmək iqtidarındadır. Tam aydınlığı ilə ortada olan tarixi sənədə etiraz etmək sadəcə sadəlövhlükdür. Erməni tayfasının çox az bir qismi sərvətmənd, bir qədəri ortabab və müasir texnikadan xəbərdar, müəyyən bir qismi isə hərbi fənlərə malikdir. Görəsən bunları sərvəti onlardan çox olan bir millətlə müharibəyə sövq edən nədir və bunları bərabər tutmaq mümkünmü? Müharibə fənlərində zatən hamısı bacarıqlıdır və hər bir erməni qarşısında təxminən altmış nəfərdən çox müsəlman övladı vardır. Lakin bu fitva müftilərin[1] erməni milləti arasında elm və sənətə malik olduqlarını nəzərə aldıqlarından irəli gələ bilər ki, bu da yanlışdır. O səbəbdən ki, hər yüz ermənidən on və ya iyirmi nəfər fənd əhli kimi təsəvvür olunarsa, hər yüz müsəlmandan cəmi iki-beş nəfər fənd və təcrübə əhli tapılar. Tutaq ki, hər iki yüz müsəlmandan bir nəfər fənd əhli tapılsa belə, yenə azsaylı düşmənə məğlub durumda bulunmazlar. Tayfalar arasında ümumi savaş olmadığı təqdirdə yerinə müvafiq on nəfər fənd əhli erməniyə qarşı bir nəfər təcrübəli müsəlman millət hüzurunda bulunsa, yenə də düşmənə

[1] Yüksək rütbəli ruhani

qalib gəlmələri təbiidir. Azın çoxluğa nə münasibəti. Bu yerdə Çin çoxluğu ilə elə yapon azlığını misal olaraq göstərmək olar. Belə olan halda islam əhli ilə düşmənçilik yersizdir. Erməni milləti mötəqid olduğu hiylə və fəndlər aləmindən insaf ilə bir dəqiqə vaz keçərsə, haqq və müarif sahibliyi, ömür təcrübəsi və bu kimi başqa məsələlər nəzərə alınarsa, onların nə haqqı var ki, islam əhli ilə bərabərlik iddiasında bulunsunlar. Bugünkü fənd mübahisəsiz əsas sayılsa da, hər iyirmi fənd sahibi erməni qarşısında bir nəfər fənd sahibi müsəlman tapılsa belə, o mübarizlik, hərbi hazırlıq və bu kimi başqa üstün cəhətlər fürsət verməz ki, zatən qorxaq, təbiətən tənbəl, özündən müştəbeh və müstəbid, sayca az olan bir tayfa mərd və çoxsaylı böyük bir millətə qarşı düşmənçilik yolu tutsun. Təsadüfən müsəlman əhli bir yerdə məğlub olan surətdə də qarşı tərəfin qələbəsinin heç bir faydası yoxdur. İş sona yetən zaman kiçik erməni millətinin hamısının yer üzündən silinməsinə mötəbər islam əhlinin bir hökmü kifayət edər.

Ey məgəs ərseyi simorğ nə coulangəhe tost...[1]

Əgər qisas hökmündə yalnız fənd əhlinin çoxluğuna ümid bağlanarsa, erməni səfehliyindən bəyid deyil ki, özlərini yapon əhli, islam əhlini isə rus milləti təsəvvür edərlər. Halbuki bu

[1] Ey milçək, Simorğun sahəsi sənin dolaşma yerin ola bilməz ...

bənzətmə yalnışdır. Yapon millətinin adət və tərbiyəsinin ermənidə olması mümkünsüzdür. İslam əhlinin də yaranış şəraiti və durumu rus millətinə bənzər deyildir. O iki millət arasında savaşa səbəb olan milli məqsəd və yerli şərait olmamışdır. O, siyasi məqsədlərdən doğan müharibə idi. O cür hadisələri nümunə götürüb müharibə kimi bir işə qol qoymaq cəsarətdən gələn bir iş deyil, bəlkə də, üsyandır. Keçək başqa hadisələrin şərhinə. Gələcəkdə baş verəsi olayların hökmünü həmin bu nəticə vasitəsilə bilmək mümkündür.

SÜLH SAZİŞİNDƏN SONRA ŞƏHƏRİN DURUMU

Sülh imzalandıqdan sonra baş verən hadisələrə lazımınca yer və zaman ayrılsa da, bir sıra məsələlərin şərhi müzakirə olunmamışdır. Bu səbəbdən bəzi əhəmiyyətli hadisələri qeyd etməyə başlayırıq. Oxucularımıza bəzi vacib vaqiələri anlatmaq məqsədilə qeyd olunan qisas məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. Məsələ belədir ki, sülh müqaviləsindən narazı qalan kənd süvariləri Qaladan getdikdən sonra bir tərəfdən gözləri ilə gördükləri ürək dağından həddindən artıq kədərli və pərişan erməni camaatı qisas almaq eşqi ilə alışıb yanırsa, digər tərəf-

dən "millətsevər" və millətin öncülləri kimi görünən müsəlman adlı ağalar və bəylər bulaşıq ətəklərini qorumaq məqsədilə sülh imzalanan günün ertəsi və bir neçə gün sonra dolu furqonlarla yavaş-yavaş Qaladan köçməyə başlayırlar. Əskəran qalasını keçənədək geriyə dönən atlılar sayəsində min təhlükə və qorxudan salamat ötüşüb hər kəs öz evinə yollanır. Qaladan belə eyni zamanda hərəkət edən əsil-nəcabətli iki nəfər topladıqlarından əlavə yenə təzə bir faydalı ad və rəsmiyyət ünvanı ilə kənara çıxırlar. Biri C. hərbi hakim tərəfindən təyin olunur ki, Xaçın çayından Ağdamadək gediş-gəliş yolunun qorunmasına nəzarət etsin (Bu iş kazak mühafizəçiləri ilə əlbir olub haram qazanc əldə etməyə gözəl bir vasitə olur). Biri də A. O da Xaçından Yevlaxa qədər olan yollardan gedib gələnlərin təhlükəsizliyinə nəzarət etmək üçün təyin olunur (bu ağa üçün rəsmi fürsət və bəhanə tapılır ki, bəzi qəsb olunmuş hərbi ləvazimatı kənara çəkib yaltaqlıq və ikiüzlülük etməklə qisas və düşmənçiliyin şiddətləndiyi bir zaman fitnəkarların başçısı Bahadırovu öz mühafizəsi altına alsın və digər bu kimi işlər öz məqamında qeyd və şərh ediləcəkdir). Beləliklə, müsəlman içərisindən "nəciblər" və mülkədar adlananlar şəhərdən uzaqlaşdıqca şəhər ermənisi xaricdən gələn ermənilərlə daha artıq güclənir, qisas və savaş iradəsi daha da möhkəmlənir. Şəhər müsəlmanlarının isə əksinə, bu cür durumdan həyəcan və iztirabları şiddətlənir. Bu və-

ziyyət ümumi bir ruh düşkünlüyünə səbəb olur və ağıldankəm ermənilərdə belə bir təsəvvür yaradır ki, şəhərdə qalmaq təhlükəlidir. Mülk sahibi olan əyanlardan başqa bazar ətrafında ticarət edən şəhər əhlinin hamısı şəhərdən kənara çıxır. Həmin il sentyabr ayının sonuna qədər çox az saylı sərvətli və bir çox imkansız, yoxsuldan başqa kimsə şəhərdə qalmamışdır. Şəhərdə müsəlmanların azlığı erməni millətinin üsyan və nifaqının çoxluğuna səbəb olmuşdur. Bütün bunlardan sonra hadisələr günbəgün və saatbasaat əks istiqamətdə cərəyan edir və yeni vaqiələrin baş verməsi heç kimsəyə sirr qalmır. Buna səbəb hər şeydən çox hökumət əhlinin gördüyü tədbirlərin nöqsan və əhəmiyyətsizliyidir. Sülhdən beş gün sonra təntənə və təmtəraqla ordu və topxana müşayiəti ilə şəhərə daxil olan hökumət sülhü təmin etmək adı altında müsəlman millətindən aldığı təkliflərin heç birini layiqincə önəmsəmir. Müsəlmanlar sülhün bərqərar olması yolunda gözəl səylər göstərir və sülhlə bağlı təkliflər irəli sürürlər. Onlar qalib tərəf olsalar da, sülhün qorunması üçün hakim hüzurunda millət vəkilləri müzakirələr aparan zaman yenə də əhəmiyyətli və münasib şərtləri qeyd edən müsəlmanlar olur. Sülhün və anlaşmanın təmini üçün hələlik o şərtə riayət etmək lazım olduğu halda iş təcili əmələ keçir. Ancaq erməni milləti üçün gərəkli olan şərait mövcud idi. ***Sülh müqaviləsinin bağlanması***, yəni müsəlmanın qətl və savaşdan əl çəkməsi, bununla da onların təşvişi azalıb əldə olan ləvazimatı dağılır. Özləri də sakitliklə qisas məsələsinə əhəmiyyət verirlər. Bu anlamda hökumət hüzurunda onların təkliflərinin həyata keçirilməsinə münasib şərait yaranır. Sülhün möhkəmlənməsi adı ilə müsəlmanların təklifləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. şəhər məktəbini və realni məktəbin iki şöbəsini erməni məhəllələrindən müsəlman ərazisinə köçürmək. Bu tədbir o səbəbdən gərəkdir ki, şiddətli ədavətdən və müharibədən sonra erməni millətinə inam tamamilə itmişdir. Ona görə də mümkün olmaz ki, müsəlman uşaqlarının iki vərəs məktəbə tərəf yol gedib erməni küçələrindən, xüsusilə yanğından xaraba qalmış küçələrdən salamat qayıtmasına ümid ola. Lakin məktəb erməni uşaqlarının evinin içidir. Elə bu səbəbdən də müsəlman övladları müharibədən sonra təhsildən qalmasınlar və realni məktəbin böyük şöbələrini erməni məhəllələrində qoymaqla onların istəkləri nəzərə alınır. Zamanın tələbi ilə müsəlmanlar az istəklərlə qane olsalar da, buna əhəmiyyət verən olmadı;

2. bəzi dövlət idarələri poçt, teleqrafxana, xəzanə, notarius və s. ki hər zaman erməni məhəllələrində olmuşdur, indi zamanın tələbi ilə millətlər arasında orta bir xətdə yerləşdirilsin ki, hər iki tərəf eyni hüquqla ondan yararlana bilsin. Çox danışıqlardan sonra bu idarələrdən ancaq poçt və teleqraf min minnətlə müvəqqəti olaraq müsəlman küçəsinə gətirilir. Digər ida-

rələrə dair isə yersiz üzrlər gətirərək müsəlman nümayəndəsini geri qaytarıb yeni fitnə törətmək üçün bəhanə yeri saxlayırlar. O məqsədlə ki, biçarə müsəlman daim Ermənistana ayaq döysün. Onu da qeyd edək ki, hökumət əhli daim xristiyanlığın təəssübkeşi olaraq onların tərəfini saxlayırdı. Tərəflər arasında dava düşdükdə hökumət əhlinə qarşı və ya dövlət mənafeyinə zidd müsəlman tərəfdən nə ötən zamanlar, nə də ki indi heç bir üsyan törədilməmiş və belə bir şiddətli ədavət zamanı hətta öz düşməni olan ermənilərin malına və canına da zərər yetirməmişlər. Müsəlman hövzəsində əsir hökmündə bulunan ermənilərin əmlakına və canına mükəmməl insaf göstərib, əmlakını qarətdən, canlarını isə ölümdən hifz edib hökumət hüzurunda onları düşmənə qaytardıqları, pristavları, bəlkə başçı yerində oturanları erməni tayfası qətlə yetirib, xəzinə mallarım, küçələrdə çinovnikləri öldürüb əllərindən aldıqları halda, zəruri məqamda məhkəmələr, xəzinədarlar, müəllimlərin sözü ilə qeyd olunan idarələrin erməni məhəllələrində qalmasını təhlükəsiz hesab edib, müsəlman küçələrinə gəlməsinə hökumət razılıq vermir. Belə bir hökumətə müsəlmanın nə itaəti, nə də təmənnası ola bilər;

3. bu hadisədən sonra şəhər xarabalığa çevrilmiş, şəhər əhli hər cəhətdən xəsarət görmüş və fəlakət halında olmaqla bərabər, bütün sakinlər yoxsul və rəzil duruma düşmüşdür. Belə

bir xarabazarlıq səbəbindən şəhərin böyük xərclər tələb edən idarəsinə ehtiyac duyulmur, kütlə çaş-baş qalmışdır;

4. müsəlman məhəlləsində davaxananın bir şöbəsini açmaq. Bu iş qısa müddət ərzində nöqsanlı şəkildə həyata keçirilir;

5. erməni millətindən olan və bu halda hökm sürən nahaq qanlar tökən, bu savaşa bais olan, hər yerdə qarət və qətl ilə tanınan firqəni şəhərdən və erməni kəndlərindən uzaqlaşdırmaq. Bu sözə mütləq bir cavab olmadı;

6. bu halda fəsadı aradan qaldırıb nizam-intizamı qorumaq üçün göndərilən piyada və süvari qoşun dəstələrində bulunan erməni əskərlərini və vəzifə sahiblərini bu dəstələrdən kənar edib özgə yerə göndərmək, buna da mütləq cavab alınmadı. Halbuki, müsəlman xəttində mühafizəçilər arasında olan erməni zabiti hər zaman fitnə törədib qalmaqal yaratmaqla məşğul idi;

7. Ermənistandan qarət olunan müsəlman dükanlarının əşyalarını və ya maya dəyərini sahiblərinə qaytarmaq və mülkiyyəti ermənilərə məxsus dükan sahibləri ilə, ötən zamanlarda olduğu kimi, əlaqə saxlamaq və get-gəli davam etdirmək, lakin buna qəti cavab yoxdur;

8. müsəlman bazarlarında oturan erməni tacirlərinin dava məqamında dükanlarda qalan nə qədər əmlakı var idisə, müsəlman milləti mühafizə edərək heç birinə toxunmadan bütün malları sahiblərinə qaytarmışlar. Bu səbəbdən əvvəlki münasibətləri

yenidən bərpa etmək məqsədilə bu erməni tacirlərini, ötən zamanlar olduğu kimi, yenə də müsəlman bazarlarında ticarət etməyə məcbur etmək. Bu təklifə nə hökumətdən xoş yanaşma, nə də ermənilərdən razılıq duyulmur;

9. erməni məhəllələrində bulunan müsəlman əyan-əşraflarına məxsus mülklərin zamanı çatmış vergisini müvafiq dövlət qanununun əsasında ödəyib, mülk sahiblərinə yetirmək. Demək olar ki, bu da cavabsız qaldı. Çünki verilən əmrə əsasən, hər mülk sahibinin ərzi-hal məktubu yazmaq üzərinə düşər ki, bu da yerli məsulun hüzurunda müzakirə edilib razılıq verilə. Bir halda ki, göydən hadisə yağıb yerdən bəla bitər, hansı mülk sahibi qəsd edər ki, gəlir xatirinə canından keçə. Mühafiz kazaklar vasitəsilə müzakirə ediləsi yerə getmək mümkünsə də, kazak və erməni ruhən və təbiətən həmrəydirlər. İçki və əyləncə məclisi onlarda hazır ikən erməni qardaşının şad-xürrəmliyinin müqabilində müsəlman mülkədarının qanı nə böyük və qiymətli bir şeydir ki?! Həm də ki, belə bir məqamda kazak heç bir məsuliyyət daşımır. Dövr inqilab zamanı olduğu kimidir. Məsələn, iki nəfər soyköklü böyük xan nəvələrinin, ya keçmiş zamanda biçarə məzlum Süleyman xan kimi etibarlı şəxsin qanı səbəbindən dad etsin, kim ona hay verər? Üç il savaş zamanından keçsə də, indiyədək öz vergisini ödəməyə qadir olan mülkədar azdır. Bundan əlavə, bəhanə axtaran və zalım erməni üçün çox az bəhanə yolu tapılar

ki, haqq borcunu vermək yolunda üzrlər gətirsin. Onların gətirdikləri bəhanələrin hamısı qəbul olunur. Xülasə, sonuncu;

10. hərbi hakim özü ilə Tiflisdən gətirdiyi rüzgarın şər və fəsadı, arsız Xaçapurov adlı şəxsi ki, gecə-gündüz hər yerdə hazır və örtülü mətləblər məhrəm idi, milləti mülahizə edərək öz yanından uzaqlaşdırmaqla bitərəf mövqedən çıxış etmək istər. Vəziyyətdən bixəbər hakim Tiflisdən o şəxsi özü ilə gətirməsi səbəbindən bu yerdə hökm sürən pis münasibəti hiss etsə də, o qədər iradəli deyil ki, belə xırda, lakin haqq sözə əncam etməklə fəsadı aradan qaldırsın.

Hakimin bu məqamda göstərdiyi himmət və təcrübədən anlamaq mümkün ki, altı səbəbdən törəyən hadisə və fəsadlara qarşı nə bacarıq göstərmək gərək? Heç bir aqil insana qaranlıq qalmaz ki, müsəlmanın söylədiyi şərtlər sülhün möhkəmləndirilməsinə xidmət edən səmimi-qəlbdən irəli sürülən təkliflərdir. Lakin bədbəxtlikdən hakim tədbir görüncə erməni məclisinin fitvası ilə hər yerdə fitnə odu alovlanır və elə bir durum yaranır ki, bir yox, bəlkə on taqayişvililərin tədbiri hadisə alovunu söndürə bilməz. Müsəlmanların söylədikləri mətləblərdəki kimi, onun quru və boş tədbirləri də faydalı görünməz. Necə ki cənab generalın gəlməsi məqamında bu mətləblər qeyd olunmuşdur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. tərəflərin səngərlərini gəzib baxmaq;

2. öz nizam-intizamı ilə lazım olan yerlərdə pusqu və mühafizəçilər qoymaq;

3. təcili bildirişlə yol-yolacaqları açmaq;

4. şəhərə dəyən zərəri müəyyən etmək;

5. müsəlman millətini ermənilərə lazım olan əşyaları satmağa vadar etmək;

6. asayişi qorumağa riayət etmək;

7. furqonçuları və digər yolçuları hərəkətə gətirmək.

Əlavə: əgər bunlardan məqsəd gediş-gəliş yollarını azad etməkdirsə, yaxşı nəticə əldə edilməz, çünki bütün yol qoşun əhlinin ixtiyarında olduğundan özləri sərbəst şəkildə gedib gəlirlər. Lakin sadə camaata gəlincə, nə erməni Yevlaxdan Ağdama, nə də müsəlman Ağdamdan Qalaya tərəf qorxudan hərəkət etməyə imkan bulmaz. Müsafiri kazakın qətlə yetirməsi, yaxud erməni ilə müsəlmanın bir-birini öldürməsi, yol boyunca bu cür hadisələrin baş verməsi labüddür. Lakin məzlum qanı xüsusunda cinayəti araşdırmaq nəhayətdə çətin bir məsələ kimi hiss edilir. Buna görə də bütün səfər əhli səfərlərini batil edib məəttəl qalır. Hər kəs gizlincə çöllük yolla gedərsə də can təhlükəsi onunla bərabər olar.

Xülasə, cənab hakimin gəlişi ilə eyni zamanda daxil olmuş Zaqafqaziya şeyxülislamı qazi evində məskən saldıqda ora bütün müsəlmanlar üçün müraciət və məsləhət yerinə çevrilir. Cənab hakim də onun hüzurunda müsəlmanlarla görüşür. Hər

iki əziz qonaq sülh və barışıq adı ilə tərəflər arasında şuralar, iclaslar, ziyafətlər təşkil etsələr də, bütün bu görülən tədbirlər erməni üsyanma səbəb olur və təhlükəsizliklə qisas üçün gizlincə tədbir görməyə əlverişli şərait yaradır. Zəlil və sonsuz fəlakətə düçar olan erməni bu xoşniyyətli əməlin nəticəsində təhlükəsizlik və arxayınçılıq hiss etdikcə kin və ədavət odu anbaan rəhmsiz ürəklərində tüğyan edir. Üzdə sülh və barışıq adı ilə qəbul etdikləri tədbirlərdən arxada ədavət və fəsad üçün yeni hazırlıqlar görürlər və həmin bu təsəvvür öz təsdiqini Qarabağ əyalətində sülhdən sonra baş verən hadisələr zamanı tapmış olur. Şəhərin durumu anlaşılmaz olarkən kəndlərdə hadisələr şiddətlənir və həzrət hakimə bu xəbərlər çatdırıldıqda əhvalı qarışır. Müsəlman milləti daha da pərişan və qəmgin olur. Həzrəti hakim kəndlərin asayişi üçün çıxış yolunu erməni başçılarından tələb edir. Onlar üzdə quru söz versələr də, batində fəsadın şiddətləndirilməsi ilə məşğul olurlar. Bu vəziyyətdən xeyirli nəticə hiss etmədiyində hakim şeyx həzrətləri ilə birlikdə məcbur olur ki, tərəflər arasında sülh sözünü qanuniləşdirmək niyyətilə Ağdam mərkəzinə təşrif aparsınlar. Kazak vasitəsilə hər iki tərəfdən Ağdama çoxsaylı şəxslər dəvət olunur. Lakin müsəlman çoxluq, erməni isə azlıq təşkil edir. Hər halda savaşın baş verməsi batil, sülhün qorunması lazımdır deyib, hər iki tərəfə müraciət etmək qərarına gəlinir.

Neşəstəndo, qoftəndo, bərxastənd.[1]

Şeyx həzrətləri Tiflisə, cənab hakim isə Tərtərə yollanır. Kin-küdurətlə dolu ürəklər və qürurlu səfehlər öz əhvalında qalırlar. Hər halda, bunlar gözdağının göz qarşısında olmasına güclü təkan verir. Belə sülhün davamlı olmasına ümid etmək xam xəyal və yarımçıq düşüncədən başqa bir şey deyildir. Qaladan vəkalət ünvanı ilə Ağ-dama gələnlərdən biri də İvan Xublarov olur. Ağdama gəldikdən sonra öz meyxanasına baxıb şiddətli qəzəb və ədavətlə bütün müsəl-manlara cavab olaraq söyləyir: "mənim şərabxanamın yanmasının zərəri yoxdur. Tezliklə elə bir zaman gələr ki, dağlarda yaşayan ermənilərin atları Kür çayından su içər". Bu söz o mətləbə işarədir ki, çöllərdə yaşayan bütün müsəlmanlar erməni qisasının nəticəsində məhv olub çöllər boş qaldıqda ermənilərin at və mal-qarasının dağ-lardan düzə enib, Kür çayından su içməsinə əngəl olan qalmayacaq-dır. Erməni ədavətinin şiddətinə baxın ki, yüz minlərlə müsəlmanı məhv edib, geniş çöllərə malik olmaq xəyalı ilə təsəlli tapırlar. Görün ki, o zamanlar qətl və savaşı, ölüm və zərəri sonsuz görüb, acizlik və iltimasla, göz yaşı tökə-tökə əldə etdikləri amandan neçə gün keçmiş erməni düşüncəsində necə şiddətli qisas fikri tüğyan edir. Həmin bu və digər qisas hadisələrinə hazırlıqdan ermənilər özləri və bir qədər də müsəlmanlar üçün çoxlu bəla və faciələr törətmiş oldular.

[1] Oturdular, danışdılar, ayağa qalxdılar .

QİSAS ALMAQ MƏQSƏDİLƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN MÜXTƏLİF HADİSƏLƏRİN FƏSADLARI

Qisas məqsədilə oktyabr ayına kimi baş verən hadisələr yerinə müvafiq zikr olundu. Oktyabrm ikisində Xaçın dərəsində ermənilərin törətdikləri nifaq və amansızlıqlar da vurğulandı. Daha sonra oktyabrın üçüncü günündən Qaladan Ağdama iş ün-vanı ilə gələn dörd nəfər müsəlmanı Əskərandan aşağı Qılıç-bağlar bağının altında Şuşa yolundan keçən böyük bir dərədə erməni quldurları pusqulardan çıxıb yaxalayaraq dərə yuxarı aparıb öldürürlər. Bu insanların itkin düşdükləri aşkarlandıqdan sonra hökumət və kazak dəstəsi həmin dərəyə enib, ölənlərdən qalan başmaq, corab, qan izləri, yandırılmış ətlər, sümüklər və dırnaqlar tapırlar. Lakin bunların müqabilində hökumətdən zalıma qarşı heç bir cinayət işi qaldırılıb, məzluma yardım göstərilmir. Şəhər ətrafında Xəlfəlilərdən odun, saman gətirən-lər itkin düşdükdə hadisə yerindən soraq tutulan zaman altı nə-fər silahlı erməni qulduru hökumət əlinə keçsə də, tezliklə azad edilir. Habelə eşidilir ki, erməni quldurları barıtxana keşikçisi olan əsgəri qayadan atıb tüfəngini əlindən almışlar. Əsgər diri qalıb hadisəni söyləsə də, erməni şərrinin qarşısınm alınmasına dair heç bir tədbir görülməmişdir. Oktyabrın yeddisində Gülablı xarabalıqlarına yeni kəndlilər və digər ermənilər oranın tikinti

mallarını aparmağa və bağları qırmağa gəldikləri zaman öz xaraba qalmış yurdlarma və bağlarına baş çəkməyə gedən gülablılardan öldürdüklərinə görə rəis kazak dəstəsi ilə Gülablıya gedib, həmin erməni quldurlarım orada tutsa da, Ağdama gələn kimi azad etmişdir. Bu vaqiə zamanı qətlə yetirilmiş doqquz nəfərdən birinin cəsədi hadisə yerində tapılır. Oktyabrın iyirmisində çartazlılar ətraf ermənilərlə birlikdə şəhərə yaxın qonşu müsəlman kəndi veysəllilərin üzərinə hücum edir. O kənd əhli iki tərəfdə yerləşdiyindən minlərlə erməni hər iki məhəlləyə hücum edib oranı yandıraraq ələ keçən əmlak və mal-qaranı qarət edirlər. Cəsur Veysəlli əhli mərdliklə savaşsa da, saysız düşmən həmlələrini dəf etmək iqtidarında bulunmur. Yalnız ailələrini və uşaqlarını təhlükədən qurtarmağa müvəffəq olurlar. Dörd nəfər ölmüş erməni cəsədi yerdə qalır. Erməni hücumundan xəbər tutub onun qarşısını almağa çalışan kazaklardan biri erməni əli ilə öldürülür. Bu hadisə səbəb olur ki, ətraf müsəlmanlardan Sos və Ağoğlan kəndlərinin üzərinə hücum edilir və bu zaman bəzi yerlər yandırılır və bir sıra qətllər və qarətlər törədilir. Sos əhvalatı Veysəlli hadisəsi kimi böyük bir iğtişaşa cavab olaraq baş versə də, erməni milləti bu işdən hərəkətə gəlib məbədlərinin təhqir edilməsi adı ilə hakimə gileylənib böyük iddialar irəli sürürlər. Qori əhlinin səsinə qulağı iti olan, müsəlman məzlumlarının qəlbinin naləsindən isə qafil olan hakim ermənilərin razılığı üçün yersiz olaraq Sos hücumunda günahkar bildikləri Hüseynağa Cavanşir və Sadıq bəy Məlikaslanovu “fitnəkar” kimi qələmə verərək oktyabrın iyirmisində vilayətin tanınmış və nüfuzlu şəxslərindən olan bu iki nəfərin Cəbrayıldan Gəncə şəhərinə sürgün edilməsi əmrini verir. Onlar özləri təcili olaraq şəhərdən uzaqlaşırlar. Veysəlli hadisəsinə görə hakim özü Çartaza getmək iqtidarında olsa da, Çartaz əhli onu qarşılamaqdan imtina edir. Amma onunla bərabər olan Şaşa bəy Mirzəyev mənzil tədarükü görür, gecə qalıb, səhər açılarkən bəzi quldurları yüngülcə cəzalandırsa da, Çartaz əhlinin törətdiyi qətl-qarətlərə qarşı layiqincə tədbir görməyib oradan uzaqlaşır. Bu hadisələrdən öncə mərhum Böyükxanın iki övladı Qala davasmdan sonra qarışıqlığı duyduqları səbəbindən ərzaq ehtiyatı və digər mallarını iki furqona doldurub, Yemişcə kəndindən müsəlmanlar tərəfə hərəkət edən zaman zalım kəndxurdlular əsir alıb, furqonlarla Kəndxurda gətirir, min əzab və işgəncə ilə öldürürlər. Odur ki, bu dairədə olan ermənilər Veysəlli hücumuna və digər təsirlərə yırtıcı canavar kimi həssasdırlar. Bu cür amansızcasına törədilən fitnə-fəsadların qarşısında işğalçı və cinayətkarlardan layiqincə hesab istənilmir. Həzrət Taqayişvili və ya Rusiya hökumətində Qarabağ hadisələrində günahkar bulunanlar aşkarlandıqdan sonra da cəzasız qalmaları bütün xalqın əhvalına olduqca pis təsir göstərir. Beləliklə, xalq

inanır ki, *"Əfsar qosəstənd o xəran vel kərdənd"*.[1] Daha bundan sonra edilən cinayətlərə heç bir cəza tədbiri görülmür. Odur ki, Qarabağda törədilən cinayətlər uzun müddət davam edir. Bir çoxları xəta etməyə cəsarət tapırlar.

Axmaqların israrı ilə hökm sürməyə başlayan, müstəqil olaraq əmr verən xan və ya nə bilim nə... olmağa özünü haqlı bilir. Öncəki Qarabağ hadisəsindən sonra dəlil yoxdur ki, bütün Ermənistan özünü qisas almağa haqlı bilib, ürəyi istədiyi kimi zalımcasına üsyan edərək müharibələr yolunda milyonlar tökmüş, hədsiz sayda can itkisinə və ev-eşiyin dağılmasına bais olmuşdur. Tiflis komitəsinin rəisləri bu mənanı, yəni "üsyançıların təcili olaraq cəzalandırılması" ifadəsini şifahi, habelə qəzetlərdə təkrarən israrla söylədilər ki, tərəflərin asayişi üçün cinayətkarlar cəzalandırılsa xalqın ümumi əfkarına xüsusi təsir göstərib, onları xəta yolundan çəkindirər. Ancaq açıq-aşkar xətaları gördükdə hökumət "görmədim" deməyi üstün tutur. Yoxsa nə erməni Maşuriyan, Livan və İruniqlər, nə də müsəlman C. hakimə gizli deyildi. Hökumətin bu işlərə belə yanaşması səbəb olur ki, hər kəs öz bildiyi kimi edir. Qarabağda artmaqda olan hərc-mərclik çoxalıb digər bölgələrə də sirayət edir.

[1] Noxtalarını qırıb, eşşəkləri qaçırdılar .

GƏNCƏ HADİSƏSİ

Erməni quldurlarının Ermənistanda bir neçə müsəlmanı qətlə yetirməsi Gəncə savaşına səbəb olur. Hər iki tərəfə dünyalarca mal-dövlət və can xəsarəti yetir. Qəfil başlanan bu müharibədə müsəlman məhəllələrində və bazarlarmda olan ermənilər, o cümlədən, əksinə, Ermənistan küçələrində bulunan müsəlmanlar bütünlüklə öldürülürlər. Hər iki tərəfdən ev-eşiklər yandırılır və olub-qalan qarət edilir. Ermənistan tərəfdə yerləşən min evdən ibarət Molla Cəlilli məhəlləsinin malikanələri tamamən yandırılmış və nə qədər mal-qara, ev əşyası varsa, hamısı yağmalanmışdır. Sülhdən sonra aranın sakitləşdiyini güman edib öz evlərindən soraq tutmaq məqsədilə Molla Cəlilliyə gedən biçarə hacı Molla Nəcəf Axund yeddi nəfər qonşusu ilə birlikdə erməni quldurları ilə üz-üzə gəlib, bəla toruna düşərək qəddarcasına və namərdcəsinə zalımlar əlində qətlə yetirilib, iz-tozları belə itirilir. Qəfil dava düşərkən Molla Cəlillidə ərsiz qalmış qadınlar himmət göstərib, uşaqlarının əlindən tutaraq, mərdliklə hamı namus əhlini fəlakət meydanından çıxarır. Gəncə çayı aşağı çöllərə daşdığından özlərini təhlükəsiz müsəlman küçələrinə yetirirlər. Bütün ev-eşikləri və içərisindəki bütün əşyalar düşmən əlinə keçir. Çöl əhli köməyə gəlsə də, qayda üzrə düşmən üzərinə hücum etməyə müsəlman tərəfdən heç bir tədbir görülmədiyin-

dən intizamsız şəkildə erməni üzərinə hücum etsələr də yenə qayıdıb erməni dükanı adı ilə müsəlman evlərinə zərər yetirirlər. Belə düşüncəsiz hərəkətə səbəb müsəlman şəhər əhlinin xüsusilə qarətlə məşğul olub düşmən üzərinə hücumdan vaz keçmələri olmuşdur. Əks təqdirdə mövcud güc və şəraitə müvafiq bir gün vaxt verilsəydi, Gəncə ermənilərini yer üzündən silmək imkanı bulunardı. Qarabağ savaşının yekunundan sonra:

BAKININ İKİNCİ HADİSƏSİ

Bakıda ikinci hadisə baş verir. Yüz milyonlarla neft karxanaları və digər müəssisələrə zərər dəyib minlərlə insan qətlə yetirilir ki, bunların şərhi üçün əlavə bir kitab gərəkdir. Habelə:

TİFLİS HADİSƏSİ

Neçə yüz insan ölümü və əmlakın qarəti ilə nəticələnən Tiflis savaşına səbəb orada Xarxapot tərəfindən erməni əli ilə müsəlmana tərəf açılan tüfəng gülləsi olmuşdur. Şəhər müsəlmanları aslan kimi savaşırdılar. Halbuki Tiflisdə müsəlmanlar sayca dəryada damla kimidirlər. Tanrının nəzəri onların üzərində olduğundan hücum əhli təşvişə düşür. Gizli keçidlər vasitəsilə islam mücahidlərinin erməni məntəqəsinə gizlicə daxil olması düşməni vəlvələyə salır. Bu zaman neçə yüz müsəlman atlısı xaricdən, Borçalı camaatından yardım üçün Tiflisə daxil olur. Hələ bunlar qətl və müharibəyə əl atmamış davanın üçüncü günü Tiflisin gürcü qeyrətliləri öz həmvətənləri olan müsəlmanları sayca az təsəvvür etdiklərinə görə erməni həmlələrini ədalətsizlik hesab edirlər. Məzluma yardım və ya tərəfləri sakitləşdirmək adı ilə yüz nəfərədək gənc hökumətə müraciət edib, silahla savaş meydanına tərəf hərəkət edir. Müsəlmanlara ürək-dirək verib yardım təklif etməklə tərəfləri sülhə çağırırlar. Hər iki tərəf bu vəziyyəti gördükdə sakitləşməyə meyl edir. Hökumət nümayəndələri də məsələyə müdaxilə etdiyindən tərəflər arasında sülh yaranır və gələn müsəlman atlılarını geri qaytarırlar. Atlıların gəlişi belə bir fayda verir ki, Ermənistanda qorxu və böyük bir təşvişin yarandığı müşahidə olunur. Odur ki, gürcü tayfasının müsəlman əhlinə ürək-dirək verdiklərini görüb, ermənilər müharibəni tərk etməyi məqsədə müvafiq bilirlər.

QAZAX HADİSƏSİ

Qazax mahalında baş verən hadisələr təəssüf doğurur. Elə ki Gəncə savaşı ortaya çıxdı, onun fitnə-fəsadı Qazağa da sirayət etdi. Müsəlmanlar hər yerdə erməni hücumunun qarşısını almaq iqtidarında olsalar da, bir çox yerlərdə zərər çəkirlər. Bir çox insanların ev-eşiklərini ermənilər yandırıb özlərini qətlə yetirirlər. Tayfalar arasında belə bir xoşagəlməz nəticəyə səbəb üsyançıları cəzalandırmaq üçün Qazağa göndərilən cəza qoşunu və yerli hakim olmuşdur. Müsəlmanlar sakit olduqları halda, ermənilər hər tərəfdən hücum edərkən müdafiə məcburiyyətində qalsalar da, hakim və cəza qoşununun müsəlman tərəfində oturması səbəbindən ilk öncə müsəlmanları işğalçı kimi qələmə verib onlara qarşı hər cür cəza tədbiri görürlər. Erməni faşistlərinə qarşı isə heç bir tədbir görülmür. Halbuki, o yerlərdə ki müharibə baş verir, bütün məntəqə, Ermənistan karvansarasından başlamış Dilicana kimi olan ərazilər, habelə hökumət qərargahına yaxın yerdə sakin olan müsəlmanlara böyük qüvvə ilə hücum edilərkən yerli müsəlmanların müdafiə imkanları olmasına rəğmən, buna əl atmaları xəta hesab olunur. Xülasə, buna görə müsəlmanlar çaş-baş qalır və bir çox mövqelərdən düşmən bunlara güc gəlir. Bununla belə, ermənilər zatlarında olan qorxaqlıq səbəbindən hər zaman müsəlmanlardan qorxub çəkinirlər.

Ümummüsəlmanlar, yəni sünni və şiyə məzhəbli əhali ermənilərə qarşı müdafiədə birgə və müttəfiq olduqlarından mənfur hiyləgərlər ortaya belə bir söz atırlar ki, sünnilərlə düşmənçilik istəmirik. Biz şiyə məzhəblilərlə müharibə etmək məcburiyyətindəyik. Sünnilərin bu işə müdaxilə etməməsi gərək. Bu söz sünnilər tərəfindən belə cavablandırılır: biz hər ikimiz Qurana və şəriətə inandığımıza görə bütün dünyəvi və axirət üçün olan təkliflərimiz birdir. Belə cahil və uşaq sözlərinə yer yoxdur.

Bu hiylə baş tutmadığı təqdirdə Qazax mahalındakı müsəlmanların üzərinə hücumlar olunur. Müsəlmanlar ciddiyyətlə özlərini müdafiə edib çox zaman düşmənə həmlələr etməkdən belə çəkinmirlər. Hökumət tərəfindən işgəncələr və can-mal xəsarəti görməsələr də, məğlubiyyətlə barışmırlar.

AĞDAŞ

Ağdaş mahalında ermənilərin az olması səbəbindən müsəlmanlar bir neçə kəndə hücum etməklə kifayətlənib insafı əldən vermirlər. Necə ki, Nuxada və ermənilərin az olduğu digər yerlərdə müsəlmanlar öz şücaətini göstərirlər. Bunun əksinə olaraq ermənilərin çox olduğu ərazilərdə mənfur qonşuların insafsızlıq və namərdliyi yazılanlardan məlumdur və hər birinə öz məqa-

mında toxunulmuşdur. Hadisələr başlayan zaman hər yerdə sülhü qorumaq və sazişi davam etdirmək məqsədilə lazımi tədbirlər görülüb, işğalçı və cinayətkarlardan hesab istənilib onlara layiqincə cəza verilsəydi, belə faciələr qətiyyən baş verməzdi. Bu tədbirlər xüsusilə hökumətin vəzifəsi olduğundan bunlara laqeyd yanaşıldığı təqdirdə belə nəticə çıxarılır ki, bu növ cinayətlər və xətalar qarşısında cəza və məsuliyyətə cəlb olunmaq ölçüsü götürülmür. Beləliklə, ümumxalq öz xəyalında azad və getdiyi yolda sərbəstdir, istər xəta yolu getsin, istərsə də düz yol .

Bu hadisədən əldə olunan nəticə fitnə odunun Qafqazın hər yerinə sirayət etməsinə səbəb olur. Bundan isə yalnız erməni faydalanır. Belə ki, erməni sayca çox olan ərazilərdə müsəlmanlar üzərinə hücum edir, sayları az olan yerlədə isə müsəlmanlar onlarla mürüvvət və mərdliklə davranıb asayişi qoruyurlar. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Nuxa, Ağdaş, Goyçay, Şirvan, Quba, Dərbənd, Bakı ətrafı, Lənkəran və bütün Dağıstan, Batum və s... kimi müsəlmamn az, ermənin isə çox olduğu yerlərdə, o cümlədən, Şuşa qalası, Gəncə ətrafı, Qazax ətrafı, Tiflis, İrəvanda ermənilər insaf və mürüvvətdən uzaq olaraq davaya başlayıb müsəlmanlar üzərinə hücum və təcavüz edirlər, lakin qələbə qazanmağa müvəffəq olmurlar. Belə bir ümumi həyəcan qarşısında hökumətin bitərəf qalmasının bir səbəbi də ondan ibarətdir ki, bu hadisələrə əhəmiyyət verməmək siyasi baxımdan günün tələbinə

görə gərək idi. Necə ki, sonralar aydın oldu ki, daxildə olan qarışıqlığın və qaranlıq hadisələrin baş verməsindən erməni tayfası xəbərdar imiş. O da bəlli oldu ki, onlar gizli işlərə yaxın imişlər və özləri də iyrənc tədbirlərin iştirakçıları sırasında imişlər. Beləliklə, ermənilərin öz xətalarında cəzasız qalmalarına və hökumətin baş verən xəta və üsyana qarşı ölçü götürməməsinə məlum olmayan səbəblər var imiş ki, müsəlmanlar onlardan xəbərdar deyildilər. Xülasə, bizim düşündüyümüzə görə, erməni həyəcanının fasid və batil olmağının sübuta və şərhə ehtiyacı yoxdur. Hökumətə qalarsa, ədalətli siyasət hər bir xətanın cəzasıdır. İnsan övladına vacib olan ağıldır. Yoxsa insan xisləti xarici təsirə və təbiət hökmünə görə çox tez pis və xoşagəlməz əməllərə sahib ola bilər. Oxucularımıza məsələni aydınlaşdırmaq üçün bu mətləbi qeyd etməyə məcbur olduqsa da, indi keçək gündəlik hadisələrin şərhinə.

Noyabr ayının ikinci günündə öz yerlərindən didərgin düşən Zəngəzur, Malıbəylisi əhli payızın şiddətli sazağı yetdikdə Zəngəzur məntəqələrində qalmağa imkan bulmayıb ac və üryan övrət-uşaqla bir yerə yığılıb köç edərkən Xocalı poçtunda duran kazaklar qarşısından keçdikləri zaman yolun alt və üstündə pusquda duran ermənilər köçə tərəf atəş açırlar. Kazaklarla söhbət edən quldurların başçısı ***naxcıvanlı*** Hatəm bəy Pirimov açılan atəşin köç tərəfindən guya kazaklara tuşlandığını söyləyir. Bu

sözdən sonra kazaklar heç nə söyləmədən köç əhlinə hücum edib onları güllələbaran edirlər. Zavallılardan biri ölür, dördü isə yaralanır. Məzlumların naləsi göylərə ucaldıqda onların günahsız olduqları kazaklara məlum olur. Bu işdən peşman olsalar da, heç bir fayda vermir. Bu günahsızların naləsi təsirsiz ötüşmür. Bir neçə gün sonra Haqq tərəfindən Hatəm bəyə ədalətli cəza verilir. Onun həmkəndliləri öz içərilərində, Daşnaksütyun firqəsinin daxilində xətaya görə Hatəm bəyin qətlinə fərman verirlər. Bir neçə məmur Hatəm bəyi dəyirmanda tapıb qətlə yetirir. Hatəm bəyin Şəmir adlı qardaşı bu hadisədən sonra ermənilərdən üz döndərib müsəlmanlara tərəf keçir. Odur ki, öz mal-qarasını və digər bir çox əmlakını toplayıb gecə ikən Muğanlı camaatının içinə, məşhur Kərbəlayı Kazımın evinə mühacirət edir. Bir neçə müddətdən sonra övrətini də erməni kəndindən çıxarıb öz yanına apararaq müsəlmanlarla münasibət qurur. Bundan bir qədər sonra isə Xankəndində yaşayan bacısının iki yetgin qızını gətirib Qarqar Muğanlısında və Şeyxbabalıda şəriətə müvafiq kəbinlə iki müsəlmana ərə verir. Noyabrın iyirmisində Xanabad Qılıcbağ ermənilərindən iki nəfər Xan bağına öküz aparan Seyidli əhlini Əskərana çatınca Əyridərədə yaxalayıb arabaları ilə birlikdə aparırlar. Bəllidir ki, o məzlumları necə zalımcasına qətlə yetirirlər. Sülh şəraiti hökm sürürkən erməni tayfasının belə iyrənc hərəkətləri yeni-yeni müxtəlif və ciddi fəsadların törəməsinə səbəb

olur. Xanabad ermənilərinin qeyd olunan sonuncu xətaları hər tərəfin bəla meydanına çevrilməsinə və hər yerdə müsibət küləyinin əsməsinə gətirib çıxarır. Hər yerdən yetən cənazə, ermənilərin hücum və işğalı müsəlmanları olduqca məyus edir. Hökumət isə bu xətaların qarşısını almaq üçün heç bir tədbir həyata keçirmir. Bəs nə etmək? Belə fəsadlara qarşı zamanın hökmü ilə müsəlman ümmətinin yenə cəm şəklində qətl və müharibəyə əl atmasımı gərək? Nədir bunun yaxşılığı, nədir bunun aqibəti? Bu cür düşüncələrlə bütün müsəlmanlar var-gəl edərək Ağdam dairəsində itkin düşən seyidlilərin halından çox mütəəssir olub gərgin bir hala düşürlər. Belə hadisələrin təkrarlanmasının qarşısını almağa çarə tapmaq üçün çox fikirlər söylənilsə də, sadə kənd əhli əməlli-başlı və ciddi bir tədbir görmək qənaətinə gəlməyərək, ancaq hər an qisas almaq istəyi ilə vurnuxur.

CİDDİ HADİSƏLƏR ÜÇÜN YENİ ŞƏRAİT

Bu anadək təsvir etdiyimiz hadisələrin mənzərəsindən oxucuya aydın olur ki, şəhər və kənd əhlindən ibarət müsəlmanlar necə gərgin bir duruma düşmüşlər. Nə ermənilərin törətdikləri fəsadları dayandırmaq üçün ciddi bir çarə, nə də artan fəsadlar səbəbindən rahatlıq mümkündür. Yenidən hər bir yerdən savaşa

başlamaq nə demək? Millətin bu cür çaşqınlığı və içində bulunduğu qarışıqlıq fitnə və fəsad meydanının oyunçularına xoşbəxtlik qapısını açıb, onlara xalqın avamlıq və cahilliyindən istifadə etməyə tam şərait yaradır. Xalq ümumən azğınlaşmış ermənilərin törətdikləri nifaq qarşısında düşmənçilik etməkdən başqa bir çarə bulmur. İndi nə etmək? Çıxış yolunu və məsləhətli tədbiri kimdən soruşmaq gərək?

Xalq dəstələrə bölünüb ötən zamanlar olduğu kimi, hər kəs bir nəfərə başçı kimi itaət etmək istəsə də, millətin əyan-əşraf və öncülləri hesab olunan kəslər hər biri öz yerində məşğul ikən, təəssüf ki, idarəçilik püşkü daim başqalarının zərərindən öz şəxsi mənafeləri üçün yararlanan şəxslərin payına düşür. Bu şəxs avam xalqla münasibətdə özünü mülayim göstrəməkdə bacarıqlı bir ustad, riyakarlıq və hiyləgərlikdə isə daha peşəkar kargüzar idi. Elə ki avam camaatın məqsədindən xəbərdar olur, həmin andaca ictimai heyət təşkil edir. Ağdam mərkəzində məscidlər inşa edilir, andlar içilir, ta ki, həzrət Pənahi öz rəyasətliyinə başlaya. Tanrıya pənah o gündən ki, beyəti batilənin əsası qoyula. Həzrəti Pənahinin hücum və həmlələr ünvanilə verdiyi göstərişlərin şəri qarşısında tək olan Allaha yalvarmaq gərək. Dad-aman o saatdan ki, islam əhlinin bədbəxtlik və fəlakətinin əsası qoyula və müsəlmanların səadəti o gündən pozular. Burada uzun şərhlərdən vaz keçirik. İyirmi altı noyabra kimi köhnə Qarabağ məntəqəsində erməni

tərəfindən baş verən sərasər hücum və qırğın islam əhlini o həddə təngə gətirir ki, daha hər bir kəsin səbr kasası dolur. Ermənilərin həyasızlığı müsəlmanların heysiyyətinə toxunur və onların iffət pərdəsini yırtır.

Lütfi həq ba to modaraha konəd
çonke əz həd bogzəri rosva konəd[1]

Bu günə kimi islam əhlinin öz ləyaqət və əzəmətinə müvafiq erməni təcavüzlərinə cavab verməsinə rəğmən, mənfur ermənilər indi bütün yerlərdə açıq-aşkar, dəstə-dəstə müsəlmanları ovlayıb olmazın əzab-əziyyət və işgəncə ilə qətlə yetirirlər. Zəif qonşu kəndinə böyük bir qüvvə ilə hücum edirlər. Qarşı tərəfdən cavab görməyincə öz etdiklərindən peşman olub insaf yoluna qayıtmaq əvəzinə, günü-gündən pis əməllərini daha da artırırlar. Məhz bu əməllər çöl camaatını cəm olmağa və beyəti batiləni tədbirlər görməyə vadar etmişdir. Müəllifin bu rəyasətə önəm verməsinin başlıca səbəbi isə yalnız bu rəyasətin şərhini, ondan qaynaqlanan xeyir və şərləri söyləməkdir. Bu rəyasət elə bir rəyasətdir ki, yaxşılıqları öz yerində, şərlərinə daha yaxşı demək təklifdir. Firəngistan ifadəsi ilə desək, bu rəyasət diktator anlamındadır ki, onun yürütdüyü siyasətdə və hökmlərində "pis, yoxsa yaxşıdır" deyə sual etmək düzgün olmaz. Ona görə Həzrəti Pənahi bu əhəmiyyətli

[1] Tanrının lütfkarlığı sənin dərdinə dərman edər,
ancaq həddini çox aşsan səni rüsvay edər.

məsələdə meydanın özündən yuxarı olanlar tərəfindən boşaldığını görərkən siyasət yürütməkdə əcələ göstərərək iyirmi altı noyabr səhər açılmamış Xuramurd kəndinin üzərinə hücum etmək əmrini verir. Düşmən tələsik durub dağlara və çöllərə qaçır, "bacarıqlı igidlər" kəndə girib evləri yandırırlar. Alovlu ildırım və iti qılınc kimi yetəni yandırıb ötəni kəsirlər. Kəndin içində qiyamət vəlvələsi qopur. Mühafizəçi kazak səlahiyyətliləri, Şuşa hakiminin müavini knyaz V ilə yüz kazakın müşayiətilə qövğanı yatırmaq məqsədilə Həzrət Pənahi və bir neçə nəfər etibarlı şəxs ilə hadisə yerinə gedirlər. Hadisənin baş verməsindən məyus olan və təşvişə düşən kazaklar yol boyu etibarlı həzrətləri böyük təhqirlərə məruz qoyurlar. Kazaklar hadisə yerinə yetişincə ara sakitləşir. Bu davada on nəfərdən çox erməni və dörd müsəlman öldürülür. Ermənilərin uca imarətləri yandırılır, çox sayda əmlak talan edilir. Ancaq erməni qüvvələrinin bütünlüklə məğlub edilib əzilməsi ilə nəticələnən bu vaqiədə ən əhəmiyyətlisi o idi ki, düşmən qüvvələrinə bu nöqtədən hücum etmək mümkünsüz idi. Çünki məkan etibarilə iqamətgahları çox müşkül olduğundan onlara mükəmməl zərbə vurmaq, savaş planı hazırlamaq üçün çox düşünmək gərək idi. Və yaxud belə gərəkli məsələni həyata keçirmək üçün düşünmədən asanlıqla göstəriş vermək əvəzinə, hücum başqa münasib bir yerdən həyata keçirilməli idi.

Odur ki, bu hadisədən sonra yatmış fitnəkarlar baş qaldırıb, bu gündən düşmən müsəlmanlara böyük xəsarətlər yetirmək üçün inadla yeni planlar və hiylələr ortaya qoyurlar.

Bu təcavüz Əskəran qalasının bağlanmasına ilk və əsas səbəb olur. Ondan sonra üz verən fövqəladə hadisələrdən hər birinə məqamında işarə olunacaqdır. Hələlik isə məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədilə hücumun nə üçün məhz bu nöqtədən edilməsini araşdıraq:

1. millətlər arasında bu dərəcədə tüğyan edən nifaqa görə düşmənə qulaqburması vermək niyyətində bulunurkən bu mövqedə Xuramurd üzərinə hücum hər vəchlə faydasız və mənasız görünür. Çünkü Əskərandan aşağı müsəlman tərəfə baxan erməni kəndlərinin sonuncusu Xuramurddur. Həzrət Pənahinin ən axırdan başlayaraq erməni yurdlarını məhv edə-edə gedib Əskərana çıxmaq fikrində bulunması ağlabatan deyildir. Dünyada baş verən müharibələrin heç biri bu sayaq törədilməmişdir. Əgər Xuramurd birdən-birə zavala uğrarsa, Daşbaşı, Xanabad, Qılıcbağ müsəlman qarşısında qalar və onların da arxası çoxsaylı erməni şinlikləri ilə bağlıdır. Xuramurd zavala uğrarsa, güclü düşmən onun yerini doldurmaq imkanına malik olar. Necə imkan verər ki, müsəlman tədricən böyük şinlikləri məhv etsin. Halbuki bu cür hücumlarla əsasən öz qüvvəsinə arxalanaraq Xuramurd tez zavala uğramaz. Bu isə belə hücum tədbirinin qüsurlu olduğuna dəlalət edir. Əgər

bu işdən məqsəd azacıq qulaqburması verməkdirsə, yenə də, bu, çox mənasızdır. Çünkü hər bir hadisənin baş verməsindən çox xətalar törəyir. Elə bu hadisənin özündə olduğu kimi. Beləliklə, bu şəkildə hərəkətin tədbirsizcəsinə çılğınlığın nəticəsi olaraq ortaya çıxdığı bəlli olur. Hər məsələnin hər iki tərəfi batil olduqda düşünülür ki, özəlliklə o nöqtənin özünə ya sahibinə nisbət tədbirlilər tərəfindən pis qərəz var imiş. Heyf ki, milli məqsəd oyuncaq kimi şəxsi qərəzlərə bürünüb biçarə millətə bədbəxt nəticələr gətirir. Aman müsəlman, dad müsəlman!

2. Hökumət indiyədək baş verən saysız-hesabsız erməni təcavüzlərinə qarşı, Xuramurd hadisəsində olduğu kimi, belə sürətli və güclü tədbirlər görməz.

Beləliklə, hökumət əhlinin artıq erməni tayfası ilə əlbir olduğu, müsəlmanlara qarşı insafsız və mürvətsizcəsinə davranmasının şərhə ehtiyacı yoxdur. İndiyə qədər baş vermiş hadisələrin hər birində qeyd olunduğu kimi.

XURAMURD HADİSƏLƏRİNİN NƏTİCƏLƏRİ

Hücum gününün ertəsi cənab knyaz müavin **V.** təftiş məqsədilə döyüş yerinə gedib ermənilərlə görüşür və onlara həmrəy olaraq qəribə vədlərlə təsəlli verir. Qayıdarkən həzrəti rəis ilə görüşüb tərəflər arasında sülhə nail olmaq niyyətində bulunduğunu söyləməklə həzrəti şövqə gətirib aldatmağa müvəffəq olur. Üzdə bu növ müqavilə üçün, batində isə çirkin və qərəzli niyyət ilə cənab müavin bir gün Xuramurda, bir gün Xanabada, o biri gün isə Pircamala gedib ermənilərlə müttəfiq olaraq onlara öz sədaqətini bildirir. Hər dəfə qayıtdıqda isə həzrət Pənahi bir çox yalan vəd və saxta xəbər ilə aldadır. Hələ tərəflər arasında sülh üçün heç bir nəzərəçarpan və dəyərli iş ortaya qoymamış Qalaya gedəsi olan furqonların yardım sərəncamını xahiş edir. Həzrəti vala Pənahinin hər zaman təkbaşına hökm verməyə və özünü müstəqil göstərməyə xüsusi marağı olduğundan özünəməxsus məğrurluq və müstəbidliklə cənab müavinə söz verir. Furqon məsələsinin şərhi belədir ki, neçə vaxtdan bəri yolları təhlükəli olduğundan çox sayda yüklü furqon ətrafdan Ağdama daxil olub orada gediş-gəliş yollarının təhlükəsiz hala gəlməsini gözləyir. Aydındır ki, yükdaşıyan və nəqliyyat əhlinin çoxu ailəli və Malıbəyli camatından olduğuna görə, tezliklə hərəkət edib öz ev-eşiklərinə yetişmək niyyətindədirlər. Apardıqları yük isə ticarət mallarından və islam əhlinə ərzaqdan ibarətdir. Ancaq çox təhlükəli zaman olduğundan sağ-salamat hərəkət etməyə zəmanət vermək mümkünsüzdür. Düzgün tədbir görməmiş və müəyyən müddət erməni ədavətinin şiddəti azalmayınca tələsik qərar verməklə müsəlmanların can və mallarının hədər getməsinə razılıq vermək doğru olmaz. İndi bütün Qarabağ ərazisində millətlər arasındakı ədavəti nəzərə aldıqda və üç gün öncə Xuramurdda baş verən qanlı təcavüzü göz önünə gətirdikdə ki, hələ ölənlərin qanlarının axması və yanğınların alovunun cövlanı düşmən gözünün qarşısındadır, hansı erməni sülhə razı olar? Tutalım, razı oldular, yalnız Xuramurd

ya qonşuların bütün Ermənistandan vəkalət haqqı tapdığı bəlli olmadığı və digər sülh nişanələri erməni tərəfdən görünmədiyi halda, yalnız vicdansız müavinin təşviqi ilə mülahizəsiz və tədbirsizcəsinə günahsız furqonçulara yola çıxmaq adı ilə əmr verib kor-koranə zalım müavinin ermənilərin furqonlara zərər yetirməyəcəkləri, o cümlədən onların şəhərə sağ-salamat daxil olacaqları kimi riyakar sözlərinə inanmaq, görəsən, insafdan, ağıldan və müsəlmançılıqdandırmı?

Sülh bir sözdür, furqonların yola salınması başqa bir söz. Sülh üçün heç bir müqəddimə mövcud olmadan furqonların göndərilməsinə necə razılıq vermək olar? Əgər sülh yoxdursa, demək, güclü ədavət mövcuddur. Bəs ədavət və düşmənçilik zamanı nə haqla furqonları göndərmək olar? Üç gün öncə tökülən qanların izi getməmiş və düşmən qisas məqamını gözləməkdədir. Keçid yolu isə erməni məntəqəsidir ki, elə bu da həmin yolun təhlükəli olmasına sübutdur. İki nəfər seyidli və dörd nəfər qalalı yoxa çıxmışdır. Belə bir halətdə hansı vicdanla karvanı yola salmaq olar? Xüsusilə, karvanı göndərməkdə əsas məqsəd nədir? Əgər bu furqonçuların xahişidirsə, buna təhlükə maneədir və əgər müavinin israrıdırsa, buna itaət etmək nəyə gərək? Əgər sülh müjdəsidirsə, quru sözə nə üçün əməl etməli?

Beləliklə, bu zaman müsəlman işlərinin idarəçilik heyəti batilənin sərəncamında olduğundan həzrət daha güclüdür və işləri öz əlində toplamışdır. Furqonçu göstərdiyi lütfkarlıqdan və ya hər hansısa bəlli olmayan bir səbəbə görə belə açıq hoqqabazlıqdan xəbər tutmamış və bu cür önəmli bir işdə müsəlman cəmiyyəti ilə məsləhətləşmədən karvanı yola salmağa qol qoyur. Ancaq karvan nə karvan! Karvan qırx yeddi dolu yüklü və gözəl yaraqlı atlı furqondan ibarətdir. Karvan ilə gedənlər isə iki yüz əlli nəfər silahsız və əliyalın kənd və şəhər əhalisindən ibarətdir. Karvan isə müavinin nəzarətilə gedəcəkdir. Karvanın müşayiət və mühafizəsinə iyirmi nəfər silahlı kazak təyin olunur. Kazakların zəhmət haqqı furqonçulardan yığılıb müavinin cibinə qoyulur. Görün nə aləmdir. Şiddətli ədavət içində bulunan müsəlman milləti öz malını və silahsız vətəndaşlarını rüşvət ilə düşmənlə gecə-gündüz münasibətdə və məsləhətdə olan, onlarla eyş-işrət məclislərində iştirak edib islam əhlinə dəyən zərər və xəsarətlərdən xoşhal olan soyu naməlum və hiyləgər bir hökumət adamına tapışırır. Ali həzrət verdiyi müstəbid rəy və göstərişində heç bir məsələni mülahizə etməmiş və bununla da müsəlmanların mal və canlarını zərər və təhlükəyə məruz qoymuşdur. Noyabr ayının otuzuncu günü, yəni Xuramurd hadisəsindən beş gün keçmiş talesiz karvan əsirliyə hazır olan bir çox silahsız, əliyalın müsəlmanlarla cənab müavinə təslim edilib yola salınır. Əskərandan Ağdama tərəf məşhur təhlükə yeri olan Əyridərəyə çatdıqda yüz əlli nəfər erməni silahlısı pusqudan atəş açıb karvanı saxlayır. Bu durumu görüncə kazaklar həmin andaca furqonladan uzaqlaşıb bu müdhiş mənzərəni seyr etməyə başlayırlar. Cənab müavin zahirən riyakarcasına ilk həmlədən sonra Qarqar çayına tərəf qaçır. İndi təsəvvür edilməlidir ki, ***qırx yeddi*** furqonçu, ***qırx yeddi*** nəfər nökər və ***iki yüz əlli*** nəfər müsafir ki, hamısı birlikdə ***üç yüz qırx dörd nəfər müsəlman olur,*** əliyalın halda özlərini ölüm ayağında görüb müsəlman əyalətindən kənarda canlarını xilas etmək üçün nə çarə bula bilərlər? Bəla tufanına düçar olmuş bir dəstə qanadsız quş kimi hər kəs özünü bir bucağa, bir təpəcik arxasına və bir

çuxura atıb məhvedici təşviş və iztirabla bir yerə sığınıb ilan kimi üzüqoylu toz-torpaq üstündə sürünə-sürünə bir tərəfə qaçır. Müsafirlərdən iki nəfər Qala tacirində iki mavzur tüfəng olduğundan sərasər düşmən tərəfinə atəş aça-aça xəsarət görmədən kənara çıxırlar. Bədbəxt furqonlar bütün olub-qalan mallarını, heyvanlarını, at və ot-ələfləri hazır tikə kimi düşmən əlinə vermək məcburiyyətində qalırlar. Xuramurd hadisəsinin qisası zamanı beləcə hazır ov tələyə düşüb yaralı ovçunun əlinə keçir. Bərəkallah, afərin, həzrət! O, birinci, bu isə ikinci addım, Allah bu həzrətin üçüncüsündən qorusun (amma Allah qorumayacaqdır, çünki ümumxalq istəyinə zidd davranılır və bir nəfərin təkəbbürlü qüruru minlərlə günahsızı ölümə sürükləyəcəkdir)! Bu bəd xəbər müsəlmanlara çatar-çatmaz, xalq çox məyus olur, bu hadisədən sonra Əskəran yolu düşmənin qələbəsi səbəbindən müsəlmanların üzünə bağlanır. O gündən etibarən Şuşa şəhərində yaşayan müsəlman cəmiyyəti rəsmən erməni dairəsində və ya başqa bir ifadə ilə söyləsək, erməni əsirliyində qalır. Bir nəfər nə şəhərdən Ağdama tərəf, nə də Ağdamdan Qalaya tərəf hərəkət edə bilməz. Bayın camaatı öz dairəsində, hər kəs öz gündəlik məişət qayğıları ilə məşğul, həyasız və işsizlər yetərli siyasət olmadığından zəiflərə hücum və təcavüz etməkdə şad və xürrəm, hər bir zülm və xoşagəlməz hərəkət həyasızlar üçün mümkün olan işə və adətə çevrilir. Belə bir qarışıq məqamda Şuşada bulunan müsəlman cəmiyyəti fəsad və fəlakət toruna düşdüyünü hiss edib, kənardan yardıma ümid bağladıqları zaman müsəlmanların əhvalını, belə dəhşət və cəhalətdə olduqlarını eşitdikdə günü-gündən ümidsizlikləri artıb məyus olaraq müsəlman yardımından əllərini üzürlər. Mahallarda və

Qalada müsəlmaların əhvalı acınacaqlı olduğundan qorxu və ümumi təhlükə hər yerdə duyulmağa başlayır. Xüsusilə Qala müsəlmanlarının qorxu və dəhşəti bu hadisədən birə-min artır. Ağdam dairəsindən kənarda bulunan müsəlmanlar içərisində bir tərəfi Kür, digər tərəfi Araz özbaşınalıq, bir-birinə qarşı qətl, qarət və digər hər cür pis əməllər adi bir vərdişə çevrilir. Hökumət yox səviyyəsində, şəriət qanunları itmiş, erməni ədavət və düşmənçiliyi isə baş alıb getməkdədir. Belə bir saatda bütün xoşagəlməz nəticələrin islam ümmətinə üz verməsi aşkar olunur və hər kəs ölümünü gözləyir. Ağdamın ləğv edilmiş rəyasəti xəbərsiz və cahilcəsinə düşmən hiyləsinə bir növ cavab vermək xülyası ilə çaq-çuq edib, bir çox nadan və əbləhlərdən dəstə düzəldərək, ləziz yeməklər yeyir, rəngli çaylar içirlər. Ancaq bir iş görməyə ağılları kifayət etmir. Furqonların qarət edilməsindən üç gün sonra Xıdırlı bağlarında gülməli şəkildə bu əl-ayaqsızları yığıb, qarşıdurmaya hazırlayan zaman qarşıdan uca dağların zirvəsindən baxan düşmən bu cəmiyyətin heç nəyə yaramadığını hiss edib təbil və zurna çala-çala furqonların qarət olunduğu Əyridərəyə tökülüşür. Bir andaca qırx yeddi furqona elə bir od vururlar ki, alovu göyə ucalır. Bu müdhiş səhnəni görən müsəlmanların ürəkləri parçalanır. Vəli həzrət cənabları Araz tərəfdən Qarqara daxil olan bir dəstə süvarilər yetişdikdə öz bacarıqsız əməlləri nəticəsində müsəlmanlar ürəyinə vurduğu yaraları sağaltmaq və öz yararsız tədbirləri ilə müsəlmanları məğlub etdirdiyi düşmənə qarşı bir çarə bulmaq əvəzinə, mövcud tayfa başçılarını xəlvətə dəvət edib Arazdan gələn naməlum süvarilərin müsəlman əyanlarına qarşı təhdidlərindən söz açır. Halbuki bu məqamda Ağdam mərkəzində tapılmayan əyanların

söz-söhbətinə ancaq və ancaq bu həzrətin hüzuru səbəb olmuşdur. Nə isə, bunlardan keçək. İslam əhlindən düşmənə bir cavab yox və bir-birinə qarşı çıxmaq həddən ziyadə çox. Belə hadisələr neçə gün davam etdiyi təqdirdə məmləkətin ümumi siyasəti bir-birinə dəyir. Qala hakiminin Qala intizamına, hökumətin isə xarici siyasətə nəzarət edə bilməməsi, ümummüsəlmanların tədbir və nizam-intizam səriştəsini itirməsi düşmənə bəlli və aşkar olduqca, o, özünün ədavət və qətliam niyyətində daha da cəsarətlənir. O zaman Qala müsəlmanlarının gərgin durumunun şiddəti hiss və düşüncə aləmindən çıxaraq gözlərindən belə oxunur. Lazım olan bir sıra ərzaq, o cümlədən çörək, neft, qənd, çay və başqa bu kimi gündəlik tələbat məhsulları tükənməyə başlayır. Fəqirlər və yoxsullar üçün...

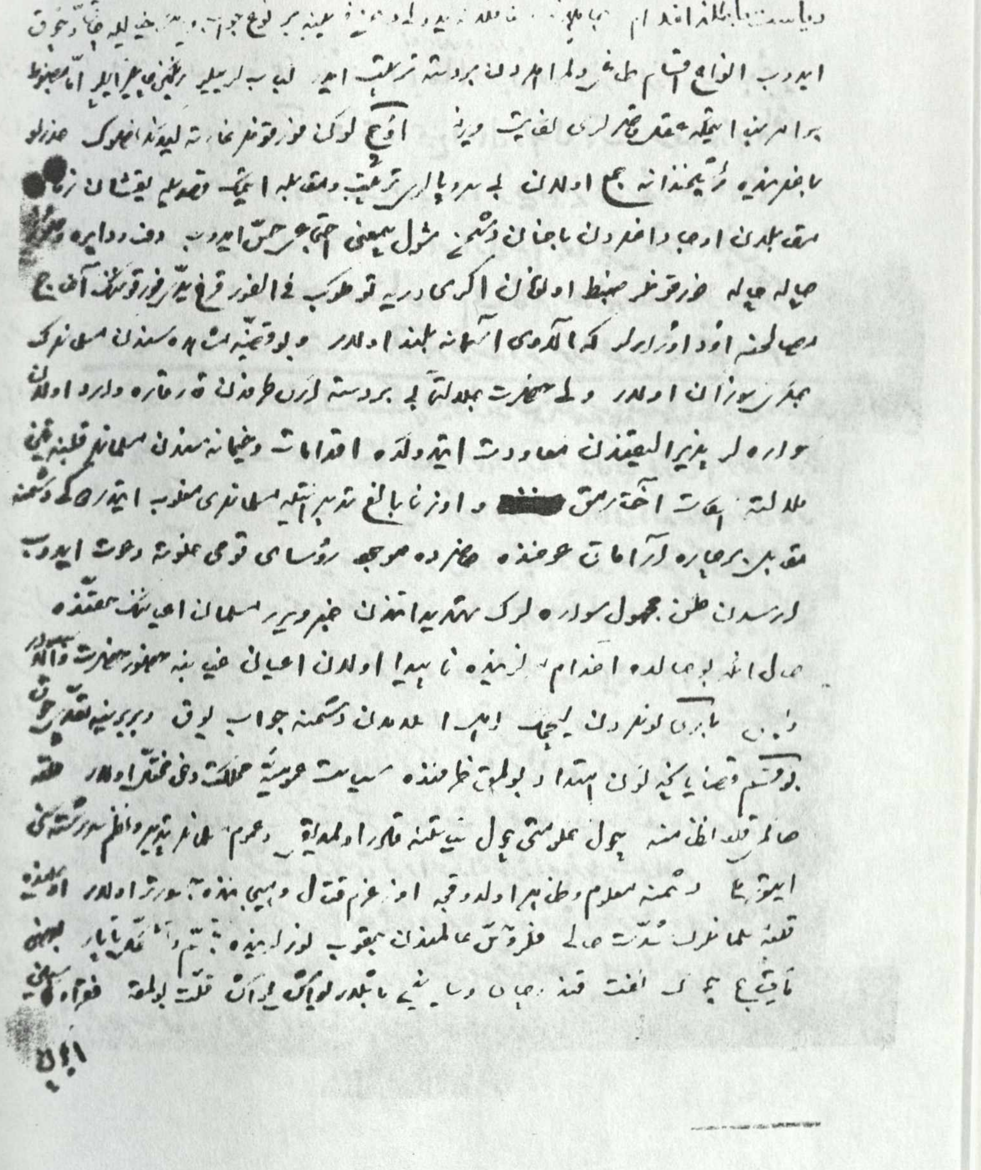

[illegible] اولدوقجه [illegible]

[illegible] جمیع اهمال [illegible] آت و علوفه [illegible]

[illegible] الله [illegible] حضرت [illegible]

[illegible] مبارک الله [illegible] اول قدم [illegible]

[illegible] وشاورهم فی الامر [illegible]

[illegible] حکومت [illegible] مرکز [illegible]

معلوم ایدر. [illegible] عسکر [illegible] دشمن [illegible] مسلمانلر [illegible]

[illegible] جمعیت مسلمین [illegible]

[illegible]

[illegible] حضرت [illegible] جمعیت مسلمین [illegible]

[illegible] کاروان [illegible]

[illegible] کاروان [illegible]

[illegible] قزاق [illegible] مسلح [illegible]

[illegible] عالم [illegible] عداوت [illegible]

[illegible] سلاح [illegible] تسلیم ایدر [illegible]

[illegible] حضرت [illegible]

[illegible] کاروان [illegible] سلاح [illegible] تسلیم [illegible]

[illegible] مشهور [illegible]

[illegible] کاروان [illegible]

[illegible] حضرت [illegible]

[illegible] مسلمان [illegible]

[illegible]

جناب

بناءً علیه همه وقت منفرداً حکومت (اظهار) ایتمك و تقید جلوه (لوه تزیید) ایتمش اولدقجه اوزرینه تبدل ایتمش

معاونت ویرر قورقون مسئله سننك اهمیتی بوقرار ایله در که فیه ماتقدم بری یول آرالرنا اعیاد اولمقده ایچون

یوقدر. قورقو اجرا اصل و الناقدن اعدامه وار ده اراده توقف ایدوب مسئله عبور و مرور امنیت تامه

منظم اولدقلری معلومدر که ابلر عماره انقلاب جوشیسی عیال بار مالیه آلخوجه‌سفدن اولدقده آیزو منعدر لرکه

تیزلیك ایله حرکت ایدوب ماوراء سینه تیمورلر آباره قری لوکی مال التجاره و ابرا سیه اوزرنه ۱۶

چون زمان زمان حرکتلر که منیریزده اولدر که سلامت حرکت ایتمکه تدبیر ممکن اوله‌لمدیغی مرور و مستقله

ارمنی عداوتی اوزرینه ترتیب اولنمش مال وجان مسلمین اوزروی هوای نفس لیکوب عموم خطایه‌تشویق

الکافیه قتل و قتال دایره سنده سنده ملیتی لازمسنده موجب عداوت محلظه اینده دادح کون مقدم خونامه ورده

اولانلرینه قونتوری فرنه کوررنده که هنوز مقتول لرقرنتک جریانی و جمله‌نی آلمدق چونکه دشمن قورتلیق

قبضنده دره اسنی مسئله لری ارمنی صلحیه رغمی دیرفرص رغم بالعموم خونامه‌ورد یا همسایه لری قتل و امنیت تکمیل

عوض اولدقده دکاته حق تامین و تمشخص اولمیه اولمیه و یا غیر آثار صلح لرمنی طرفندن طرفلر دولت سبب

فقط مزور معاونلرک تحرایس وتشویقیله آیالیدلرک جنه ر دوا و عقد ایله ایسیزدر یا حق سلامتیت در بدون محافظه‌ترتیبی

بتلکیه قورقولرک ده تحمیل قورقولرک آدیه امر صادر اولدی قورکورانه اینانوق حقلی لم معاون اوسطه که ازتجاوز

ارمنی لرمتعرض اولمیه متعهد لر و سلامت نشره وارد اولمقده جناب معاونلرک تعهد ایدرز ترتیب وعده لور

ترسیل قورقولرک بریوزده صالحه انجون هیچ برمقدمه موجب اولمامش ترسیل قورقونه کیمه‌رضا ویرلیک اگر صلح

موجود دکلسه عداوت شدیده باقی دره جنس عداوت زمانی نه حقیقه قورقون ترسیل ایتمك اوچ کون مقدم لوکس

قلعه‌مک بکا [illegible] لورتیور دشمن حال وقتده منتظر تجاوز حوزه ارمنی هان خطرناک اولمق ملیحه

ایکی نفر سیدلو دوعترت نفر حلقه لو فقدانی بس حالسنی وحید انلیه کاروان ترسیل ایتمك و قورقونی ترسیل ایتمك

داخلنده اگر قورقونجلر خواهش خطر ملحه ماکر معاونلرک اصرارلری نه لازم تبعیت و اگر صلح مژده‌سی قورتی جوابنه حقیقت

زواله لیدیسه دشمن قوی او تدبیرینی که ادار مقام‌ملکه وارد که غفلت ایدر که اسلام ناتدبیر بیله لولر

مشغول‌لری زواله ویرسون والحنئی ده بو وقتم محلدیتیله مخصوص اوزرقوه سیله خونامه‌وردیتیر زواله

جنس بو نوع حمله نفسی قصور تدبیره وقوع تدبیره دلالت ایدر بو سفر اولمسیه بوخصوصه کوشاول

مطلوب ایسه لکنه سمعنی درجه‌یه برجزئی ماده ونوعنده خط خطه لر طلوع ایدر که ده بو دوام اولدق

یوزویردی. پس بو سفرده‌کی هوای لغیسله بی تدبیر طاهر اولور هر ایکی صورت باطل اولدقده

خلق اولنور مخصوص اوفقط سنه‌ک اوزرینه یا صاحبه لنت تدبیر لرطرفندن سابقه و لاحقه عملکه

عوض حاصله وکریش حیف که مقصد تا بازیکه محمکنده اغراض شخصی لباسنه کیروب بیچاره ملت تکثیری

بدبختانه لغوتره ۱۰ اسلامان ده اسلمان ۳ بکون اینلر حکومت بووقعه جن یوزویرن حساب سیز

ارمنی تهوورلرینه مقابل بو نوع سیرایع و تشدد اقدامانده بولنمز که خونامه‌ورد وقعه سنده پس

اجرا حکومت ارمنی حالیه سیله آز توجه قرمتیده بولندقیله اسلمان مطالبه‌سنه خلاف انصاف

ومروت رفتار ایچ مقتضی بیان دکلدر که بوده ده‌یک یوزویرن موافقده ۴ مؤسسه اشاره اولدی.

خونامه‌ورده حمله سندن دیکر نتایج

هجوم لوکنگ صبح جناب لیک معاون و تفتیش و تصدیقه محل‌مجوبه لیکدوب ارمنی لریله ملاقات

داوطرا ایله هم عهد و میثاق اولوب تعهدات غریب ایله اونده لسان و یرر قیدارلکی حضرت ریاست

تا بیله کوروشوب اصلاح ذات البینی کراده سنده اولدوقنی خبرویرمکیله حضارتی شوقه کوتوروب الوداد

ظاهرا بوقسم مقاوله یولنده باطنا غرض فاسدیه جناب معاون. بو کون خونامه‌ورده برکون ماه

اوبری کون بچی ایلك بیرو جباله حیلو ب ارمنی لره اظهار موافقت وصداقت ایدر و ترکلرک مرجب

ایده دکه حضرت نیابتی هر دلو بر بای دکلکه (وعد) ایدرکی حیر ایله احتفال ایدر و هنوز اصلاح بایلیه انجولی

(آنی) بتنها برجمیع [illegible] اوزرنه قویامش قلعه لیکده‌سی قورقولرک لکنک مسراکنی خواهش ایدر حضرت داله

بهائی

آقدام مرلزمینه مسجدلر آچیلدر یمین ارکوبلر تا اراده مقدسه‌شه حضرت سیادت پناهی ٤ لسنی تشرف ایلیدی
ابتدای ریاست باطله ایده بناه برهضا اولوندی که اساس بیعت باطله قولیلدر استغاثه و استغفاره
درکاه یزدانه اوشره تقربل که امرنامزمتی حضرت سیادت پناهی مهاجره و حملات عفو اینیه قول
صدور بولدر اماآن اوس حقدن که نبای بدبختی وخسران عظیم اهل اسلام اچون قولیلدر ورد
سعادت اسلام اولوندی بوزه لدر تفصیل ذکرندن صرف نظر ایدرب دیرز ٢٦ تونیا بره
دیک کهنه قوچغ دایره سنده بچ دره ارمنی دن صادر اولان مهاجمه و مقتله اهل اسلامی بردرجه
دلکشنک ایدرکه هیچکده دهشت طاقت صبر قالمز ارمنی اجیلیق مسلمانلرک عفت و عصمت طوریدیکی
پرتار لطف حق بالقوه ادا اکند چونکه از جهل ملایذی رسوا کند بوکره دیک
اهل اسلام اوزرینه . وصلدجبه لدلیق وجاهلیه ارمنی تیوشنه جواب ویرمه‌وکنه حالدت هیج اراده
کوفه ایکاررا دسته دسته مسلمانلری صید ایدوب ملک ذلت داخنتیه قتله یتورورلر ضعیف قوتلی
لندنه جمعیت عظیمه تبع وزرا ایدرلر طرف مقابلدن جواب کورمدیکجه حقنه اولوب ارقشت بولنسه تیمیق
عوصنده لوکی لوکندی بد حالارنده شدت ایدرلر بیکی یوسف درجول جامنی اجاعه وتلهم بیعت باطله
جبورایدرلر اکرراقم بوریاسته اهمیت ویررسه مقصودی فقط بوریاستک تفضیلیتی و اولدیغی
ایله لی خیرات یا شوروی بیان ایتمکدر . بوریاست بیله بر ریاست مطلقه‌در که جمعیت ٤ اوزن جهینه
شوورینه وجوه محترم ومیک تعلیق در باصطلاح فرعندن بوریاست دیقتالورلر
دیلدر که اوزمنک جمعیت ... خیله و صواب اربس سوالنه جانیز دکلدر . الله لورکه حضرت سیادت پناهی ...
اوزینهدی اولدا اولاندردن میدنه خیه لکره حکم اجرای ریاست ایتلکده مسرت ایدوب
٢٦ تونیابه خوراموردکنه منقله اوزرینه جمع اولنمش حملات ایچون امر ایدیر دشمن سیاسی ...
قالونی کم باجاره‌لرسه داخه و صحراره هجوم . داوه‌لوی تشجیع لکده کیروب ٣ ایلوک اکنکو

١٣٣٢/٨/٢٧

بایندرلر . برق لامع وسیف قاطع کیمی یتنی یاپرزوب اوتی لسرلر لندنیک ایچینده ولوله قیمت طه براو
نامحفظه جی قزاق صاحب منصبری معاونی حاکم کوشی لینیارز ایله برلیوز قزاق معیتده اوست خوفا و تصدیه
حضرت پناهی ور برکنه نفر معتبرینی ایله قدر حادثه طرفه لیکدرلر ظهور حادثه دن طولایی مشکوک قزاق
لی حمد لیکن زمان حضرات معتبرینه بولیک الانت لسیوزرلر وقزاق قدری دشیه بتوکنم خوف ساکت اولدیلر
بو وحواده اوزن نفودان زیاده ارمنی دهرت نفر مسلمان قتله یتیر الله ارمنی حادثری یاپار دفراد
استیب تاللان اولدیلر اماف یده اهتم که عبارتز بو خطه دهشت ارمنی قوه‌لرمذن بربلیک خیتر
ربیحال ارلمقدی بولفطلیه حمله ایتکدن الحکم چونکه ازحیثیت مکان برلری خیع سمت اولدوقنه
سندمعه کامل سیوزمکدن فقشه دعوا نده ترتیب ویرلکه کورک حفی فکر صرف اولیدیشا اینجه حمله اوزرکه کترتن
ان سبب کورشه دن تیپین اولمنیدی شه اینکه بو قسم اهتم بر مقصدده . بدون فکر کامل آن وجاهلیه امر حمله
دلیدی اوزرکه بدی دشه جلنجکه باتش فتنه بیدارلر اولوب . لولوکندن دشمن جنود تازه افکار وحیله‌لر
وورتدیه تومایر اهل اسلامه خسارت عظیم یتورمکدن اوتری کمبه که امیر علیه السلام فرمایش ایتدیلر
هذا اول فاجعة كسرت في الاسلام . لوکیوز اولیخی بولولیک علت اولدار عسکران
تعسی بعذرمنقه داوندن صوک یوزدیرنه حوادثات فوق العاده که ایچیرینه اشاره اولنه جقدر
بوقتده مرتبه بصیرت اچون تحقیق ایده بیلیم که نجات حمله بوخطه دن اولدار ... فتیل ارمنیه بودرجه شدتلی
نفوق حکم دشمنه کوشال ویرمک قصدنده اولدرکن بو موقعده خوزاموردی اوزرینه تهاجم ...
دباجار نظره کلور چونکه عسکر اهلدن ... مسلمان طرفه باجار ارمنی لندنک آخور بهیسی خوزامورد دور
بناهی ظن ایدرسه که آنک اخردن بو ارمنی یورتدینی زایل ایده . کیدوب عسکرانه حقیق ...
لوحکم باطلدر دنیاده وقوع بولان حال باجارده بیله بر عسکر لیوذر اکر خوزامورد . بوردن بره نزدیکیه
دولت ماتک ... باجورتچ باغ مسلمانه منقد قلور داونرک ده دام حدیینز ارمنی مشغول ... باغلنه خوزامورده

ویرانی قوناقلر منفعتدن یوق ایله لیجه حالده بولنیورلر. ادتنه ده ملیه یاتان ارمنی اردن لو
طرف لغتنه اتلدر. فلاقتلر عقبنده سردماغ چقار اولان قواللو سرلرده اشرا حاکم بدر. بر موف
اتتدن تعقلنک شستتی لوچ اهلنه دیر. لکلی قرانقره آتلدکن. بو سوزدن قرانقر سیدون اقلو
لوح اهلنه حمله لعوتدب اونلره نهایت آتارلر. بو سببدن مقتول ورث نفر مجروح اولدر. غائله
مظلومانلو کوکره بلنده اولدرقده سیلنکه اولمقدری قراتقره استف اولدر. مادام اولوسلرده چنه
بوسلنکه لرنماسی اثرینزه قلمز کیه کون کیجه حقه بنیدن حاکمسکه جنایت حادثلانه حامار
اوزره لنه لوحری فرقته داشناقتاقان اوز ایکرنیه اولان خدایه موجبنجه حاکم قتلنه فتوا
ویررلر. وکچه مأمور حاکم بک دکرمانده تاپوب قتله بیتورلر. بو حادثه باعث اولدر حاکم بک
قرداشی شیمر نام ارمنی ملتندن روکردان اولوب مسلمان قومنه طرف قبله ایکه اوده
لدر ازمال. موشنیبی جمع ایدرب لیکه ایکن مفرنو جماعتک ایچنه کربلای کاظم مشهورک ایونه
مهاجرت ایدر. وکه مدتدن صوره خوآعیلی هم ارمنی لعدندن حقرور اوزربانه آتارار
وسلمانیله معاشرت ایدر. وبرآز صوک حانلعدنده سکونت ایدن تابجیسی بک ایکی بالغه
قزلارینی لعوتدوب قارقارمغنو سنده ونیچ بابالوده ایکی نفر مسلمانه عقد شرعیله تزویج ایدر.
لودیابی ایکه ۲۰ سنده حانه باد قیلح بانغ ارمنیلری ایکی نفر اولکر عزاده سیله حانبار بیخته
آتاررانه سیله لو اهلی عسکرانه حبتوکچه اکری درهده بولوب عزآدهلر ایله بربرده ایارلر
ومعلومدرکه نه طالمانه وجهله اومظلوملری قتله بیتورلر. صلح ایام سنده ارمنی طایفه سننک
بوقیدسته‌لیکی باعث اولدر قسام قسام تازه تازه فتنه‌لر حدوث اولمقده و حانه بابه
ارمنیلرک آخر کلی مرقوم خطه سی مایه اولدر. هربانی صیغه بله ومصالحت وحفه اتمکه ایکردی
یهی جنازه لوره ارمنی هجومی وطغیه له ابدا سلامی شدتیله متنفر ایدر. حکومت اسیه بوخطه لر

نزی

میش نیته نقضه هیچ بر شهیر کوسترنه. پس سمت بو وقوع مفسده مقابل اقتضای وقته لوره مسلمان
لقترلکله اجتماعی قتل وجبه اله آل آجیق می کورک اوله. نه در بو سنک صداحی و نه در بو سنک قیلنجی لوشتم
افکاریله عموم مسلمانی متردد بولنه‌رکن اقدامات اجرایسی منفعتدار اولان سیه لو رجالندن زنکه
متأثر و شدتیله عصبانی بر حالته وشرلر. تو قسم حادثه سنک تکرری دفعنه چاره ایچنک قولنده هیچ آثار
صرف اولونماسنده ساده دولت اجابه بر حکم تدبیر اوزره تمکرلر. آه اولان قصاص فوقنه
اولدر

حوادثات شدیده ایچون دوره جدیده

بوآنه جنه لنصوبر ابتد وکمز حوادثات نقشه سندن معلوم لعه اچنه معلومدر که مسلمان حقی ادبرتلید دو ناث
کنیه عصب دولت اوزره یکمش. نه قطع فساد ارمنی آدیله مسعود حقیقه بر چاره و نه فریشت مکتشره ایله حاکم
درجهت ملکنه تازه ولی هر بریدن نشهنه‌نک قوزاماق لعنی جماعت ملت بونوع متردد ده بولوندیغی
بولیمک بر آتانیرش فتنه وفساد منبع اتکنه باز بکلرنه سعادت قیاسی ایکوب حفظ لیکنه حرامانه ویرینه
انلر متند قاسعف ده ایکنه. عموم صندوق ارمنی حق لوستر حکه قضعه متعلبنده فی صحه ایله جواب
ایرکدن ماشعه بر چاره یولیه بیلرز. حالا نه اینک طرق مصلحت وجوب لیکه ده مورق بیچمکه
ارولیدور رهبی وجهنه حجت اولدر. خلق لرده کیرده اولدور قتنه سابقه و لاحقه موجبنجه هرکس بونی بالبش
الجواب بریکسه قیتا ایستیرسه اعیان ورجال ملت حساب اولنانقز هرکس اوزه تقسیم سنده اوزره
مشغول اولجق تاشقه وکنه تاشقه قرعه دولت وضع منفعت جبار. بوآنه سنک آتشه که دائم
الووقت اوزکه لرمضرنده اوزنه فوائد شخصیه اینتیر. عام ملت سیله مرادوه سی اولیده فتنه ملکه تقرب
ایمکه استاد ماهر. وزیاده تنذیر عالمده و مرتبه کم لطف بر مقصود عام ایچون اشتیاقک بهیت لعلمی عفوا ایدر

اولقان

ياره مشار در اسيرلره حفظه ليسه ده صوب . بهانى بو معنى دن اغفال ايتمه باعث اولدى . غنه خفتيه ده

چريده سرايت ايتمكده و بر مطلبه ن يالكز ارمنى ملتى استفاده ايتديلر ارمنى نفوسى چوق اولان يرلرده مسلمان

اوزرينه هجوم ايتديلر ارمنى آز اولان يرلرده سكوتيله قالديلر باقكز ارمنى آز اولان يرلرده مسلمان

چوق اولوب مروت ويليه سكوت ايدرلر ايدى نجه كه يوقاريده ذكر اولدى هو آقفه

كوى چاى ميرعوان قبه آدمهبد لنكران وكلرداغ ستامات باطوم وساير ملك

بخلاف مروت مسلمان آز ارمنى چوق اولان يرلرده نجه كه شوشى قلعه سى كنجه اطرافيله

قازاق اطرافيله تفليس ايروان يريده ارمنى دعوا باشلايوب مسلمان اوزرينه تجاوز ايتديلر

و توفيق غلبه ايتديلر بيله بر عمومى هيجانه مقابل حكومت طرفندن ... دارد كه بو تقابيه

سهل باغلق سياسى نظريه تقتضى وقته لازم لازم دار نجه كه حكومت لر ... مكدى و حقده

اولان ... قصد لر اظهار ايتمكده ن مسلمان ... لره ... كه ارمنى ايله بى خبر ايتمش

داخلنه اسرارنه ... اولوب اوزرلرى هم جزء تدبيرات ... اولمق جهته پس ارمنى اجز

خلاصسنده ... حكومت وقوع حقه ... تب اولدوقنه ... سبب لر

واريمش كه اسلام ... بى خبر يمش اكن ... اصلا ارمنى ... ويلر

اولمق ... دليل و بيان ... حكومت قدرسه سياست ... ياد ... اولان ... ولده

واجب ... ذات ... اكثريت ... موجبنه چوق ... سببى

بولر موصوف اوله بيلير قاريلر مرتبه بصيرت ايكن ... ذكر ايتمكه ... اولوه

حالا ... حوادث ... تنفيذ ايتمك ... اوز يرلرنده ...

و ... زنكه زور ... سكن ... قوسره سى ... زورده ...

امكانيزى اولميوب آچ ... ايله برره ... كجيه ... خاطر ...

مهاجمه ايدن ... مرافعه مجبور اولدى ... حكومت ... مسلمان ... سنده اوقودى ... ياره

اولجه مسلمانلرى ... قرار ويريدب هر قسم مرافعه ده و ادنيقده ... ايتديلر ارمنى هجومنه مقابل

... برشى ... آنكه ... ايدرلرده ... ويرير ... ارمنستانى ... اولان

بانسعدمش تاديبنه ديكر اولرف برطرف همانى ... مسلمانلره قرت

عليه هجوم ايتديلرده ... مسلمانلرى ... دشمنى ... حسنده ... خلاف اولان

... ايتمكه ... مسلمانلر ... اكثر ... دشمنى ... زور ايدرلر ... ارمنى

... جنبشى موجبنجه هم وقت مسلمانلرده ن ... ايدرلر ... مسلمانلرى ... ارمنستان ...

... ارمنى ... سنده ... اولدوقلرنده ارمنى ... اورده ...

... ايله ... مذهب ... مجبورى ...

... جواب ... كه ... اكتفا ...

جمع ... وحنيته ... يوزرك ... ايتدى

عموم ... اوزرينه ... مسلمانلر ... ايدوب ...

... خود ... حكومتده ... آزادلق ...

... اهالى ... ايله ... جواب ... آهالى ... اولمشده

اويرلرده ارمنى آزدر ... هجوم ايتمكه مسلمانلر ... الدنك ...

محوده ... ارمنى ... آز ... يرلرده مسلمان ... اوزرم ...

[redacted]

... برقسم ... اولدقلرى ...

ايچده اى ... بر برده حفظ ... سياست ... لرى اولوب ...

... حكومت ... اولدوقنه ... مسلمان ...

... قسم ... مسئوليت ... جرم ... ساده ...

آز اولان يرلرده ارمنى ... ايچنده ... حركت ... مسلمانلرده ... اولدوقنه ...

سالمه

منصفانه ملت ويليدر ادعت طرفين ايچون مفيد اولرده جنديت اولوانسه اتفاق عامه نامنه تأثير حق

لو غروب منفوره منطق لوليغزن منصرف ايدي اما عقر خطلري اوردلده حكومت لوده دميك

اولمه صنار والله نه ارمني ماشو ياني ولينواني وايرونيع اردنه مسلمان ج حالمه لوسيده

دهلري حكومت اسيده بوقسم باضافه علت اولدر هرکس اوزخيلنه عمرا ايغيه هرج ومرج قراباغ

زمانرت بولوب اوزلكر لره ده سرايت ايدي كنجه ده ارمني شهرلري درمنت منده نچه نفر

مسلمانه قتله يتورمك باعث اولدر كنجه نزغينه طرفيه مالي احبه صبان ومال حسنار حيتار

بعضي اتفاق قورئ دعوا ده مسلمان محلله سنده وبازار يعنيه بولونان ارمنيلر وبالعكس ارمني كنجه لرنده

بولونان مسلمانلر تماماً قتله يتورلر هراكي طرفدن معموريتلر آتشه يانوب اولان معمور عمارتلر

حالي ايدي لوملا جبليلو محله سنه معمور شهرلر ارمنيت طرفنده واقعدر وبرنه ... وريه متقدور

داراسيه ناهب وغارت ليده حملدن معركه آرامتيت ظن ايدوب اوز معموره لرندن شرائغ اتمك

قصديله ملا جبليلويه ليدن سياره حاجي ملا كحف اخوند يدي نفر قولتسوسيله ارمني دشتررنيه قصد

ايتدكده دام بلاده دوشوب غدارانه ونامردانه ظالملر اللرنده مقتول اولوب مفقود الاثر اولدر

عفتلو دعوا شده ولكنه ملا جبليليو ده قشكر سيغري قلمق جبال زهمت كوتوروب اودت قربلك العفو ...

مردانه 4 موناموس اهلي معرض جلالتدن حيف ...

خطر مسلمان لوحه لرنه يتورلر تمام ايلكلري ... قوريو الچينده اولان وارثيه ايده دشمنه ... اولك

جوك ابدا لونكه ... ده قعده اوزره دشمنه حمله هجوم ايتكه مسلمان طرفدن ...

ارمني اوزرنه هجوم ايدرسه كنه قاچوب ارمني ... مسلمان معموره لرنه صدمه يتورلر وبعضي

برجه حصول حركته باعث مسلمان شهدا ... عارته مشغول اولوب دشمنه حملدا ... مضرت اولمقدر

اولدر والله قوت ونبرايكي موجوده حملجه برلوك وقت صرف اولنارسه كنجه ارمنيت ... ايدي

امكان

وقعه ثانيه بادكوبه

امكان دايميدر قرآبافده دعوا ... بادكوبه ده ايكنجي حادثه يوز ويردي بو دفعه ده

نفت كارخانه لرنه وساير معموره لرنه ضرر ولوب ... بولنه اوزن قتله ... كه بونلر اوتفصيلي مليدن ...

وقعه تفليس

اليتر ... تفليسده يوز ويرن قضيه ده كه نچه يوز جان معقول ومال لر منهوب اولدر

دعوايه علت تفليسده خارجدن يوب طرفدن ارمني المندن مسلمان طرفنه آچيلان قله اولدر ... مسلمانلري

شرارنه دعوا ايدرلر حال انكه تفليسده مسلمان عدد جهه دريا الچينده قطره حكمنده در ... ضرورت غيبي مظلومتيتلري

جنبه مساعدت ايتدكه هجوم اهلي قوه خوز زارلر ومظفر نقض لر ايله منهزم اسلام ارمني حوزه سنده ...

مقلبت ايتدي دشمني وحشته سالدر تا آوچيلر ده نچه يوز سوار مسلمان ... يوب لوحته

لوكمك اچون تفليسه واردولدرلر حتى بونلر قتل وجبال آلقياسي دعوانك ...

تفليسلك كرچه غيرتمندلري اوزهم وطن لرك ... عددجهه قليل اقتدارا ايتدم ... ارمني هجوملر مروت سيز

حرب ايدرلر تا نظامه لوكمك ... طرفي آديله برلوز نفر ... حكومته رجوع ايدوب ...

ميدان دعوايه طرف حركت ايدرلر ... يوزرك ... كوموك لفكيف ايتكيه اصلاح طرفي آديله

مقولته آچدرلر هراكي طرف بوحالده لورجك آرام اولمقه مايل اولدرلر تا اجراي حكومت هم

مداخله ايدوب اصلاح ذات البين عله كلر ولكن مسلمان لوداره لريني ... لوداره ...

بهيني بوفايده محسوس اولدرلر كه ارمنيت منده وحشت ونورق عظيم واقع اولمقده ايدي ... اولدر

كرجي طايفه سني بم مسلمان اهلنه دالو ليغده ... ترك ... تير مايل اولدرلر اوكه

وقعه قزاق

قزاق محالنده واقع اولان اتشير جبارتأسف در كنجه نزاع اثنا زمان بو دفعه قزاقده سرايت ايلدي

مسلمانلر هر يرده ارمني هجومني دفع ايتكه قادر ايكن اكثر يرلرده زماني جكرلرشتو كلنير ارمني اودي ...

خوجايت تلف اولدر ... نتيجه ... كوره باعث ... اكرانجيه جنايته ايتكدن ... اوعلينده

قزاقه لونكرلي جنايت قوتونه ويرهي تمراولدر مسلمانلر آهسته اولمقه ... ارمنيلر ...

اپاروب قتله چیقورلر . بو اوقتلر غایب اولمقلری حسبیله انظار عامه معلومات . قزاق نفرلری دیمکده بیلدیروب

مقتول لردن بر قاچ دانه‌سنی باشقه جهتده قاپویه‌رک [illegible] ایتدیرمکده و دنیا‌قلری بعده اشعار

ظالمانه معتقدات جمیع برجهتده و مطبوعه‌ده [illegible] اولمز . اجرا افندی [illegible] اولان اولوری سایه‌لرده [illegible]

غایب اولدرمقده حقی حادثه‌دن [illegible] الذی نفر [illegible] ارمنی معلومات [illegible] یولده

لوجنبیت الدن قونولید . [illegible] ارمنی [illegible] باروتخانه قراولی ساله [illegible] قایا

تولکیوب تفنکلری الدن الدیلر . سالدرمش [illegible] واقعه [illegible] ده ارمنی شقی [illegible] سکسکه

بر شقی پیرب اولونمز . [illegible] سنه اکبر [illegible] اوستنه [illegible] و سایر ارمنی لر خوابه‌لر [illegible]

آثار مقدسه و باجغاری قرمقته [illegible] زمان اوحالده اوزر خوابه یورترنه و باجغرنه [illegible] لیکلری [illegible]

قتله [illegible] قزاق [illegible] ارمنی [illegible] اورداده [illegible]

اعتراضه [illegible] الدن قویارلر . بوحادثه‌ده [illegible] نفر ارمنی مقتول و [illegible] جسد [illegible] حادثه‌ده بولنمش

۲۰ اوکتبر چارشنبه گونی اطراف ارمنی لریله معاً قریب بش بیک هجوم ایدرلر قونشو مسلمانلری [illegible]

اوستنه [illegible] ایکی نقطه‌ده [illegible] ایکی یره [illegible]

اهالی مال [illegible] عارت اولنار [illegible] مردانه دعوا ایدرلرسه ده [illegible]

دفع ایتمکه ماذون اولمزلر فقط [illegible] خلاص ایدرلر . [illegible] نفر مقتول ارمنی جسدی

یرده قالدیلر . ارمنی هجومنی [illegible] قزاقلردن بر ارمنی [illegible] مقتول اولدیلر

بوحادثه باعث اولدی اطراف مسلمانلری [illegible] اوزرینه هجوم [illegible]

و بو هجومده بعضی یرلر [illegible] و بعضی [illegible] وقوع بولدی [illegible] حادثه‌سی [illegible]

بویوک برحادثه‌یه [illegible] ارمنی ملتی [illegible] ۱۹۰۵ [illegible]

حسابنده محاکمه بیوک [illegible] اظهارات ایدرلر [illegible]

واقف

عاقبت عالم [illegible] اقتدار [illegible] حسین آقا جوانشیر [illegible]

[illegible] ۳۰ سنه‌دن [illegible] ولایت [illegible]

جبرا [illegible] اوزرلری [illegible] حادثه سنه

[illegible] چارتازه [illegible] سنه‌ده [illegible] چارتازا [illegible] طبیب [illegible]

[illegible] قهری منزل [illegible] جمع اولدیلر [illegible]

[illegible] ده چارتازا [illegible] قتل و غارته [illegible] گوستریلمش

[illegible] بووقت لردن [illegible] مرحوم [illegible] ایکی نفر اولدیغی [illegible]

احساس [illegible] ارمنی [illegible] طرفنه حرکت [illegible]

زمان [illegible] اسیر ایدوب [illegible] شدت [illegible]

[illegible] اولان ارمنی [illegible] و سایر [illegible] جسور [illegible]

[illegible] حقیقه حضرت [illegible]

[illegible] مطلق حکومت روسیه‌دن [illegible] ۱۹۰۵ [illegible] کشف اولان [illegible]

[illegible] عموم [illegible] تاثیر [illegible] خلق [illegible] اولدیلر [illegible]

[illegible] مدت [illegible]

اولدیلر [illegible] اقدام [illegible] فرمان [illegible]

حقوق [illegible] حادثه [illegible] عموم ارمنیت [illegible]

[illegible]

اولدیلر [illegible] روزنامه‌لرده درج [illegible]

توسیعیه لکره و تمام اهالی [illegible] فسخ عزم ایدوب متظاهر اولدیلر هپ بر خلوت همراه لیدی [illegible] همرا ایدی اولا

الحاصل جناب حق ورودیله بو وقت وارد اولان حضرات شیخ الاسلام اتفاق [illegible] الیوم منزل

ایدوب اولکده عموم [illegible] ایچون [illegible] اولدی و جناب حق [illegible] ایدی

[illegible] ایدر هر ایکی [illegible] مصالحه و مسالمه آدیله [illegible] فتنه [illegible] ایچنده

احداث ایدرلر سسده [illegible] بو شهرلر ارمنی [illegible] باعث و امنیت ایله [illegible] پنهان

شهرلر ایچکه مساعدت ایدر ذلیل و قرین [illegible] ابدی اولان ارمنی بو آثار مشفقت سنه ده

اساس امن و فراغت حساس ایته وکیه آتش [illegible] ولیکه و معیدم [illegible] زیارت بولا

[illegible] مصالحه و مسالمت آدیله [illegible] ایتدیلر [illegible] باطلا [illegible] وفا و [illegible] جدید

[illegible] ایدرلر و [illegible] مرقوم [illegible] ایلنده مصالحه‌دن

[illegible] ورقه‌لیدن [illegible] بولنرکن دولت حوادثه

و معیدم [illegible] حضرت حاکمه [illegible] ۱۲۹۱ [illegible] اولدیلر [illegible] دخی

دخی [illegible] منفعت [illegible] اولدیلر حضرت حاکم [illegible] دولت [illegible] ارمنی [illegible] طلب

ایدر [illegible] شدت فساده مشغول اولدیلر بو حالتده

نتیجه خیر حس ایتمدیلکنه حاکم حضرتیله مجبور اولدیلر که [illegible] مصالحه سوزینی

شرع [illegible] نتیجه قطع [illegible] اقدام [illegible] تشریف [illegible] قراق

واسطه‌سیله هر ایکی طرفدن [illegible] جمعیت عظیم دعوت اولنمشلر [illegible] ارمنی [illegible] اولدی

برصالده وقوع دعوا [illegible] اقامه صلح [illegible] دیدوب هر ایکی طرف مودت عالمنه

مراجعه ایتدکه صلا ویریر [illegible] حضرت [illegible]

حاکم [illegible] روانه اولدیلر [illegible]

باقی

باقی [illegible] موجب [illegible] نوع [illegible]

بایدلر او [illegible] اولمق [illegible] اولدیلر [illegible]

[illegible] ایوان [illegible] اولدیلر [illegible]

باجوب شدت غضب و قهرندن عموم مسلمانه [illegible]

تین کلر بو وقت که داخلرده مسلمون ارمنی‌لوک [illegible]

[illegible] که عموم صحرانشین [illegible] ارمنی [illegible] صحرالر [illegible] ارمنی [illegible]

صحرا [illegible] مخالفت ایمان [illegible] ارمنی [illegible] اولان [illegible]

که [illegible] اسلام [illegible] عظیم صحرالره مالک اولمق [illegible]

که [illegible] قتال و جدالدن [illegible] بلاد [illegible] کوروب [illegible]

[illegible] امان [illegible] ارمنی [illegible] قصاص [illegible]

ایدر [illegible] و سایر آثاردن قصاص ایچون [illegible] اولدق [illegible]

و قصاصلر ارمنی [illegible] اوزرلری ایچون [illegible] اسلام ایچون احداث ایتدیلر

اجرای قصاص آدیله [illegible] حوادثات مختلفه‌نک نتیجه‌سی

قصاص آدیله اولکرا آینه [illegible] واقع اولان حادثه‌لر حقنده [illegible] ذکر اولندی [illegible]

درسنده ارمنی‌لر [illegible] مرقوم اولدی [illegible] اولکرا [illegible]

[illegible] عسکر [illegible]

[illegible] درسده ارمنی [illegible] دره [illegible]

9 ارمنی [illegible] مسلمان اهالی [illegible] وقت [illegible]
موافق قانون [illegible] ایدی [illegible] بو خصوصده [illegible] کلمنده
چونکه [illegible] اولان [illegible] ویرمه مکلف اولدقلری [illegible]
[illegible] اولدقلری حادثه [illegible]
[illegible] قصد ایدیلر [illegible] ایدی [illegible]
[illegible] قزاق و ارمنی [illegible] شراب [illegible]
[illegible] ارمنی [illegible] مسلمان [illegible]
[illegible] مسئولیت یوق [illegible]
[illegible] زمان انقلاب [illegible]
[illegible] معتبر شخص [illegible]
[illegible] وقت [illegible]
[illegible] اهالی [illegible]
[illegible]
[illegible] ۳۰ [illegible] حضرت [illegible]

بو جمله‌دن [illegible] اولان [illegible] سبب [illegible] اوقدر قوت [illegible] بو قسم [illegible]
ولهذا [illegible] دفع فساد ایدر [illegible] بو مدت [illegible]
[illegible] اولدقلری [illegible] حوادثات [illegible]
[illegible] ایدر [illegible] مسلمان [illegible] شرایط
دلالت ایدر [illegible] صلح [illegible] قطعیه اظهار اولنان [illegible]
[illegible] صلح [illegible] ارمنی [illegible]
[illegible] اولان [illegible] طاقات [illegible]
حادثه [illegible]
[illegible] مسلمان [illegible]
[illegible] ۱ [illegible] ۲ [illegible] ۳ [illegible] ۴ [illegible] مسلمان [illegible] ۵ [illegible] ۶ [illegible]

صلاح وقت ایچون مسلمانلر اسباب تعلیمه‌قی نخ اولدیلر سنه‌ده افیت بیران اولمدی —

٢ بعضی یرلی اداره‌لر بوجهت ملازمخانه خزانه میراوی‌سو ناماریی دعیه‌له همه وقت
ارمنی محله‌لرنده توقف ایدیرلر حالانه نسبت وقتیله ملتی اجتهده وسط بیتمله‌ده منزل ترل
ویرلیه ناظرفینی برابر حقوقیله منتفع اوله‌لر حق لقنه ویتیندن صوڭ مذکور اداره‌لردن
انجق برجزء بوجهت دملکرافت فی نظوری بهترمینیله مسلمان لوحه‌سنه تکثیرلر موقت ماباقی
اداره‌لر باره‌سنده نامسموع عذرلر ایله مسلمانلرڭ مسئولیتی رد ایدوب لکن تازه فتنه
برپا اولمقه بهانه ویلمه قالدرکه بیچاره مسلمان بی‌حالبه ارمنستنه اتباع وراکیون فلکتیه
مجبوروز ایلی حکومتڭ بی دلیلده ایکی ربقته‌یه عیسویت طرفداری اولدوقنه ثبوت الجزیر
ابشکه ملیتی ارمنیده دعوای شد ودکر ایلی حکومتنه قارشو پاپوتلنه خصوص منافع لوللرشه
مسلمانلرڭ نه ساحقده ونه لاحقده هیچ برعصیان ظاهر اولمیه اولمیه دبیه برشبه تجویز عیادت
مرفعالری حقی اوزره دشمنی ارمنی مالنه وجاننه تعمیر سربیتوز معیوب مسلمان حوزه سنده اسیر حکمنده قالمه
ارمنی مالنه وجاننه دیانت کامل گوستروب مالکلرینه رتقرنه وجبنوری ملالنده‌ان محافظه
ایدوب حکومت حضرتلرینه دشمنه قایتارمقی لوزه لوزه [redacted] حقیرماموریلر
پولیسی و بلکه سردارلرینه اولنوز اغلری ارمنی طایفه‌سی قتله میوزه میوزه خزانه مالنی
کوچی‌لرده حیوتنیکلر اذلوروب الندن آله آله لکنه‌هم صورورتده کوردیلر قوتنی دائر مثاللر
کوزیله مذکور اداره‌لر ارمنی محله‌لرنده‌کی امنیت حالنی مسلمان کوچلرینه حلکه حکومت
رخصه ویرلر بوحقیقت‌ده بو مسلکلو حکومت حکمنده مسلمانلرڭ نه جنده لیقرونه تمنتسی اوله‌مز

٣ بو واقعه‌دن صوڭ شهر معموریتی‌ریب یبع داخل شهرده موسی بیرجهتیدن حضور دیده ومغلوب
اولدقه برله تمام ریبل شهر فقیره بیجنر حمله‌ده اولار قیس بیرمبلیه خرابه رفزه‌دنی اثرلری اداره
شهرکه خارج کرافیله‌دن اللوز لازم اولمز . توده بی انجام قالار ٤ مسلمان نقطه‌سی شهرده وا
حسینده برشعبه قوتیماق توفقره برکنفقرد ناقص حصور رتده چاستنی طلب اولدان مشتغفن
حمله کلر ٥ ارمنی محله‌ده موجود ولری لده محترمان حوالی ریز قرقه‌لی کربوز زراعته ماعیب
اولدان آنلردر دهر یرده فنقدرنی رتیله مشهوردرلر شهردان وارمنی دکانلرنده‌لقر
ایتیک بوسوزه مطلق جواب اولمدی ٦ بوحالده دفع منسه ایلیدوب حفظ نظام ایلیکدن
مأموریت قاپانه سیاپه دکوارده قوشوان دسته‌لرینده بولوناان ارمنی سالدانتمیتی دفعیک
منصبلری بلوقجیدن استثنا ایدوب اوزکه یره لونقور کی مطلق جواب اولمدی حال
اکثر مسلمانی محله‌ده محافظه‌جی اداره‌سنده بولوان ارمنی سربازلری همه وقت تعقیبلری فصولی ارزاقیله
مشغول دارلرلری ٧ اورمنستانده وفارت اولان مسلمانی دکانلرک استیسلمی هیچ بامیسی
صحیبلرینه قایتارمق ومذکور دکانی دارلری کنه هان دکانده که ملکیت ارمنیلرخلقنه منتقدر
اولدقلری قرار سابق اوزره مراوده دعاوطه یا بر جی ایتیک جواب یوقدر

٨ مسلمان بازارلرینده اولدقلری ارمنی تاجرلرینک هرنه ماکه دمقدوردارلرسیه کم دعوا دقیق
دکانلرده بتون مسلمانلرلی محافظه ایدرلر وبدونی لسکر ده موسی اوزره صحیبلرینه قایتاریلدرلک
لوزه محافظه دعلاقه ساتقیمیزاماده ایتیک وقصدیله مذکور ارمنی تاجرلرینی مجبور ایتیک کم قرار ویریم
اوزره کنه مسلمان بازارلرینده تجارت ایده‌لر بوسوزه نه حکومتدن ماقیت ونه ارمنیلردن موافقت

افندیلرن تاریخ [illegible] ایدر اونده بالجمله ارمنیلر اغنیاسی [illegible] شهرده قالمامق بجمع قاید [illegible]

و الله فخید و لا ایچنمشت شهرده مسلمان ملتی ابلاق اولدقچه باعث اولان ارمنی ملتی منهملیفی [illegible]

یا بلدای تقدیر اولیه مصالحه‌لری عنوان الیشرله عنوتی لوکان لوندان مساعدت مساعدت معلوم و منقلب حق

هیچ اولیه بو شهرده قالمز و لوکه باعث هر شیدان افندیلر اهل حکومت شهر یدن لوزومنی حقوق و اوضاعنده

مصالحه‌دن بیلرن صوک ضطنه و ضعطا قبیله فوج و تولو یانه معتقده وارد اولان حکومت تأمین

مصالحه آدیله مسلمان ملتندن الدرکه لقالیغنی هیچ بونیه لاقیقه سرانجام ایتمز دائم استحکام صلح اولیه

مساعی جمیله صرف ایدرق مقیده مسلمان ملتنه اقلیتی اولدقچه کرخلف غالب و مغلوب و مرضی

مصالحه ایشنده حاکم حضوریله وکلا سی ملتیلر مذاکره ایدن زمان اهمیتلو شرایط ذکر ایدن مسلمانلر اولدی

و مصالحه و سالمت تأمین تامیقه اوشرایطه فعلاً اقدام و انجام ایتمک لازم اولدیکی الیش قویدقلری استقلالیه

ایکنجی اما ارمنی اوچون لازم اولان شرط موجه ایدر [redacted] عقد مصالحه مقیدمسلمان قتل و جبر الواناتی ال

چکمکه حال رهبان اهرا سلام شولوبه حاضر اسباب برالنده اولمقی تا اوزلری ارامیتیله سیله قصبا

فکر و یریوبلر و بو معنیده حضور حکومت قهره دخی اولدقچه فکرینه مساعدت ایتمک اسبابه قدر اولنیار

استحکام مصالحه آدیله مسلمانلر دیده رکه شرایط قرار ذیل اوزره در ۱ شهر مدرسه‌سنی و ریالنی مدرسه

ایکی شعبه‌سنی ارمنی محله‌لرندن مسلمان نقطه‌سنه نقل ایتمک بو تدبیر لازم اولدی او سببه کرا و قدر

سند تکو محاربه و عداوت دائمیه ارمنی ملتنه اعتماد و حکمی اولمز که مسلمان اطفالی ایکی ویری مدرسه‌یه حیف

یول لیده ارمنی کوچه‌لرندن عمر ایحص حقیقیه و یران قالمش کوچه‌لردن سلامت قیامته ضمیمه

اوله اما ارمنی اوت قلعه ایدیلمک ایچون در کمال انکیه مسلمان امرش قتر حالده محاربه شدیدنده محتوم

و ریالی مدرسه‌سنک اعظم شعبه‌لری ارمنی محله‌ده موتیه قیله اوندن جامع شریف مداعت اولنور

تفهیمی قلب بو قاتل عقد مصالحه‌دن ناشی جهت ... و ارلی قلعه‌دن ایدن [illegible]

لوز اولنده مواجه ایله لو بحر دانع الدان عیدن تاریخ ملک مولوا ارمنی حیاتی شفقت و قصاصیه

مشغول اولدیلر سه او ترتیب قدر قوم ریت و شیوا ریت لورون مسلمان اولوق اروا ایله دفی [redacted]

بو لدشیق ایتمکلرینی محافظه و قصبه‌سیله مصالحه‌لوتک مسیحی دیکه لوک صوکنی بر لو و قونا ایله نذری قلعه‌دن

کوچمک باشلدیلر تا عسکران قلعه‌سنی لیمنیه دیمک مرحبت ایدن سودره لرسایه‌سنده هر لرحفظ و حفاظتدن

سلامت اولوب هرکس اوزیرینه روانه اولدیلر قلعه‌دن بیله سموقع حرکت ایدن لخبیب الاعصر کردن

الجق ایکی نفر اندو خته سندن سوا لکنه تازه بر فایده ایله رسم و عنوان رسمیت ایله تازه حقه‌لر

بری ج حاجی حلبلیدن مأموریت بو للر که حاجی حاجیلدن اغزامه دیک اسپیر و مراد

محافظه‌سنه مرطب اوسون (بو مطلب لوزلی وسیله اولدیلر قراق محافظه سیله حرام قزانجی تازه جلکه

و اولوندن سالک مسلک فساد اولمقه) و بری ۲ لکنه بهان قسم مأموریتیه انه خه حاجی دن یولاقنه

یکی شارع عام سلامت قلمقه لنظارت ایده (بو اکی اوچون هم رسمی فرصت و بهانه پیدا اولدیلر

بعض عصبه الدت و بدل تازه چلوب من بعد طریق تملق و ریا لتمکه مشغله دوره قصبه‌ده شدت

عداوت زمانی رئیس المفسدین بهادر و عی او زمت الکلمنده متابعت ایچ و سایرکه اوزمو قصدده

ذکر اولمقده) بو منوال مسلمان الکیمدن غب و مللدار اولدیلر تا لوداق لیلی شهردن خارجه

لنده و لیه شهر امنیسی خارجدن زیاده‌سیله قوت بولدیلر و خیل دقصاص و عبادتده آیر قوه ق

مهتک اولدیلر و بالکه شهر مسلمانلرک تشنیع و ضطرابی بو قسم حالات لیله ایا یتدن شدت بولدی

و بو لیقیدن تزلزل حال عمر قولیه ایدی که شهرده توقف ایتمک اکثر ناقص العقدر ایله حفاظت و نفوذه حکم

صاحب ملک حایدن سوایه هرنه اطراف بازار لرنده تجارت ایمان نفوذ ایکی دارالیه اوخوده حبیب

الفقیر

بو تمکین فی مداهنه‌سنی اولاجق اولسه بالجمله ظهور ایده‌بیلیر. آنجق او وقت ایسه ملوک بی علتی هر وقت
اهل اسلامک لیقی اعتقاد ایده‌بیلیرلر هر زمانده دخی شوکتلری قوتلری هیچ ایتمز
ملت اسلام ارمنی طایفه‌سنه غلبه ایتمکه قادردر. اهل اسلام نه قدر باقی قالدقده وحیله‌دن
خالی ایتمه اولنمه تخییل هر جمع دشمنه غلبه ایتمکه اقتدارلری واردر بدیهیه ایله موجود دکل
معارضت کوسترمکه سعی ایتمکده. ارمنی طایفه‌سندن جزء قلیلی لمتنده جزء متوسط صاحب فن
وصنعت ایسه دلی باخبر ویرجزء هم فنون حربیه آموخته اولمق. آیا اونلری ماذون می ایتدیلر
محاربه وقتنده برقومیله که اونک صاحب ثروتلری ارمنی غنیه‌سندن چوقدر. فن حربیه‌ده
ذاتا وقطعا تا موسیقیه و دایما مشغول و اعداد موجبنجه هر برنفر ارمنی مقابلنده آلتمش‌دن
زیاده مسلمان اولادی. الا اینکه بو فنونک خطابت لسانک مفتی‌لری ارمنی ملتنده اهل علم وفن
چوقلقنه امید دار اولدیلر [redacted] بو تصور دخی باطلدر. اونلردن اکثری که اگر هر بر نفر
ارمنی‌دن اولان یا ایکیسی اهل فن اعتبار اولنسه هر بر نفر مسلماندن ایکی التی نفر
اهل فن وتجربه نابولدر. فرضا هر ایکی یوز نفر مسلماندن برنفر اهل فن تابولسه لکن ارتق
عددلو دشمنه مغلوب اولمزلر. بالخاصه نزاع نزاع عمومی اولمیان صورتده ملتنه
اوتوز نفر اهل فن ارمنیه مقابل برنفر اهل تجربه مسلمان ملت مشهورینده بولونسه لکن خنجر
اولمقدن طبیعی دور. آزلک چوقلیه نه سبب. بو مقام لیاقتی چوقلق یا بولونق آزلیق دمک
پس بو معنی سیله امید دار اولمقیله اهل اسلامیله مخاصمه باطلدر. ارمنی ملتی معتقد اولدیغی فنونک
عالمندن ادعا فیله بر دقیقه صرف نظر اولنسه صاحب معارف حقنده وروحی وتجربه
ثمره دارلری بعض مسالک مختلفه اولمقده اونلرک نه حقی واردر اهل اسلامیله ادعای مساواته
ایده‌لر. اگر فن حکمیه بدون لکن محبت سایه‌سنده ده هر ایکی ارمنی ذی فنونه برنفر
عسکر

صاحب فن مسلمان تابولدرسه اوزبر فقرات ترجمانیله لاعده‌سی افندی تدارک ب دشمنی قهر ذاتیدر
مداومت ویریر که ذاتا جمهور طبیعت تن پرست فلکی مغرور دخی عدوی اوزبر طرفیه مطلوب رشید
لکن الله عداو برملت عظیمه قدر شوقی جمعیه الحاجبون که احیانا احیانا بو مقابلده اسلام اهلی مغلوب اوله
صورتنده ده غلبه سنک وقهر یوخ وانشیک دائما دنبال اولدقلری زمان عموم ملت صغیره ارمنی یه بو زیندن
معدوم دکل بعد اولمقده حکم ملت کذرمه اسلام هر یرده لقب ایدر. ای عکس عرصه یمزع نه چالدیغی فقط
اگر تصاحب حملکده. فقط اهل فن زیاده تنه امید باغلامقده ارمنی سف یتندن بعید دکلدر بوموقعده
اوزلرینی یالوز اهل دین اهل اسلام ملت روس اعتقاد ایدرلر حال اینکه مقدرا ایله ممتاز ایرهنده منت
لوح خلقت عادت وتربیت اهل یالونز ارمنی اولمز. شرائط خلقت ووضع اسلام روس ملتنه مبلغ زکلر
اوائل ملت ارهنده دعوایه علت اولدقلری مقصد ما وشرائط حق دکلدر او مقصود شرائطی شیئی که اینی که
ارتسیه ایله یالونز ارهنده لیجدر پس نجه اولان قیاس ایدیلمز اولان شرائطنک فقدانی وجهیله
متزلزل شرطنک وجدانیله دعوالرینی برخطرناک امره اقدام ایتمک دکلدر جسارت مکلفین داهیه تنه فارغ عیبدن
اهلی بونتیجه صحیحه لقذنه قانع اولوب لیجلم وقایع دیکر بیانیه هلکه عجله‌ده یوز ویره‌سی حوادثک حکمی
اهلی بونتیجه واسطه‌سیله بیلمک اولدر

مصالحه‌دن صوکره شهر حالاتی

مصالحه اولندقدن صوکره وقوع بولان حوادثاته مقدم وقت مناسبتیله اشاره اولنمشیدی ده شهره
مخصوص اولان بعضی مراتبدن مذاکره اولنمیوبدر. الان لرزه بو بهر اهم شهر وقایعه ذکر ایتمکه
شروع ایدرز هم قارئلریمزه بعض اهم تفصیلی القا ایتمک تمهیدیله وهم ذکر اولنان مطلب قصاصه توفیق اولنمشیدر

ثانیاً [illegible] مسلمانلر [illegible]

[illegible] مقتول اولان مسلمانلر [illegible] ثالثاً هر [illegible]

مضبوط و منتظم [illegible] فرقه [illegible] جمع اولوب حتی ارمنی [illegible]

[illegible] اسباب فلاکت [illegible]

ارمنی جمعیتلری [illegible] هجوم [illegible] رابعاً بونلر [illegible] قطع ایتمک [illegible]

[illegible] قلعه‌یه [illegible] (۲۹ [illegible]) [illegible] فتنه و فساد [illegible]

[illegible] ایتدیلر بلکه تقویت [illegible] قصاص [illegible] ایتمک [illegible]

مشغول [illegible] بذل همت ایتمکدر [illegible] اثبات ایدر قلعه [illegible]

[illegible] دنیاسی منعقد اولان [illegible] واقع [illegible] موافق [illegible]

حق [illegible] نقطه نظرندن قصاص شدیدی [illegible] اولماق [illegible]

[illegible] قلعه [illegible] ۱۹۰۴ ایلنده [illegible]

وقایع [illegible] لجع اچون درس عبرت اولمق [illegible]

فوق العاده [illegible] حقوق [illegible] مال [illegible]

[illegible] خفت [illegible] عبرت

ایدن اولمق [illegible] قلعه [illegible] مغلوبیتیله [illegible]

مغلوب و مغلوک [illegible]

لرینی مسلمان [illegible] مسلمان [illegible] خفیف [illegible]

[illegible] عجیب [illegible]

بونلر [illegible] ارمنی [illegible] حقیقت [illegible]

[illegible]

[illegible] قصاص ایله [illegible]

[illegible] ایدرلر [illegible] مسلمان [illegible]

هجوم هر یاندن خونریزلیق [illegible] یاره‌دار و [illegible]

[illegible] مقتول [illegible] قصاص [illegible]

[illegible] بولنه‌یلر [illegible] نتیجه [illegible]

[illegible] دعوت اولونمق [illegible] ذوالفقار [illegible] حمله [illegible]

[illegible] دائره‌سنی [illegible]

[illegible] اولان [illegible]

حمله [illegible] آبادیتنه [illegible]

قلبنک جراحتنه [illegible] یوز [illegible]

[illegible] موجود [illegible]

[illegible] جیب‌لری [illegible]

مشغول اولدیلر [illegible] صحیحنده [illegible] موجود [illegible] قصاص [illegible]

ارمنی‌لر [illegible] ملت اسلامیه [illegible] مانع [illegible] یاخود [illegible]

[illegible] قلعه [illegible] ارمنی [illegible] موجود [illegible] ملت [illegible]

قصاص لازم اولدی [illegible] قلعه [illegible] ارمنی

[illegible] موجود [illegible] ملت [illegible] منعقد [illegible]

بولنقده ... ایدی ... سندن ارل یعنی اولوب ... اول ... ارمنی

برشی حکومت ... اولوب ... دن بالقان حربی ... ارمنی الیله فقط اوقوی

تفتیش ایدن زمان ارمنی لرخطر ... نسبت ... حال ایله بالقان حربی بیلوده برارمنی

الحاصل قبعده ... اقران ... اولوب ... سرحدانده ... نوبلان تابولمز نامرقوم

نسبت عظیم اوله ... بوقتم مفسده لردن ارمنی ... اولان ... بیلیه سایدان نسبت لرایله روسیه

... مسلمان ملتنه ... حرب عداوت ... اولمش ... حیا ایله حمله ... ملتی

ایتدیرمیدان ... قاچماق که اونلر ارمنی ... توبنده ... شمدی

داود ... ملت ... ارمنی ... اولان تقدمات وجودی ... ارمنی

قرانلریله اولدقجه ... ارمنی نفوذنده ... دهشتلی حمله

روسیه ... اولان حیله ولوازماری ... بولنمیلر

وقایع مختلفهٔ مرقومه دن نتیجه و احکام اخذ ایتمک

قلعه واقعه سندن صوک قدیم قلاع ... انقلابده ... سیاسی نتیجه ایتدیلر ... حکومت نتیجی

دایره ... منقسم اولوبدر. یوزویرن حوادثات اکثر ... وقایع وقتنه نسبت اوزر ... ذکر اولنه

فقط ... حوادثات مرقوم اولدقجه ... اهالیه ... ایدر ... اتفاقده

که ارمنی لر بعد از حادثهٔ ... حارجده اولان ارمنی اربابی

و بر قسم ... طرفینی ایچون ... ایدوب ... اولوب ... قیام

جوابنده ... فتنه ... شرایطا مرجو موانع معدوم ... ایتدی

ترتیب

ملت احوال ... ارمنی ... اولدقلرن اوله ... اوطرفی لوئنلوان ضعف

فتنه ... ایاب ... اقتدار واراده ... مال ... حیله محبور ایتدیلر احداث فتنه

اعقاب ایتدکده ... اولمزلر ... اوندن صوک ایدان ... وقعه لری

مراکز موقعده ... مغلوب المقدار ... بیان ... بو ... ارمنی لرانتقام

ایدیلر ... فتنه ... ارمنی ملتی طرف ... جواب ... حوادث ...

ابدا ... ارمنی ملتی ... اجرا ... عدم ... اولدی ... بو بطلبه نقد

قصاص و قتال ... ارمنی ... بوقدر ... حوادثات ... اولان

نتیجه واحده ... قصاص ... بو طلبه ... ارمنی قوانین

... ارمنی لر ... دنیه ...

... ارمنی ملتی ... ملت ... ایدی ... (مقابلات ایتدی)

ارمنی بو قصاص ... تنضیه ... اقلاً

فقط ... اشتداد ... زمان خارجده فقط ... ایدی ... خصومت

ظهور ... قرار ... مسالمت رعایت اولنوب ...

... ظهور ایتمیا ... مصلحه ... اولان ... صوک ... محبت و ...

... حالت ... صرف نظر ایتمک ... ارمنی ...

... جمله ... ذکر اولدی ...

... خسارت ... فتح ...

[illegible]

محافظه ایتمک یولنده ملکتلرنده معتبر قراوللر توقیفده مضایقه ایدر. [illegible] بو موقعده اظهار مظلومیت

ایتمکده لزوم اولمدیغندن صفحه صفحه بو هجوم ارمنیلرك [illegible] قورتاروب دشمن ظالم غارت

قرادانیله [illegible] ایدرلر × اوندن صکره [illegible] ارمنیلر [illegible]

[illegible] اوچ یوز [illegible] هر [illegible] اسلام [illegible]

[illegible] غارت ایدرلر [illegible] ارمنیلر [illegible]

[illegible] غارت [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ایله بو آرده ارمنی [illegible] قالمه‌جق جواب اولدی قوه

لطف و [illegible] اراق اولمغله [illegible] بوقوه لغه ایله سوقی [illegible] ایدی

ارمنی [illegible] اولان قوه در بو لکدا نهایده [illegible] ایچام لتمه [illegible]

بر [illegible] دعوا ایچون [illegible] قوی بو [illegible] سببیه [illegible]

روزی آما [illegible] زرکار [illegible] ملیتک ضعف [illegible] بو قسم قوللا

قوللر زاده‌لر خفیه‌ده [illegible] دام [illegible] ایله [illegible] تدبیر و [illegible]

زمانه [illegible] کار [illegible] شیر زبانی [illegible] آدلاندرلمه

ارمنی جمعیتنه [illegible] اوزری ایچون [illegible] موکب [illegible]

قاچی دره [illegible] کاه آغ دره جلوه‌ی کاچی [illegible] قرابه [illegible] کاچی

قاچی [illegible] جمعیتی و اوراده [illegible] سایه [illegible] سبب حرب و تجهیز [illegible]

ارمنی ایچون میدانی وسیع قرار ویرر اما اصل معرکه جدالی قراباغ دایره‌سنده

اولمقله [illegible] مقر حکومت جلوه [illegible] اولان [illegible] داغستانک [illegible]

[illegible] طرفه [illegible] آراز طرفنه [illegible] ایشکه [illegible] اوله مرقوم

خطه‌سنه [illegible] بر بر [illegible] آز [illegible] ارزاق [illegible] تمام خطه‌ده مسلمانه [illegible]

هجوم [illegible] مانع اولدیلر [illegible] اولان [illegible] ایله [illegible]

و [illegible] هر وقت مسئله هجوم [illegible] وجودیله [illegible] اولونان [illegible]

انجام

انجام ایجک اقدام اولنان ارمنیلرک بازار [illegible] سالده [illegible] تعلیم

ارمنیلرک [illegible] سیله فدائیلره علم نظام تعلیم اولندی [illegible] هجوم [illegible] ایدی

[illegible] فدائیلری [illegible] منتظم قوشون [illegible] اولوبردانه [illegible] رشادت

وجلبنه [illegible] ارمنیلر هر قدر مصنوعی [illegible] اصلاح و آرایش بولمش [illegible] شجیع

حقیقی [illegible] دولته [illegible] هر وقت هجوم [illegible] اولان [illegible] مذکور [illegible]

[illegible] اولان قوه‌لی [illegible] برنقطه‌یه جمع ایدوب اوراده هجوم ایدرلر [illegible] تهاجم [illegible]

ایکی یرده یوز ویرر برنده مظفر و برنده مغلوب و مقهور اولدیلر [illegible] مسافه [illegible]

اولان سایر حادثات جدا [illegible] تهاجم [illegible] آدینه [illegible]

مذکور هجوم تهاجمنه [illegible] قرار [illegible] واقع اولدی [illegible]

[illegible] قلعه دعواسی آوغوست آینک ۱۴ نجی گونی [illegible] اولان [illegible]

[illegible] موافق در [illegible] دره‌سنده [illegible] آق [illegible]

جواد آقا [illegible] معتبر [illegible]

[illegible] قلعه دعواسندن [illegible] تازه‌جه [illegible] ارمنی

صلح ویرلمش [illegible] دعوا [illegible]

دعوا [illegible] اولمامش [illegible] قلعه دعواسی

ایلدوب هنوز تفصیلاتندن بی‌خبر دعوا [illegible] اولدقنی [illegible]

بو قسم ... فنذان اجرا ایله تاتارلرک [illegible] ارمنی لوا سنجاقی [illegible]
ارقه‌جاق ... اولدی اوزرنده ... ارمنی اجراسنه قونیفه شهرلری آنلاتیلیور
[illegible] ... قطعه‌ده ... طولا یوز ویردی ... آلتی ویرلی
هیئت ... ارمنی سلطنه‌سی اکیرنده یالکز ... سرحدداریق ... اوکوان
عوام اعدادنی ... دولت قونسوللری ارمنی عادات و صالات ظاهرلری
فرانفیه اولمقله ماطنی عوالم ارمنیلرک بی‌خبر قالدیلر اما بو ... سفقه‌سنده ... دولت
و ... سداه اولدر ... ذکر اولنه‌جقدر ... اوقوت ... تفتیش
موقع‌لری اولدوقجه عرض اولنور که قلعه حادثه‌سنک خبرلرینی متوحش اولوب ...
ارمنی دایره ... حقانی ... طوغ ... ارمنیلرک برکچه
... مسلمانلر اولدیلر که محض ... مالک اولوب ... و ارثیه‌لرندن محروم ...
فرار ایدیلر اگرچه ابتداده مذکور قبه‌ده اولان ارمنی کندلرینده مسلمانلردن ...
... ایدیلر ... اولدیلر ... ابرایی ...
برنوع ... حالته بولندیلر حتی بکه ارمنی ... دیکه اولان ...
مسلمان سکنه‌سیله مسکون اولدقجه اوده هیئت واحده عظیمه تشکیل ایدیر ...
ارمنیلرک چندان مسلمانلر ... بولوک جمعیت ایله ... فقط ارمنی ... یالکز
بولونان مسلمانلر ... یالکز بولونان ارمنیه ... اولدیلر
... یاواق ... اولان یرده یالکز یوز ویردی ... ایله قوزلو ...

وکاردب

و کاردب ... ارمنی ... وقوع ... حیدران ...
بو ... جبهه‌لری محالاتنده ارمنی بولوک برقوت اولدقجه عقل و درایت ...
موجب عظیم ... مسلمان ... باخوب ... وزرلره اقدام ایتدیلر ...
... مسلمان ... حرکت ... هجوم ... ویردیلر
اوزرینه ... حقه ایتدوکی ... حجت ... لطیف ... سکوت ...
یوز ویران ... دفع ... وظیفه ... اول وقت بعضی ارمنی کندلرینده وقوعه ...
اوزر موقعنده ذکر ایدیلر ... مسلمان کندلرینه یوز ویران ...

حوادثات محالات جوانشیر

جوانشیر محالاتنده ... ارمنیلر ... اوچ ... وره‌لرده ... مسکو ...
... روبرو ... خط ... اولوب ... دیک که ... مشرق ...
... آدلو یردن ... ترتر ... یکیده ... قه‌دن ...
یوخاری‌دن ... اولدی ... قراباغ ... ایله ...
اوردان ... ترتر ... قراباغ ... دیک ...
ابتدادن ... دیک ... ترتر ... فرق ... حکمه ...
... ارمنیسی ... ترتر ... محادله ... ترتر ... دوام ...

بو حوادثات [illegible] ایله بیلی جهتیله ایده ایدی [illegible] باعث [illegible]

اهالی [illegible] سرایت ایدر. اکثریتی [illegible] قوانتو [illegible] قارشو عداوت و قتال [illegible]

حتی سیپان ارمنی‌لری [illegible] موسی و [illegible] صاحب اقتدار عظیم و کثرت نفوسیله مشهور [illegible]

[illegible] احتیاج کرد جماعتنه مقابل ظالمانه هجوم ایلمکده مضایقه ایتمزلر [illegible]

و مال تلفی بو ظالملردن [illegible] وافر [illegible] همچنین قلعه دره ارمنی‌لری اوزلری

[illegible] الله مدد قوی ملی صاحب اسلحه مقاومت [illegible] اسلام طرفی عبور و مرور خطنده بولوندقلرندن

باشقه‌لری ضعیف اسلام قوتسزلرینه هجوم ایتمکله [illegible] فرصت ایله [illegible] مسلمانه قتل و غارت

بو بیچاره مسلمانلر عدد جهتیله عدم سلاح موجبنجه مقاومت ایتمکه طاقتری اولمدیغنه مغلوب اولورلر

اگرچه یاقین [illegible] برلکده [illegible] جمعیتلر ارمنی‌لردن چوق

قوه [illegible] اوزلرک هجومنی رد ایتمشدیلر اما قلعه دره‌لیلر اسلام جماعتنه اورتده حضور

و جنوبینه مقابل لازمه قصاصی گوروب [illegible] مورد بارز خواهشات اولمدیلر

اکثر یره سنده [illegible] اولدی ارمنی [illegible] اوزرنه [illegible] ایدوب قرارلری

اولدیلر [illegible] زیاده‌سی [illegible] اولمدیلر [illegible] قلعه دره

[illegible] اعانات [illegible] ارمنی [illegible]

[illegible] حوادثات [illegible] واقع اولوندی [illegible] اولان

و [illegible] اشاره ایدرک [illegible] حوادثات [illegible] افرادی قتل یا

[illegible] یا [illegible] یا [illegible] لازم [illegible]

مرور [illegible] حوادثات [illegible] موقعنده [illegible] اولدیغی [illegible]

اسلوبنه [illegible] تدریج اقدام [illegible] اولدیغنه [illegible]

حوادثات محالات جبرائیل

[illegible] طرفندن [illegible] داغلر [illegible] داغلر [illegible] تا زیارت

داغنه [illegible] دیک [illegible] طرفندن عرضا او مسافت [illegible] صحرالر [illegible] اولدیغی [illegible]

داغلر [illegible] دره‌لر و بیوک یرلر [illegible] موسی ارمنی [illegible] سکون

و بو مسافه‌ده ارمنی [illegible] یعنی [illegible] مسلمان [illegible] دیمک اولور

[illegible] قطعه ارمنی [illegible] مسافه‌ده [illegible] ایدوب [illegible] ارمنی خلق [illegible]

[illegible] مرور زمانیله چوق فقیر [illegible] عالم [illegible]

[illegible] قویو [illegible] اوزر [illegible] صنعت فلاحت [illegible] میدان [illegible]

خارج یرلرده [illegible] معیشت [illegible] ایتمکده اولوبدرلر [illegible]

[illegible] معیشت [illegible] خارجده [illegible] طبیعت [illegible]

[illegible] حفظ [illegible] کثرت [illegible] اوزلرینی [illegible]

[illegible] اوزلرینی [illegible] زمانه [illegible]

دریای افکاری [illegible] خارج [illegible] روسیه‌ده [illegible] سیر ایدر

سمت بر مسلمان ملاح ... بولنان ... تا لید ... ... اوده‌و ... آوغلده ... آباد

مرحوم ... عمارتی ... مسئولی آتش یاخیلر ... باغچه‌سی قریلر ... حانی ... ملکنده واقع اشاقر ...

کان ... لری دکانلر یاپیلوب ... اولان ... ارمنی لر ... ایدیلر ...

اوغلنه تلق کاروانسرا ... دکرماجی ... اوده یاغوب ال ... معتبر ... غارت ایدیلر

بو قسم فساده ... قلعه ... اشهاد بولنان زمان ... اقدام ... اولان ...

سوجو مولوف ... کروانسرا ... تلق ... مستغلق ... توقی ...

املار ... معتبر غارت اولنار ... مسلمان ...

ایدیلرکی ... مرقوم عسکران واقعه لری وسایر ... یوزویرن ارمنی ...

طایفه سنی تازه‌دن ... موقعده قصاص النی ... بو تقدیریله ...

ایدیرده‌ ... اوجاللر

وقایع حالات زنکه زوری

... اولماسی طرفنی ارمنیده موجود ... نحب ...

... ایروان و نخجوان حادثه‌سیدر هر یرده حقوق ... اعتدا ...

... ارادهٔ ... اولوب ... تصفیه ...

... بو ... ایله ... باشلادیلر ... بو صفت ایله ...

ارمنی ملتی ... ادله ... زنکه زوراو ... ارمنی دریاسیدر

اوچنجی

اوچمیان ... ارمنی ... اولان ... ایران ...

توجی ... بر که ... قان ... فساده باعث اولدوقنه عموم ... جماعتنک ...

باعث ... عظیم اولان ... اشاده ... قلعه سنک دعواجی برق وار ...

ایجنه نفوذ ایدیلر اودورکه ... حرکت ایتمک زمانلی هم ... عموم ...

ارآن طرفنه ... او جمله‌ده عموم جواد ... ونوشن ... کوچرلر

... که ... زمان ... ارمنی ... هجوم ایتمکه قصد ایدیرلر اوجمله‌ده ...

بولنک ... ارمنی لردن جمع تلفات یوز ویررمال و مواشی غارت ...

حتی مشهوردر ... قاجار ... اولمیان ... بو

حادثه ... سنه ... ارمنی جماعتی ... حرکت ایدوب ...

دره‌لر ... اولان ... آج ... براق ... اوزرنه ...

... ایکی ... قرارلر ... او جمله‌ده ... فارس ... مسلمان

... بوزلو ... جبلو ... قورت ... و سایر ... اوزرنه

... ایدیلر ... حرکت ... جماعتی اوزرنه ...

عدد ... قوت ... اولدیغی ...

... ظلم وحشیانه ... ارمنی وحشیلری ... وقوع ...

... طبیعتلو محررلر ...

[illegible] بولنه رق [illegible] دائم [illegible] باعدت ومساجد مسلمینه مالک اولمقله آنی

خوش [illegible] صادقانه عثمانیه [illegible] بو نوع خدمت ایدرلر داوجلیده اعدام ایدرکنده

[illegible] مسلمان آق [illegible] حقنده [illegible] آق لرک حاضر اوله اوله ومظلوم [illegible]

لردن هر ساعت استعانت آدیله [illegible] هرآیه حکم لرک برسنیه [illegible] قصدیله [illegible] ویرن

اولمز ایش [illegible] که حیات اوت قدرک [illegible] غیرته [illegible] دوام [illegible]

[illegible] وسایه [illegible] لردلیوب [illegible] انکارانه معرض قتل وجبراله [illegible]

[illegible] ابدال ویران اولدیغندن [illegible] هیچ التی [illegible] ایجا [illegible] کبیر [illegible]

وسیعه [illegible] صحراره قدیم [illegible] صفحه سنه برالنکه اولدیلر اعدام ایدرکنه یاوق

التی [illegible] حضارت مالیه سی سببیه [illegible] حاکم [illegible] اعدام اولمه [illegible]

[illegible] لگوریز [illegible] ماجرادن [illegible] بیچاره [illegible] دفعه [illegible] اوز

ویرانه [illegible] قصدیله [illegible] دشمن [illegible] اید رب هر بر دفعه [illegible] قلعه [illegible]

[illegible] قلعه [illegible] ارمنی [illegible]

[illegible] ارمنی [illegible] بیچاره [illegible] آلتوب [illegible]

[illegible] مسلمان [illegible] داغلدلر [illegible] معتول اولدلر [illegible]

[illegible] آلتوب [illegible] مسلمان [illegible]

که هرکس [illegible] ایدوب [illegible] بولنه رلر

١٨

[illegible] معتول اولدلر [illegible] جوق [illegible] تک [illegible] قیز [illegible]

[illegible] دینی اهلندن نه حمایت ورعایت گوردیلر [illegible] اکثر آلتی الله

[illegible] مجلدده اخلاق مسلمینی [illegible] ذکر اولنه جقدر [illegible] قلعه دن [illegible]

[illegible] ترددد [illegible] امکان اولمز هر برده [illegible] ارمنی لر [illegible]

[illegible] آلتوب [illegible] ایدر [illegible] هر بر [illegible]

[illegible] آق [illegible] عسکران قلعه لری [illegible] مرحوم [illegible] خان [illegible]

[illegible] خان [illegible] اولدلرکن [illegible] میرآخور [illegible] سلطان

[illegible] عسکران [illegible] میرآخور [illegible] ارمنی لر

[illegible] ارمنی [illegible]

[illegible] قسمت اولنلر [illegible] قلعه [illegible]

عسکران وسایر [illegible] ارمنی [illegible] اوزمان [illegible]

[illegible] ایران [illegible] ارمنی [illegible] اولدلر [illegible] ارمنی حکومت [illegible]

[illegible]

اوراق [illegible] حضور [illegible] مذکور [illegible]

[illegible] اولمز [illegible]

[illegible] اولدلر [illegible] اگر [illegible]

[illegible] ارمنی [illegible]

ایتمک

هجومندن اوزرلرینی محافظه ایتمکه مقتدر اوله بیلمزلر لکن [illegible] تلف اولوب [illegible] ایده
غارت ایلدیلر مسلمانلر منقلبه‌لرندن تمیش نفردن زیاده‌سی مقتول اولدیلر و خیلی جریحه‌لو
آه برازلر هر چند دشمن [illegible] ایله هجوم ایدرسه‌ده مسلمانلر اونلره غلبه ایتمکه موفق
اولدیلر اما افسوس که [illegible] حاکم مأموریتیله اوزرلرینه لکه حوزه قریه‌سنه
محافظه مقابلسنه لکوره‌گلدی قزاق دسته‌سی اوزرنده حسب منصبلریله دشمن قوشونده
مقدمة الجیش صورتنده حرکت ایتمکی و آداب نظامیه تفصیلاً بریده لعنت [illegible]
مسلمانلری گیرو دوندروب حالت مغلوبیته سالدیلر بو قسم [illegible] بعض لواز
دنیایه قوشون اجزاسندن مسلمان ملتنه قارشو مکرر ظاهر اولدیلر که بو اتفاق
ایکنجیسیدر و بو حالت نظام [illegible] شرائط حالیه ایجابی واقع اولمق سبیله مطلوب
زیرا ارمنی حالیه‌سی بولنسه‌لیق [illegible] حالت ایجابی حالتی قوشونک [illegible] سنده فوقیتلی
لیق اسمیله بیان ایلدوب اونلرک خاطرینی جلب ایتمک یولنده هر قسم تواضع و فداکار
گوسترمک [illegible] ویرمک [illegible] استراحت و معاشرت [illegible]
[illegible] دیک حاضرلیق [illegible] خصوصیله متفق اسلام [illegible] حرکت ایتمک
[illegible] نظام [illegible] آسان بر مطلب اولمق و [illegible] و اگر مسئولیتی اولدیلرسه‌ده
نفاق [illegible] ایتمک و تصدیله عذر [illegible] بهانه‌سی الده ایتکه [illegible] مخالفت

ایتمکه

ایتمکه مانع بولنمز بیله که بو قبیل اتفاقات حصولکرده‌دن هم بعضلری موافقیت حاصل ایدر اولدیلر
[illegible] اوزر حمله‌سنده ذکر اوله‌جق بو موقعده ذکر ایده‌لیم بر نکته‌یی که مسلمانلر آدلو اعیان
شخصلرک لکه قزاق بولوک (تصویب ایتمکه) عنوانی اوله بیلر فوقده مرقوم لکه حوزه ارمنیلری محافظه
آدیله حاکمدن قزاق ایستدیکی زمان حکاکبلو [illegible] حاکم حضورینه حاضر اولان
حاضر اولانلرک محافظه طلب ایتمک خواهشندن خبردار اولدیلر محض حکاکبلو جماعتندن هر ایکی
ایتمک بهانه‌سیله محافظه طلب اولنمز جواب آق حاکمه تعلقاً [illegible] عقیده‌یه بو خواهشه
مقابل اوزریاسنه تأکید و تهدید ایتمکی تعهد ایدر و صوکره‌دن مکرر تهدیدات و وثیقه
کلدیلر ارمنی توصیه‌سیله مکتوبلر یازدیلر اما لکه حوزه و حکاکبلو قریه‌لرک صورت
جغرافیه‌سی شهادت ایدر که لکه حوزه قریه‌سی کیفیات ارمنی [illegible] جوانبندن [illegible]
اولونمش و قطع جانبنده بر نقطه‌در که احاطه‌لیق زمانی اورایه نفوذ ایتمک غیر ممکندر
اوکه حکاکبلو قریه‌سی اوچ طرفدن ارمنی سکنه‌سیله احاطه‌لنمش و بر طرفدن صحرای غیر مسکونه
اسلامان شنلوکنه [illegible] بوزیدر بر فرسخ قدر که مسلمان سکنه‌سندن [illegible] بو اتفاق ایچه
حکاکبلو قریه‌سی ارمنی هجومندن خلاص و بخلاف لکه حوزه طرفنه گچوز ایتمک محال بر مطلب
اوله اوله و بو وضعی آقای خوش غیرت بیله بیله حاکمه تعلقاً اوزریاسنی تهدید و تشدید
تعهد ایتمک حاکمه دستور ویرلدیلر که حاضرلرک خواهشنه احکام ویرودی بر دسته قزاق
محافظه قصدیله اونلرک حسب ارزنه تسلیم ایتدیلر و اوورکه مذکور قزاقلر حکاکبلوده هجوم ایتدیکده خصوصیله موقعه [illegible]

ایدوب بهان بادانا لندنک اهندن اودایره ده بولونان صنعتلرکرایتش ارمنیلر

که اوزرعسکرییی در قید کش لمق من بسته اون بیدی نفرجمع ایدوب حکتی اوسمی خارجنده نار ایچنده

وضعیله اوزلریله بریرده کوتوروب ایوارنه سلامت لکوتورلر ایکنجی حق آما ناهسب طرفندن

بومظلوملرک فنقه مامور اشرار فرقه داشناقستاقان بادرایه واررداولوب

بعکر احضار ایدن زمان بعکرکه قوتیلن لکورکوب اولدورکوب ناچار ایچونده اوچ بیر

طلبقت مالکولات ومشروبات صرف ایمکده لازمه ان بیت که ترکرن آما ناهسب الطاف

شکرانه نعمت الکار اتمکسیه عونصنده مذکور تیز الکمت صاحب لرینی قنقه بیتورلر

حق بعکر مظلوم بو استرحلیک توضع لوقراردرکه فوقده مرقوم

مظلوم بعکر لکده لکورندن صوبکره اوراده توقفت ایدرلر تا فقه حادثه سی تاتار

اوحادثه اثناسنده هرصبح بکاره بعکر استیرلرکه بر خواله دام جلد لکتکرن کذاره

حیثیونلر آما ارمنی لرفرصت ویرمزلر تا امر سمت ایقه مه جیکر وبونک نجام لارمنی لر

بعکرک حضور رهیدن آمانا هسب نامه خبرویررلرکه اوده دسته اشرارلری لوکتدوب

تالان رینک صرف ایدن صوک منک صحبرینی فکاریه فنقه بیتورروب وسنوکلره

اوده دوتیوب مظلوملرک نعشنی اوده ایجره آتارلر اوکن بیتر نفر ذکور اناث ولی

مسلمان قوللقجیلرینی دخی قتقه بیتورلر بو حقده لعنک خبه سی بلید رکه بر حقوق

رعایه اولونمز لعنة الله علی القوم الظالمین ایکنجی مسلمان ملکنه لودلونک بالحقیقه ملکه چو

وابدال لکدلری دامنه کوم کث ده بیرده واقع اولدوقده صورت طرفدن اوجه دایم باشنده

مسکون

ملوک مستقد دار منی لندلرینه اما بدلو مسلمان لندلرینه اوزرنه هجوم ایدرلر اخیر طرفدن

لندخورد قرالنده ماوس بیالنده تیز میری لندلرینه اما بر طرفدن آغ قوتلدق دخی دار

آزرآن ریهن بیره جمال تجوانیک دلکونک جباعنتری بوحاربه ده جمع کیرسمی مفردن مقتول

ودر حضدار اولوب تمام ایدکان انبار لرده اولان هرقسم مقدور عمارته لیکدر

حتم جمیک زیاده بیاره مسلمانلری برحالته صنعا ایتیلارکه الکنده اولان اوزج نفی

دهی لنی بالجمع دکورره کوتوروب لاکره حقیق هربر سقه درد ندن افضر حساب ایدر

آه با انجمه جنج ذکور واناث بدر بلا اولار بو لنقرعورت ریده اشارته سنز

صلدحمه الیی یدی لوزیغ لوزر لو اوایکی لکنکرما البرم ویران اولار مسلمانفردن انده تیغ

فرار ایدیندن صلوک کجه وقت ارمنی لر حاضر عاسکرتری مایدرمقه وتازه اعتزنی

ریحت شوکوب آیارمقه مشغول لو لارلر وبا انکیه صورت هجوم دمیده مسجد مقدم

سنجون ملو تقلیه اولوب واوحیده حضک فدارانه حرکتندن نفی جوب برحت ایکیا

ارتیه ملکه بو جماعتی حیرحاضر صورتده مقابله ایتمکده لکه لولوک هنر ورث وحت

لو سترلر بو حادثه دن قبل اوزلجنده بر بیله عداوت شدیدیله مخاصمه ایدن

ملکه بلو جوان لری دشمن لجه ایانه قارشو متفقاً مقابله لوکتررسه لرده رزیله گیرگونه دیگر

جمعیتی توکچیله داغدن الوب میدان دیلن داغک اطرافنده مرقتک توقف ایدرکن اوتوز ایکی نفر

کیرلواج قلعه دعوسندن بی خبر قرار سابق اوزره بعدن محافظه دکلمانلری جیب لرینده بول کوتا

آه یراق سیز داکن بولدیغ لکه نه کلر دکانلردن ایورلر ایچون ابعاض بکتب المقه ایام انصافه

دفعه لرانه قان قسنه سی ارمنی لر بو بدبخت لرک وروعه یدن [illegible] لم لرجه شاد اولوب جبتلیه بیزرالیق

ایدرلر آه جهان بیزرالیق ایله استقبال ایده دکلری خفتر دامه [illegible] و مقابله استخدام اولنمیوب

[illegible] بر امکانه اولمیان صید مظلومه نه نوع حرمت کوستردکلری [illegible] ایده کلری وجوه [illegible]

[illegible] توصیه وتبلیغنه که بو [illegible] سیلی [illegible] لی کمیوب اوبوی [illegible] دولت

دیدوکنه نظر عطف ایدرلر [illegible] موسی دیکیر ایدوب بر برینک کوزی باخه باخه [illegible] موسی قیام اتام

زجر وعذابیله قتله بیوزرلر که بو مصیبتک تفصیلنی ذکر ایتمک موجب ملال اولدر [illegible] بو وقعه

ازفراریکه [illegible] دن کاشف عمله کلدی آماسیه نامنک اهریه ده قومه کلا لعنة الله علی

الظالمین همین بو اوقات وجهان شقی لرک اهریه بادامها ارمنی لری اوزونه

اللعنه لری [illegible] صاحبلری مظلوم کریم بیک [illegible] احوند [illegible] اوز [illegible] قتله

بیوزرلر مذکور لعنلرک ایکی مشفق [illegible] حقوقندن صوک بوحق بوکه مذکور لعنلر اوز [illegible] رحیم

[illegible] وقت اولدقده [illegible] اوزامر [illegible] سوقیتی موجب اولدوقلرنه خاجین

دفعه سندن صورک موقت اقدام دایره سنده اولارکن مسلمانلر ایچنده اولان همیجان [illegible]

بو شدتله عداوت الی آجوب میدان [illegible] ایتدوکی حالده اوز فرصتی الکدن [illegible]

پس معنیسی حقیر [illegible] طلب ایتدوکلری شرایطدن [illegible] ایتمک خیلی اولار نجه که صورکدن

خانه اولدی [illegible] خزانه لری ایدوب [illegible] شهرنه [illegible] اراده سنده

بولنارلر جمله که کیجه دن [illegible] میرا ودا [illegible] الفیله [illegible]

[illegible] لیکوروب اورادن [illegible] مسکوک [illegible]

[illegible] لیکوب [illegible] حاجی [illegible] سنه [illegible] اورادن حسن [illegible] خوابه

[illegible] آتشوب [illegible] که هیچ بر یرده مسلمانی [illegible] اتیزلر

[illegible] سوزی [illegible] ارمنی [illegible] اولدلر

اوزرلری بولشیرق کی بایننده بدل لیق [illegible] که [illegible] مسلمانی [illegible]

رنجیده اولسون [illegible] سالم [illegible] سوزی اوزرلری [illegible] بر قدر [illegible]

[illegible] اولدوقلریله بریرده مسلمان ایچون [illegible]

پس [illegible] معلوم اوله بیلیر که [illegible]

عداوت [illegible] ارمنی [illegible]

[illegible] سعی وشترلرتیله [illegible] اولندی [illegible]

[illegible] قلعه [illegible] حکمت بالغه الٰهی [illegible] شوشی ایروزنده [illegible]

ایچنده واقع اولان [illegible] بر قرار باشلادنار : آ [illegible]

[illegible]

و حال التجاره سلامت حکمده بولنردی اولاسی ضرره مسلمانلر ملتزم جواب دهلرو مسلمان جماعتنه
کلیه هر برنه لو لارت دشمنی ارمنیلر طائفه‌سنه ساعتده مرضیه اولمسی ارمنیلی مالی و جانبی
هر برده امنیت اوزره تملکه خیانت اولمه و سایه رسایه بونلر حکومته جانبی ایمکلکه
افساد عظیم ایچون ماده تدارک اولنار اگر حقیقتده ارمنی ملتی موقتده هر قوم حواکیر رفع ایتمکه
قوتلری مسلمان یده حضیتیرنده بعیرسه لسب مصالحه‌دن صوڭ بولکه‌نه دیگی احداث ایتدکلری فتنه و
فساد ک معناسی کرکنه اولمه که نیت راسخ ایله ماده بر مادنه عظیم وقوعنه چالشارلر اگر
هر قوم حاصل صفرریانک صلاحیت ایله اکثرلری لازم ایسه هر آینه حاجتمند صحبت روا ایدرنه
التی ایتکی طبیعی در نه ایککه رحمت زمانی حاکم سکنت طبعی اوزره طرفنه جلب ایدن کیر معلوب [illegible]
[illegible]
غالبه مامور ایکن آنره جیبون ایلن [illegible] پاره دن دائم تنزیر قوردلق پس [illegible]
دعواسیم رعیلنده بو غنیتک حمنده بولیک مطلب لماولدقنه اوصلبه ارکان ایمیک ایچون [illegible]
بهانه اولدر و اوقتسم لکالیعنک عدم اکانهدن فتنه [illegible] المکلر حتیکه بر سنه‌یه بریه زماننده کم
[illegible] سابقه قوانغ ایتکا تنزل و منقلب اولوبر خلقیک حیا و عصمت پرده‌سی [illegible] شوق
و فضیلت رتبه‌سی مامولندن عواولوب زمان مطلق زور وخواهش حیوانیه زمانلری [illegible]
منقلب الاحوال حضورتدن کیم خواهش ایده بیلور و کیم خیانت ایدر کیم [illegible] ساعت حکومت
مسلکی اوزرانه [illegible] آنلر دشمنه مستوب [illegible] صوڭ

قلعه دعواسی اولان وقت ومصالحه‌دن صوڭ یوز ویرن وقایع

سوسنی عاماله

فی الحقیقه قلعه جنگنده یوز ویرن انقلاب و حادثه مامور حقیقیه مرقوم اولمق نجه جلد دن مرکب برکچه
بر تاریخ اولورسه ده بنز اختصاره سعی ایدرک اما هر بر واقعه دن بر شیئی رشته [illegible] ده
ملت [illegible] و ملتی متصل و حیکنک دوغریدن [illegible] اکثرده وقت ایدروز [illegible]
شورده عوام [illegible] کوکن طرف بولدرقنه [illegible] لوناکرو حوادثات پریشان [illegible]
و داخله شهرده یوز ویرر ارمنی جماعتی کثرت حرزن و افزار اقله اوروب [illegible] و [illegible]
اولمعتاب یوز ویرن دعوا ایتمک قصباتی صدد دنده اولدقرنه [illegible] احداث [illegible]
[illegible] هر قسم حیله و تدبیر لو لیه لیکه‌ده آرام اولمه بنمز [illegible] خارجی
اولمنه [illegible] حکومتیه مربوط و تدبیرات فکریه ایله صرف حکمت و [illegible] ای اداره ان شرالی
اولکا [illegible] رتب [illegible] ورمنده عموم [illegible]
و سوسنی [illegible] ارمنی [illegible] حکمران المان سبب نام زورکر و [illegible] فرقه [illegible]
[illegible] مت دنه افکاره لیروب قواعغ دایره سنده و [illegible] عموم ارمنی [illegible]
آسان و جاهلیه بیانه لمورار ارمنی [illegible] اولوب مالنه [illegible] اداره ایله [illegible]
لوکمالکه [illegible] در هر برده [illegible] اولدر [illegible] اصلاح [illegible]
آدنه با طاقه [illegible] ازدیاد [illegible] و [illegible] آرام اولمزر [illegible]
[illegible] ایدرار [illegible] دیگر ارمنی آدنه [illegible]
[illegible]

ایچنده بولنان بلاشبهه خوف وار [illegible] ارمنی دها [illegible] هر قسم فداکارلقیله

مسلمانلر اوزرینه هجوم ایدوب قصاص آلمق مقصدیله [illegible] بو طرفده‌کی داخلده مسکون مسلمان کویلری

اهالیسی [illegible] مرورینه [illegible] ارمنی دسته‌لری کویلریه اذیت قصدیله بو طرفده‌کی مسلمان [illegible]

[illegible] بولنوکه جمعیتلو ارمنی دها [illegible] اراده‌سیله بو طرفده‌کی قلعه‌دن [illegible]

[illegible] ارمنیلر هر یرده مسلمانلر اوزرینه هجوم و عبور و مرورینه مانع اولمق [illegible]

محاکمه‌دن صوکره [illegible] حوادثات سببی [illegible] سیاسته منجر اولدیسه [illegible]

[illegible] وضع [illegible] ارمنیلر [illegible]

[illegible] اجرا ایدیلیر [illegible] حقلری [illegible] ایچون [illegible]

[illegible] تبلیغ ایتدیکی [illegible] اسلوبیله بو یرلرده [illegible]

[illegible] دولت [illegible] حضرتلری [illegible] اسلامیه [illegible]

قوه [illegible] دایره [illegible] وسیع اولمق [illegible]

[illegible] زماننده اقدام [illegible]

[illegible] توقف ایتدیکه [illegible]

[illegible] ارمنیلر [illegible] مقصد [illegible]

[illegible] اولدیغی [illegible]

ورزنه خصم قوت عظیمه ایله هجوم [illegible] معتبرلر [illegible] تفصیلاتی اوزره [illegible]

مقامنده قرار اولنوب [illegible] تعیین ایدیلیر [illegible] امنیت [illegible]

تعیین ایدوب هر ایکی طرفدن رؤسای قومی [illegible] دعوت ایدیلیر

هر طرفدن [illegible] منتخب [illegible] مجلس مخلوط تشکیل ایدیلیر [illegible]

رجوع اولنور جمله‌سندن طرفین ایچون [illegible]

طرفین [illegible] ارمنیلر [illegible]

اولمقله [illegible] مسلمانلر [illegible]

[illegible] طرفین [illegible] تشکیل ایدوب [illegible]

[illegible] ایچون [illegible]

[illegible] مسلمانلر [illegible] ایدیلیر [illegible]

ارمنی [illegible] مسلمانلر ایچنده [illegible]

[illegible] مال [illegible]

[illegible] عسکر [illegible]

[illegible] واقع اولدیغی [illegible]

[illegible] ایشبو [illegible]

[illegible] ارمنی [illegible]

[illegible] مسلمانلر [illegible] ارمنیلر [illegible]

هر ایکی طرفدن [illegible]

[illegible]

قراقویونلو

اوایلنده گیجه‌لری مسلمان سواره‌لری خلیلی نه عبور ایدیرلر آقاقیر بوغازلن برجوان غیرتمند خانی

بالکز خلیل حاجی قربان اوغلی اونی اوز جوان ارقه‌می دیگر نفر سواره ایله همت ایدوب گز قراغندن قلعه

حادثه سنی استماع ایدیجک معاونت مقصدیله گلرکن یاقانه‌ده دارداه [illegible] شتلوجانه

گلوب فارقه‌دن عبور ایدن زمان ارمنی لیکی کاهیدن بونلری گلکه باران ایدیرلر جوانی

مرد خلیل مقتول اولدی جسدینی گوتورمکه دشمن هجومندن یولده شهره جال اولمز ارمنی لرا اونکده

جسدینی پاره ایدیرلر قهرمان بر حق صورت جانانه صدمه معقوللر تاکیجه اولدیقده اونرکل

ارقی اورنی شهیدلر آتانک نعشنه ... مردانه گویله شهریله نعشی اوزیرلرینه آپاروب

بر مدت لام زاده حضور هیده دفنی ایدیرلر رحمة الله علیه بو خبردن ایروان شهرا گچولی باشلق

جکل ... اولدی تا مصالحه اولدی جبجرکون ایروان شهردن ... ارمنی ... صلح عنبت

... چول ایشه ... سرکش اولمق مقصدیله قلعه‌دن حرکت عسکران قپ خفه‌ده قورقوب

بلکه زمانده کم فرصت دشمن لیکی کاهیدن آتوب اوپیاره‌ده قفقه یتورلر جسدینی

پاره پاره ایدوب صورتنه وسایر اعضاسنه زخمه‌لر یتورلر و جگرلرینی چخاروب آپاردیلر

٣

بر گون عمومی قلعه‌دن برجیب ایدن سواره‌لر عسکر اعزان عبور ایدرکن اوجیده لنگرلو

سواره‌لرینه‌دن محترم ... مشهدی حیدر قنا نام ارمنی لیکی کاهیدن مقتول اولدیلر جسدینی

السنه شدت ایله دیگر سواره‌لر ارمنی جمعیتینی جنگله‌حشن ایتدیکلرینه فکاره جمعیتی

بیلرلر حیدر قنا مرحومک جسدی یردیه قالدی ظالم‌لر داحق ارمنی‌لر بیروح نعشک اوسته گلوب

ایدیم

... مصلحت ... مروت ... ایله اوجیده اوزره قلعه ... لر مرحوم حاجی و بزرگ بلعلی

اولدیقنده قهرمان برلوب عملرینی آپاردیلر دیگر نفر سواره دخی زخمدار اولوب قاچارلر مجددا

جوان گلن وسایرلری تا اوخوشته ایتک آخرینه دیک هنگور یرلردن عبور ایدن مسلمان‌لره ارمنی

ملیلری ٥ هزارندن گلمه آتارلر تا ایتک ٢٤ برگونی مغفرت پناه شیخ الاسلام مالک ... مرحوم

آخوند عبد السلام حضرتلری ... واله جانبینی ... امریله اصلاح ذات ... آرخه قطعی عازم

قرامتر دسته سنک معیتیله عسکر اعزان عبور ایدن حالده قلعه‌دن برجیب ایدن سواره‌لرله

اتصادف ... ارمنی حرامیلری ... آتمدر ... ده دهات ارمنی لری بو ستیله

... آزتوپ فی حرکت ... اولدی ... آماده برلیک ... ایدن ارمنی

یارالوف ... ارمنی لری اصلاح ایتمک ... وقت ... اوز

مشرلک ایدوب تعقیب حکومته اخوا ایدیر حضرتلری وارداولان حکومت ... امریله

قلعه‌لرله ... سواره ... اولدیلر ... حناب غنرال ...

حاکم حربیه عرفیه نایبی اولندوقده اثنا ٢٧ جمادی‌الاولده شهره وارد اولدیلر و قلعه حکومی

جناب یارالوفک عبوراً یولده ملاقات ایدن وقت جناب غنرال ایله نقل ایدیر ازجمله آخوندی

اوزحتیاتی درست بیلیدرر بعض مسلمان جماعتی دشمنه ... غالب اولوب آخوندی جنگک ...

اورمقده ... مروت وجوانمردلیق ایتکز ... بو تیز للکده شهره و دهات ارمنی

لرنیدن ... ارنوا صفتله گورمک گنه گه فوقده ذکر اولندی جناب جنرال شهره

وارد اولجق سواری ... مواجهه ... تسکراه ... تازه ... لازم

ایران عمله‌لرینی قشقرتمه‌رك دن فائده منتشر و منتشف و سایر سیاسیاته یوخسه یانی لرجمندی محکوراً
بولوکندن ارمنی حالیه‌سنی اوزره طالع منوکو رکبت محکوسلری نه بیچیش آخر تعقیرا ایتە وکثره مشغول
جوقه جوقه دسته دسته جمع اولوب بربرینه منبادله اذکاره مشغول اولدوقده یا حسن صعودلر
ویترومت هیئتیه را ارلان لیکن براوزکه حالته منتقدا اولدیلر آلتیق کیکیه وفا و عقب
محکوسلرینده طیفلنا ایتدوکیله برابر حیله و ریا مسلکنه تشبث ایتدی اولی کوروب ملکی صبره شتیله
یوزویرن قرضای جوانلکنگ نتایج بوکتنه ده جهالکنه سعیدانی یواش یواش قوتر آزمقه مباشره
ولکنه شنوتر تعقیب ویریلر حرام لوتشه و مفتون دلسته صلاحت و دوام ارمنیلری تازه دن اغوا ایتکه
لوکزل وسیله پیدا اولدیلر ارمنی جاهللری علت کتابینی معلوم اولدوقده حق ایدرلر سبب نفاق تحت حرکیه آلتق
عوصنده یوزینه نفاق کوستردکیله قارکشو تازه دن ملکیمی صعه اوزرینه قویدیلر برکون معقوم
ایکی جهون کد خوالر تأثیری کبی فرامورش اولنار حالا ابتداء اقدامات جاهلانه و تهورانه
تاسجنیه و حفظ اولدوقجه اعتراف اصلاح سهو اولیدە تازه برنده پیره جیدا اولمقه قرار ویرلدی
یعنی مرحوم هلاک طلفینه جبته و فنون و ثروته دارا اولدوقلرندن جباسی ایتدوکلری جوزده عکسنه
ارمنی حالیه‌سی یوزویرن حادثه دن کتابی عظیم سیوب جکمه اراده قبضه‌سی رامی ویرلر
که هر بولیه اوله بوحرلقی حالی سوز و بوقتلی محنت اضهوزیتله مسینی لرك معلوم طشنه
یمونوروب قرضه‌ی خصوص اولمق و بوخشیته دانسته و ی امده جانی بر لوکنلی حافظه
تهدیر ارصورت اینك پس مصالحه لوکنك بحجه‌ی ساکن عداوت عظیمه حقیق ارسنده تازه دن
برپا اولمقه علاجز و کمراه ارمنی رعیت یا مغلوب فداکارانه جزه و عدم استعامتی اقتضا ایتدیلر شهدا

ایچنده ظاهر اولدیلر و ضرورتده کبرالله ده اولاد ارمنی دولتی ارمنی نفاق و شقاقه ترک ایچون
ایدیلر اگرچه دولت ارمنیلرینك فساد طبعلری اول روزمعاد ایتدوکلرنی اولوب تورخوفی استبداد
جولان کوکم و اوردوسندن موتکره اوردون دنتر اسرار ایدیلر آه شتیمه ارمنی حصه‌سنك دوامنه
نه واقعه‌سنك حق سنه‌دن موک اوزلد باعث اولدیلر داخلی باشنده مسکون ارمنی دولتی قوری
جیش کرکن قیام جدال ارمنی ملت حکمت حقیقتدن آستانه تعهد اولدیلر آلاولره باعث وقبه یورلکی
تاریخه اونلردن سوزناك ویرلك رینده مسکون ارامنه فوج فوج مسلمان کویلرینی نهب و غارت
جبورا ایتکدن دنیالرینه دلرزه ورفك اولدیلر اکن بعد از مصالحه شهر ارمنیلر جنکه اعاده فساد
ملك خیرخواه جوابی ویروب فداکارلقیه مجبور اولدیلر و بهانه بر مطالب کون کوندن و ساعت
بساعت معتده عظیم اولوب طرفین ایچون تاریخی نتیجه‌لری یادکار قیلدیلر دعوا استعداد جهانی اوکوز
هرکون مسلمان کویلرلی عسکران متعدیدن مجبور اعیان زمان اوزره حادثه کانی ویریر قره باغ
قبرستاندن باشقه‌سی خرابه ور وفا یارداغی شیر قبیح باغ ارمنیلر عسکرانه لکن جهان ارمنیلر [illegible]
بر جدال دیکر اینك ارمنیلری ملکی آتش [illegible] مجبور ایدن سوارلری کله باران ایدرلر [illegible]
سواره عسکرانه بکوب تاآنکه کزمینه عشر دیك متعدد ارمنی ملك‌کا جراحین خلاص جوانك حقیقه اولجیلر
بوکوزیله برتك دورده واقع اولدقده [illegible] دکره هنوز صلح سنکرده ملکین ایدن ارمنیلر [illegible]
[illegible] مسلمان کویلرینه کله آتارلر و رحمت لجکه مزاحم اولدیلر [illegible] ارمنیلره باشقه اولور کتهوارده [illegible]
داغلك اوستنده قراجه سیده ملکین ایدن مشوشلکنه اولو داغلرندن ارمنیلری بجنی کله آتارلر —

هر طرفدن بو نقطه‌ده جمع اولوب بربرینه قصد ایدن بدبختلر ایکی مجروح لیکن عزیز مقتول
ایکی خانه ویران کیمی دیده‌لری کریان کیمی دیوانه وار کثرت صدمه ایله‌دن کیمی شدت جوع عطش ایله دلی
که کیشی هوای الماسدن حب روب فریاد ایدر ... دیده‌لر ایچون هیچ بر وسیله تسلیت یوق
بو تقدیر مضمونیدن درک آلدی متحقق قضای شدیده اولمقدن غیری چاره بولنمیوب سوء قصد
مقتضی سورارکن هرکس اوز لقمه‌سی نیه سراغنه روانه اولدیلر آه کیم شو بولدیلر قیشنه‌ک
دیوارلر چیشمشده برباد خیمه یا بکر یا خیمه طاقت یوق سالنهار کبی اوزخمه‌سی والدو
عمرلر سرمایه‌سی جمله واردیغنک زوالندن دیزیلر یورک سحلوب بیمار بولدیلر بر سبیل
منزله عادلت نا شره طرفنه نیم نظر با خه‌رقیدن چوک ایتوب بای حیره ایله کدن کیرو
قویدیقنه‌ده امکان یوق قابلیت وقدره روی هیچ اوز قوتندن ... نسلی سعادتنده
درحق که اوزینیدن بوزر صلوک وه ... ده اوسدن بیس بو تقصیراتنده بولوکون یوریله
و مسالمت اولدیرکی ایشته کیم ... مصیبت حس اوله‌نلیغی بو بهیدر اورکیم جوانی
وقتلی ایکن خلاوقت سرعیه تهه جنی لکرده کده هرکس حفظ حیات قصدیله سعی تدبیر ایچیچ
اشعارلری بر دل ا ولدیلر بو کونه روز مسالمت وموافقت ایکیله ه مواده اولدی
سنده عو تدن محروم ده حفظ حیاته بالطبع مجبور ایکی جنسم یهوه بر طرفده ... اوقته
یوللر سده کوردیکی حکمت الیمی دولت ودشمنه آجق سزشندوق بو نفس عذاب مرک شدیده
حس اولنه‌ق محتاج بیان دکلدر بالکلیه فر جنیورلر الله نظر آباس تشتلری موجب ثروت

١٠١

هرکس اوز قدر تبعه خویش و اقوامه وصلهلرده صاحبیته درحالیته الینی اوزادارلر ایکی جهت
اولوکی هرکس اوزکرسنده سندن سراغ درزوالیه تیغدن اخبار سورارکن حکومت حقه درملهسی
برله هر ایکی جهت دعوا باشلادنان لوبکدن طرفین محاکمت دسرچه اتمدن بنجبر قالان اشینهسی
استرداد ایدرلر الحاصل کفره دیکی سلمان حوزه سنده سالم وحقیقیه بر دوره ارمنی اوز ملتنه
معطوف اولدلر اما مسلمانلردن ارمنی شمار تمده قالان جمع کیردن بر کجه نفر جوخر
حقه اولو قرص‌ب ... ایکی ... غیر مشهور آدملر که اعدادی اولا نفوس تمیز مسلمان ملتنه
قتیندیلر بخلاف سزها ثروت داشنیت مصالحه لو تکه دیکی ارمنی شمار تمده قالان
اریانلو عمله‌لردن که ریالرده رسده امیلیوسلرک اونده اتیزی نفوس دیکی آج اوزینزی طلب تخلارده
سنکمه ایجه سه فقدان مسلمان نفوسی مصالحه خبرندنی صوک اقسام قیام مقابر ایله قیقتیمروزلر

عقد مصالحه علت فساد حمل ایله اولدیغی

مصالحه‌دن صوکره کرک طرفین ایچون همراه ملکات دوقوعات حقیقه‌دن طلبهراوه‌دن
چساسات مصالحه‌دن قوجه‌ده ایزکیلری اولان کوزل ... بیوک لیاک عراقیچ باشقدر
ارمنی عمله‌مند ه یا بکر دیوارلر مایه‌سی ارمنی با خرینه برمانا زرد اکن هر صلوک و فشه‌ده
تاواتی اوچرش دیوارلری خراب مرک فکر مصیبت زده‌لرده لری ... حساب ... متعقه لیکن ماقیم
دوکه‌کم امکان یوق اوکرتسی تفر دعوا ... نیزدیرن مجادله‌بدن تاسعا ... فیتره کارک

مقدمس ایدرلر و بربیلیه بولوک واقعه‌سنک عقبنی مستعقب لنی تصور ایدن اولمز که هر طرفدن ستر اکرم قیصری شویه
الحرب دشمن شقی حمله‌ رضا ویریلکده منظوری استقامتی جان و عرض و ناموس اولسه‌ده اونلره نیاز صورتده
عظیم هر وقت اونلری خیال ویرمه جبور ایدر و مکدر مراد شدت بلای حرکاتکن مقدمس اولوب بیهوده
وقت و فرصته محال بولمق تا اوندن صوک مقام انتقامه حلک اودر که آنلرجه حمله رضا ویرلمز کوتیبه لر
بونجه خزانه که نقره لکر معیوب خمامی شخصیه لریندن ماعدا کمفس بوانن فلوتسنه مخصوص وسعته عقب صوکلکم
و مروت معقت شکنه اودعه مکلف سوزنه مخالفت کوسترمزلر بوسببه مجاهدینی منعقد نارضی قالمزلر ودعوا
اجماعن فایده شخصی کوزلین لردمی نارضی جمله سنه قوت ویره کلنه دیات سواره لری معتاد محاربه
قالوب بالاتحاد جمع کوکده اوزیریلرینه مسعودت ایلک حصه‌سنده اولدیلر و جمعیت عظیم اولوب روح
اولدر هرمیه سنه طلبه ایدرلرسه‌ده حرکت ایتمزلر مابقی قالان جمع کثیر خیلی کورلمز حرب
کیده کیده دسته دسته عازم دیات اولدیلر دیات آرالرنده مرحمت ایتدیلکده نهایت اولدیلر
و جهوزه ستر ایلدی صلح طلبنی لرنه و ذلت مقرر اوللقری الده عبارتلری چهره مندی شهردیدی
شهرلری مضطرب و متشوش ایدر که شیله سواره لر حیله‌ینده صوک دیات لرسینی لری شوقه
و ارزد اولوب جمعیت عمومیه قصاص ویله لیکده لر و بو دفعه الیتی بیوک مساعده حامل مساعده
سعادتکیه بو قضیه‌یه کیرمه میدانی سواره لردا التیه شهردن خارجیه لیکدوب هر برنده اکثری
خواهش ایدرلرسه‌ده اونلر تیقاعه قتلی ایتمزلر دیات ترک بولوخ احتجاجیه شورا ایچنده
نوع بنوع نقض لر مستور اولدر که اوقت لر حضم شیخ لرزده سنه موافق اولدقده مقتضی اتحاد
دیات بیله سهرزده مستقیم اوله اوله رق خارجه چقان لیکر تا اقدام دایمه دسته دیکی موارد

اقسام قسام صدمات اولدیلر هر برده منظم و متین ارمنی کمین کاهلرینه‌ن ادب داخلنه باشیندن ویکمه سکزاردن
تعقیب اولنوب جبور ایدن سواره لردن کیمی تلف اولدر و کیمی مقتول اولدیلر و چوقلغی بالاضطرار محاربه قرارکاه اوز
یرلرینه واردیلر اولدیلر بالخاصه عسکران مقابله‌سندن جبور ایدن زمان بوقوانین نامنکه تفصیل اوزره حکمنه
ذکر اولنمقدر

یوم یکشنبه ۲۱ اوغوست روز دوم مصالحه

صبح یوم یکشنبه اولدقده حادثه تاریخیه دولت و غایه بیوردر ارمنی طایفه‌سنی ستیز اقوام ایله سی
اولدقلری فراغت و رفاه میدانه چیقوب لذتیله دکرلرا حلته اشترین لوازمات کرکیم ایدوب
هر مقدمک اوزون تحقیق شهرلر و عسکرانه میدانه اکثریت نامنکه خونکوار صورت ایچک
قضیه اوزره ما رحمتسز مرحمت ایدر برکرده دیولرن دشنه جهانه کلنه کوتنور یا اوزکه لر لوکرسنه
دیا کرکجه لرا ارابده زار و بیوه لره قالانلر برکرده بوکونی نه آله حیره نه کور دیله
میدان مقدمه هیکلر کوکررعده آن تنقیح دنیا میدانه محیط ملی قصورلر کاروانلرلا بلاذنه بولونور یاتکی
یالنز بر یاتیم سوز حالته درکه کوسترمکه امکانی یوقدر هر شیی قطع و اکوال اشتراب و جبوک
فروکت اولانی لکیز اللده مراد بازاردن ناز مندیلر اشتری نه مشتری نه بازار و نه مشتری و نه
قالوبدی زینت بازاردن یاناردیلر میدانه صورتده برتقریب فلک محکمه و لوحه رکیه و بحثه اثر حیثیت زیل

مخالف و موالف حالا تأثیرینك اولدی كه تا نه عموم مخلوق اشدّ بر مصیبت عالمدن فقط صفت
و سالمته منعقد اولدیلر و كیمه بیرلر تأسف بو حال مطبوع و مطلوب حقیقی ارمنیده جواره
دوام ایتمیه جكلر بر بلیه حیف لو حالته حاضرش ارمنی جماعتی مسجده واردار اولدیلر حالده
ارمنی سنكرلرندن طوله آتردی جماعت مسجده تمام دخی اولمامش اولمغله اردن بر كجه
تالكهانده بر فقیر مسلمانه بازارلر الحیقه دولوب ... ایدر عموم ارمنی جماعتی مسجد الحیقه و ...
اولدیركی بو حادثه‌نك تشكل موروث فساد عظیم تصور ایدوكلرنه بیچاره مقتول
یاوقتده اولان مسلمانم مرحومك نعشنی الكره جیوب حادثه ناسدن مطلبی سیعورده ...
تا ارمنی حتی مسجد دایره سنده رسوم مصالحه وثرلی اراتیت ایله بیانی ایدرلر ...
او حادثه‌لرینه بر بر ... ارمنی اشرارلری ... خبر سوزی حكوك كثرت ...
مرتكب اولدیلر بعضه مسجد كبیر تذكرة فریقین ... مدارك ... جمعیت ...
حكومت ... اتفاقیله ارمنستانه طرف حركت ایدرلر كه مسلمان جمعیت ...
او راده دخی اعدادن محلا اولنمامش مسجددن حركت ایدر زمان ارمنی ...
كوره بیدن اردن بر جمله بیرق ... ملاقاته اولمق خیلیه مسجد ...
اولنمار شارع عاقبه ارمنستان طرفه لیكیرلی ... او طرف بو طرفنده ...
بعضی تام یا مرتخ بعضی نصف یا یار و بعضی تازه حولی ... جنازه طرفنی لوزكی
شده كده فرلقینی حالته بو هیئت بر ماتم صورتنده محسوس اولدیلر ارمنی ...
لیكن وب استحكام و دوام صلح آرتیه طرفنی ... دعا او ... بعده اوراده
حله بیوكت كوچسنه دار اولدی ... الخ ... ارمنی مسلم ...

✓ خطته دیك اوراده بو بر بلیه‌لی ستانه خدا حفظ ایدوب لكیدرلر ... آتشنا بر ایكی طرفدن
قطع اولدیلر ۱۹ ایكی طرف تشبثات شدیده و قلبیه‌دن ... فرصت بولدیلر ... رعایت احتیاط
مقصدیله هر ایكی طرف سنكرلرده قراوللر قویارلر و حكومت طرفندن دخی ... قراقول قویلدی
آهر ستباحت و رشادته توفیق غلبه و ظفر مسروریتیله فرصت ... ابطالنه حفاظت
جان كاجون مجال ... درجت ... اولدیلرسه ده بر لیكیه‌یا ... جبهه‌ده جلوه ایدن
دواعی ... مصیبتدن ... مهمات كه غلب ... او له و توكلی دوله

وقوع مصالحه بوله اهل اسلام ادا ...

بو صره ایدن حال ناكواه

وقوع متاركه و مصالحه بر بله حقت اسلام ارمنیده بر مطلب ناكوار ظهور ایدر كه اونك تحقیقی
و اثر بو صره اسق ... صاحب و حصالی و بلدیت مسلم ... اوزون وقت مشغول ایتمكر ... ایدر
او مطلب ناكوارك تعریفی عبارتدر اوشمدكیم ... ارمنیده ... محاربه ... الخ ...
هم مبارزین اسلام ... وجه ... حكمه رضا و كلدیلر ... صنف ... وبرتشی جنابی قوم
و فرزخی دكلدیلر ... هیئت ... دریاست ... مباشرت ایدیلر ...
... سكوره و ... حكومت ...
[redacted] ... تعلقات سیاسی رعایت ... دشمن ... بالیكیه ...
... اولدوقلرنه ... جانه ... ایم ... زمانه ...

دوروب دعلار یه طرف قبلب ایدر بعد از هر اسم ملاقات مو عشقه وکلادن با جبر اولی حتی تیز

اوطاقه لیکه رب ارمنستانده مقیم شاه عالمنه کاغذ یازوب مسلمان طائفه سنی قبول مصالحه یه

جبر ویرر جابا ری قراق تو سلیله و خواهش ایدر که نه لعفو مسلح مشقیه ارمنی عسکر لرینده

موقوف اولمقه بنا لوکرلیتی اولنسون تا اوندن صوک ترتیب فروعات مصالحیه اقدام

و وکلاسی مسلمین دلی خواهش اولنه که ارمنسته هدف جواب طلبکه توقف اتمیه نز

ارمنی داخلنده اولان شرف دوکشته ظهور ایدر باوجود ایکه مسلمان عسکر لرنه

توقیف اولنسون سوزینیدن صوک مسلمان طرفندن هیچ بر صدا الکره ...

ارمنی عسکر لرینده اشکا بره مینی شدت ایدر و حقوق ایکه مصالحیه رضا ویرمک جبر

غالب دن هر دم مظفر و منصور اهل اسلام دشمنی مغلوب و مقهور و ... قتلگاه کیمی لر

الهی ایدر لر ارمنی قطعه نده مرکوز قساوت و شقاوت بوزدن ... ارمنی

ارمنی لره حق لعنت یا انکه مسلمان عسکر لری سکیلی رحت ... عدم تدارک ...

اوزن حالت حضانه لرینی بره مائل اهل ... ایدر لر برمدت مده که مسلمان ... حاکم

خصم جماعته تیور طوب و ... اسلامیه ... ارمنی ...

۳ قتله ... ۴ قتله ...

مسلمان طرفنه طوب آتوق که مذکور طوب ... اولوقدن ...

ایدیکی ... وصحه ... مسلمان ...

ایکی

اتفاق و مسلمانه صدمه تیورک مثلا شهزاده ... طرفه شیی ... ۴ جر

مسلمان و وکلاسی حاکم حضورینده ارمنی جبرنه منتظر ایکن و بشارت صلح اوزادقن جبر ویرمک ...

حاکم امرنه کوره ارجا آغاچ باشنه آق بیرق نصب ایدن حالده حانی ...

اتفاق و سایر طرفیانه بو قضیه حرکت لر بارکی حاکم ... جبره جوابا جابار ... ارمنی

جماعتندن بوقسم مکتوب ... ارمنی ... طرفندن ...

عموم ارمنستان بو جبره ... ایدر که صلح ...

توکه ... مسلمان ...

بوجوابه کرشید ایتمیه وکدن صوک مسلمانی و وکلاسی ... ایدر لر ... عموم معتبرین

ارامنه و ... طبقات ... حکومت ...

قزاق ازدحام ... قبضنده ... حاکم ...

حرکت ایدر لر ... ارمنی ... هر نه ...

لرینده ... مقدسه ... معبد عیسوی ... رسوم عبادات ...

مسیحیه ده لازم ... اهل اسلام جمعیتینه ... رسم ...

... ازدحام عظیم ...

... غالب و مغلوب ... صلح الله ...

بوقسم ... اولمق ... الله ... اولونه

ومطلبی کشف ایتمک نیتیله مذکور تفنگ آتانلره جواباً تکیا خطیه‌ده اولان مسلمانلر حمله ایدوب
تفنگ آتانلری اوجبه‌ده محاربه‌یه راه ویرین وظهیر مسلمین غفران پناه شهباز بک قلعه‌سی نک زاده
بو وقعه‌ده قضای الٰهی مقدّر اولدرقنه خصم تیرسندن اوبوزکولر مقتول اولوب دینی یولنده
شهادت تاپار رحمة الله علیه حکومت سنده اولدن دله‌لر جبه مبارکلر معتقدن کوتوروب
قاتلنه طرف هجوم ایدرلر سرده فایده ویرنز امرای اسلامیه‌نک بو خبر ملالت اثردن
ملکات فتوحاتنده‌ده اولدقلری دنیالرینه منفرم اولدلر وباآنکه بری واریدی بیله حاجب همت وعالی
رتبت محاربه قصدنده یکسره امرای اسلام فریاد ایدوب بقیة السیف اشقیانک بدون تبعیض
مجرم وغیر مجرم بیه لوبرنن معدوم ایده‌لر الّا ابرواز ایتدکی رضای صلحه مقابل ویردیکی
قولدن طوتول سلاف حمیت اسلام حساب ایدوب بوزدیرن قضای شدیده متحد اولدیلر دخی
همت کوسترمکلر ینه بونکرا بونها خون پاک بجاجایت ما قوب منت خون بی‌کناه ملت ومتقنده
قالدی اکثر حصار متارکه حرب اعلان اولدی ارکی مسلمانلر جانبندن بیش تفنگ حضرت وچوحی
ارمایشیله (وکلادن بو سری راقم) امرای اسلام مصالحه خبر ایتمک خبرینی حاکم ولایت حضورینه
بوزمکه مأمور اولدلر مأمورین محض ماتمدن حرکت ایدوب روس حلیک سنک جنبندن کچدیکی
زمان ارمنی تیراندازلری اندزوقتری هیچ لعکبدن طوکه‌لرینه رحمت حکم ولکده مسافت
شهادت اولدرقنه یرده سوزرونه کورونه منظوردن لیکجوب مرحوم عثمانک ایلطه وارداولدلر
اچاکده که حاکم بوایکی ما فیقله غرق دریای حیرت ومکرت دیدار سایه سند کم صندل
ایتدی دیرلر توکله جمعیتی کورمکین آثار خیر حاصل اولوب امزا قدن لعیطم طرفیله ایا قه

اندرزه قصاص حق مطلوب ان زمانیه اولدرقنی محاکم ارمنی ملتهانت اعدامنه جانسمقده و الحاصل
موردبازخواست ومسئولیت اولمق توقفت الیده حاکم ایالتی تعداد ایده ایده صلح ایچون رضا بیت
قومی خواهش ایدرلر جمیع افراد مسلمین عصبانی برحالده بولنارکن بووقده مرقوم بعضلر برون
مطلوب خاطرا ظهار ایتمکده متردد وعموم ملت دلیلدن اوخطاب خیر مرضیه‌یه مقابل بیلمی ایشیتمک
اوّل دفعه مسئله‌سیده اوبری بعضیلردن قبول صداسی ایشیدلمکله اجماع ارایشنده تولید لغت
وحش ایتمکه ملت اولدلر صلح ودست منافقلر اختلاف وقتدن کابی شاد وکابی مکدر صلح ایستینلر
ظهور اختلافدن منزجر بالآخره نیم ساعتی تردّدن صوک بیشوار صوابدیدیه صلحه رضی اولمق
کلمه‌سنه صلاقه ویرلیه ولی نه صددی کمال اتباع غالبوز مقرر اولنارکه ماموسلمان سکزدارلرنه
لتباً اخبار اولنسون موقتاً آتشمه توقیف اولمق باره‌سنده وحفظ سکز اولنسون تا ترتیب شرایط
صلح معین صورتده اله گلنه بونوع اعلانات سکزلره روانه اولنه لیقده سکزدارلر تدبیر
ملتدن لکاف بیوب جسماً وجاناً محاربه ایتمک شوقندن وشهرلر سکزلرده توقف ایدرلرسه‌ده
حی صمه اراده سندن ال چکرلر ولکن ماموسکزک وضعی برقسم اولمدیقنه توقیف محاربه خبری
جایان زمان بعضی سکزلرده جنگ فرقین طرفین ارایشنده آتشمه ومواجهة دعوا اولدلر
اوجمله‌ده قازانجی حلیک سنک حصارینه مقابل که بالامیدانه یاوقور حلیک حاسلنده کوروون
مسلمان محاربه‌لرینه قارشو کنه نفرجوان ارمنی خفیتاً یالنفر حدک دوام ایدن مجروحلردن
لیکجوب حلیکا سیه مقابل برخرابه دیوار دالنده کمین ایدوب یله درلو تعصب آثارلرنی پسته
مسلمانلره نهایتده بعضیه کوریشنر که ترک بو یرلرده حصاردن اثر بانه قاحوح اولمیه بس تعصب اتا نعم لکمامله

[illegible]

درآیلیسه مضایقه ایتمهمک اما اکثر دور اندیش و باربدبین لرخیاله بوقسم حالاته منفعل اولدوقنه عزم دفعه ده
تا آخر دوام ایتدیکی اوکی بیلیرلر ایمدی اسلامیتک باطنا بیله برخلاف رضا یرنده بولنه یقندن استفاده و تصدیق
بعضلری فقیر لیرت العربکیه اوصاف اینتیه دیشی عقدن لمحل لضیب عمرنده معنی صدق و ثباتنی
راکیه استنام ایتیوب هلیسه رییب وریا نسیمیله بروک تابانم جمعیت اسلامیتک بوخلاف فرقی
ان ن برست لیک دسترحام عنوانیله میدان گیرلیقه قدم قویارلر که ایچلرینکی ارمنی
سنک ذکورک تما مقتول ومجروح زنده قالان السیز ایاقسیز نسوان اطفال ومجانین ضعفا
رحم اولدرقدر بقیة السیف ارامنه نهایت تظلم وبخارجه تسلیم ولوب امان مستیرلر اناکیله
حقیقت حکایه نوع برسترحم حالنه بودرجه ده استرحام ایتدوکی دقیقه حکم سکولریندن
السنه صداسی وحی زمانی موتیته مسموع اولدی بعضن بدنه خطیبلر تقویته ملالی ایدوب
دیرلر ایدی آفاق اگر سکنه ارمنی ناموس معموره وجان ومالیله معرض فنایه لیکدر
دولت قاهره حمایه ملة اسلام ایچون مسئولیت ناگزیردر بعضلر [illegible]
ترلرلرده لوکروب شخصی منفی رعایت ایتمک تصدیقه [illegible] ایدررالکتر
خطره یادوق آلتی قتل وجدال جنده اراکش مر دیلو حمله سنده حضرتی مسلمانی ده
که آکا برقوم ملة [illegible] دینی [illegible] جمع اولردیلر [illegible]
آرنه حاکم ولایت [illegible] عموم مسلمینه جاتار اول زمان کبه ریاست قوم [illegible]
ایمان منافق لرک جوکسیز اختلاف ملة ندا نشر ایدوان فاریدب اجماعه خطابا

نومید ایدرلر که هر دیلیله حکمدار ملة اسلامدن عفو وامان ایتمک استصواب رای ایدرلر
که ملة اسلام ذکور ارامنه نه [illegible] لرده نسوان واطفال آدمیه امان طلب ایتمکه
واکر [illegible] ایچون وطن لنه اولونه [illegible] جمع مسلمینه لرکوره نسوان واطفالی کوندرمز
وهر قسم شدائد ایله اهل اسلام معتبر ایدرسه بالطبع دالترحیه قبول ایتمکه حاضردرلر
بوقسم توقفات محقرانه خصم طرفندن و تاکیدات تبلیغ حاکم طرفندن هرکون اهل اسلامه
چاتارساده بالطبع جریان حادثه دن بول یوق تا مطلبه سنجیده اولونسون
چونکه مهاجرین اسلام تهاجمدن [illegible] حرلیق [illegible] مکان نوع
غضب یزدانی عنصر [illegible] سوق ایدر و هنوز مفسدین ارمنی شدتیله
من جمله [illegible] آدیه هر تازه [illegible] قاچورسه لرده آشنا قوه [illegible]
خصمکله [illegible] ۱۸ و ۱۹ [illegible] مسلمان [illegible] وقت
لکوریز اما چونکه ۲۰ جی [illegible] خصم ۵ جار اولدوقجه [illegible]
هر فرد مسلمینه محسوس اولدی [illegible] که اگر همین بوکون
مهاجرین اسلام اوز عزمنده ثابت اوله [illegible] ارمنی [illegible]
چاتار [illegible] بوادیده وسطه سیله مسلمان قالمده اولان غیرت وقت
پیدا ایدوب مسلمان فطرتنده اولان قوت [illegible] مروت [illegible] بعضلر
محض اظهار ترحم نیتیله بعضلر [illegible] بعضلر [illegible] ارمنی [illegible]
مراوده وربط تجارت خاطرنه بعضلر [illegible] آدیه [illegible] ایدرلر که [illegible]
[illegible]

حریق زماننده ایلکلر دایره سنده و بعض معتبرین اولرینده مستور سانلدیغی آلات حربیه بومبا
دینامیت رصاص بیوکلر صندوق صندوق هر قسم تفنکلر قلیچ و سایر اسلحه قسمی اوده لرده زمانلی
امنیت عظیمه ایله آچیلوب خائنلر دا غدار دشمن دسته لرینی زواله ویرر مثلا اوچنجی بولوك
قوماندانی بولنمش اولدیغی اوده او زمان اوکچنجی مرتبه دن اوچنجیه قدر زخمه بیوروب جهان
ایوده کمین ایدن ایکی یوز نعش معاندلری فنایه ویرر که جسدلری پارچه سی هواده طیران
ایدر الحاصل بو فتنه هر قوم و هر ملت و هیئت عسکریه ده بدبخت شهر ایچون اولدیغی جمع اولنلر
و تمام آب و رنگ جمعیت عظیمه و معموره جسیمه مصادمه کورمش و تهدید شدن صولار قیسقیلر
هلهله و غلغله شادمانه دن دشمن مغلوب و مقهور حادثه جهان خراب هول و بهر اسنیدن
خاتمه و خفیه کاره ملتفت که هیچ بر کون یا آز اطناب ظهور ایدنده همت اوله دنیا تاریخنده
مثلیتی اریشنده وقوع بولان حادثه عظمی جیزی تا قیامت بنی آدم نظرینی جلب ایده جك
شایان بر واقعه اوله جقدر ولیکن تقدیر الهی حوادثات روزکاره اندازه قومیاجق
او حکمت بالغه و قوت قاهره کامله سی نامتناهی اولدوغی نوع انسانه بیلدیرر

روزه پنجم چهارم ۲۰ آوغوست یوم شنبه روزه صلح و متارکه

پیلونیز اعظم دولت دشمن کورندن برده ظلمت و خفا نه کوتورمکده قدر بر قوم اولدیغی
مجاهدین اسلام عسکرلرندن ایده لو حرکت ایتمکه شروع ایدرلر تفنك توپ عسکر دهلری اوج قرنده

قباحة

قباحة اهالی بکوب ایوینه دافع چارراه سنکرمیدان یوز یوقاری درره ایله آتیمونوندن اوچار
یاپی سنکرمیدن هر ایکی طرف شارع عام عرق حریق تامیدانلرینی قلوب دولتی جمع ماهکرقینه
(ییرمی بیش یوز قدم) خلاصه مرجانلو و حمام یاننده سنکرلرمیدان کنه یوز یوقاری قازانجی ملکیاسیك
اوطرف بو طرفیه لیکن شارع عامیه هر طرفدن زوال حریق بولمش کوچه لرایله تامیدان
لرینی (الکی ایکی بیش یوز قدم ایده لر) آق دده دره لوداغندن کنه یوز یوقاری لویکر آتمه ایوجنه
باجان دره منك کاشیله احراق لها اولان و قتال بیدریغ و بستان آنجق ایله حرکت ایدن
(آلتی یوز یوز قدم عرضنده) طبیعت بنده مرکوز قوه واهمه موجبنجه زمان خلا مقارن حقنده حرب
خارجیه مزاحم اولمسه انسان ایستیر که حق خطردن فرار ایتسون تغیر حالت تمکین و استقرار مفقود اولان
بو کوننك صحنه سنه مقابل کانسی حلول تدره کلسی آمنده اخف بولنان خصم حوجه لری دکرمنجی
و اریسه اوراق سافرندان هجوم اهل اسلامی و حریق لها مانی کوره بیلکین قوه تیغ کسکین
هر کس بر طرف قاچار اما سنرلرده را حرکت قوشانلر ای نقطه ده انسان اولادی
دریادن چقاریکی وقت کس خرك اوزره بر براوسته توکلمش بالیقلر کبی قومامدیغی تازه دن
تاجانلرایچون کاراده مأمن بولمق بو حالیله عذاب و هر اکلم مرک دوچار خصم کورنیو
و زوحنده مجسم اولدلر هر کون مجزوالحیله رجوع ایتدیکلری حاکم تیره که لرینه
سالکلر و هر وقت لرینی سند تحصیلندن قزاق واسطه سیله ملکته یا کیا حاکم و الیه بار اولدنسنه خصم
و بیرر بو کون لصباح امت لرینی اوز روحانیسی عهدنده حاکم تاردن عرض حال عاجزانه

بیله در حالات غیر معتاده خلقت انسانده هر نه قضایا اوله مطلوب اولان نتایج بالآخره حصول اولور
نصف النهار قلب الیتان تاثیر حرارت آفتابدن تازه منعقده حریقلر التهابندن سایر اقطله
اطناب بولان حریقلر التهابندن نار حوزه هجومنده تنفس ایتمکه امکان یوق بیله بر ساعتده
ایرن کورن شاهد حالی اتحاد ایتمک کبی جوزه جوب دورت کون دوام ایدیعنده شدت
تمامیله مدافعه ایده ایده موخرده مرقوم صورتده واقع اولان حمله هجومده خروجه دیک یا بالکه
نشئه فوق العاده ایله جان نثارلغه اقدام ایتدیکده بشره وقوا حسیات بدنیه لرنده
درجه ده خسته ومنفعل اکیک اوله ... اولدیغنی حربه کورشیلعلرون بری راقم ایله
تصادف ایدن زمان کثرت لکن دوکنندن تغیر قیافت سببنه راقم اونده اولا تا مخیب ...
منفق اولدر بو درجه تغیر قیافت منظره منصور اولمق آدبه فوق العاده ...
شهادت ایدر تا هر دشمن قفنکی ایچنده وجه مرک حاضر کورلر قبحنده اولورکه ده حضورده ...
لوازمات وتبقیضه ی بدنیه دن نقدر غفلت اونلر ره الحق ... نه درجه ... ظهور ...
او وقت تغیر بشره وسیمای ظاهری جیده ان غرابتر وخیر ... موجود درکه ...
نقاه شده شنه اثر کوستر ملمکدن بشره وسیما تغیری سببی درکه بانکده ویوزک ...
ه کوندور حالفنده قرالیقدن جولوب آغ اولو بیدر ... مجبر قوته ملکه سی ...
حالت بودرکه ذکر اولدی حفظ صحة حیاتیه اسعد ... بوکونکی دعوای ... استقبال ...
بر واقعه در جناب الله خیرا ... بو کون بو فتوحات ... شام اولدر ... بوکون ...
حریق الآوندن حوزه سوادنده ... ایکیلوز ذراع ارتفاعنده کوکی ...
روشن اولدر مسافه ... درت ویریک ... ابعاد ... حرمن ... شو حریق ...
روزنامه اوجوناق حکمه اولده ... سواد ... محیط ... اشتداد ... حریقون ... جوجه ...
وللّه

ودساعت بعد ایکی ساعت اوله یا العوز لاتمام حاربه بلکه ایکی هفته مصالحه دن صوکره نقض حریق ...
مسموع اولوردی وشدت حرارتدن هوا اوده ظاهر ساری مخالطت محسوس اولدر کویا کون
بارش باران هوا اوله اوکثافتدن استصفیه وتنظیف ایدر ... آتش آوز حادثه که بوکون
اهالی ... یوزدیر اودرکه آن دوده ... سنه پچار دوره سنه باجار ...
یوسف ضیا ... ایران ... ارضی
کلمه سندن شهادت تا بار ... وحیدی برکده یرده قالدرقنه ... لکیده ...
نعمک آثار ... فتح ... مبارزلر دولتنک اولدرقنه ... ابچه ... جبر ...
بلدنفظاه ... حضم ... لیق کوستر بلکه مقام ... هم ... اودرکه ... جیغیر ...
حالثوب اجابه ... طرف حرکت ایدرلر ... العوز ... سکردن جهت روب ...
مرحومک نعش ... کوتورلر بو شهیدک مسیبنده اهل اسلام ... اولدر رحمة الله علیه
عبد العزیز ... احباب ... حالت شدیده ... تازه حریقلر ... ایدوب ...
روحنی شمع ... اوییدر ... حکومت ... حضم ... آفاق ...
دیکرات ... الله ... قوة اثر ... اولمز ... عنده دریا ... جم ... دوکت
سراج السیر مستحقات ... حرق ... جهان ... البقیه ... حیاتنه ...
بهمه تصور ایتورن مستهلک ... اولمغه حضم ... رسیدن ... قزالحر ...
الواهد حریق زوالی ... ناقوس ... عروج ایده رب ... ناقوسلری ...
درمنی معبدلری ... نه جوش ... الفاظ ... ضایع ...
ناقوس صداسنی استماع ایتمه دکده ... نه مرتبه ده ... فاتحه ... بلکه ...
ادب تمام ... اولردن ... اولمز ... اوکون

اولدی حربی ایله امان. بو صبحدن شدتیله حرکتده و شجاعان اسلام حرتی دالبجه هپ ایلیشدی
نظارت و رعیت ایچکیه سعی و تعدد شده تا اینکه نایبه میدان آغزنده حکه نیترو ف تغرطه سنده
یوز یوقاری ارمنی بازارینک صول طرفنی تا مردی آقه کاروانسرایندن بچوب ایوان
خوجه ونکنک دکانلرینی ضبط ایدیکه بو صه قنده بازاره داللده و دره طرفنه باجه خانه رجم
معموره لره سرایت ایدیکه بازارینک صول طرفی قزانجی ملک کنکنکه قبه عندن
تمام بازار و بازاریله قوام و برابر اوچطه ده آقهرودم طرفنه باجه خان یولنک بازاری
متصلتی عمارتنی هر ایکی طرفندن تا بیوک ارمنی میدانه چیقیه آقهرودم ادعیه خندقدن
تا حاط ولوکی الکش ایله دیکه که لکنه ارمنی میدانک آغزی در بو خندقده ده منظرده
اولان عالی ولارمنی جمیله تعکیش عمارتی بازار دکان کاروانسرالر باقیزی لر
معرض فتنه یه لیکدر آقه ده ده لوه شنده اولان ... الله قدجه جماعتنک
قبرت سنک یوخاریسنده برکیمه ... ارمنی تعکنه ... سنکر
ایدوبلر و هنوز شقاوت و عداوتدن کیرو دورمزلر واو خرک اوراده سنکرنشین
اولمقده هنوز میدان ... قوای خلیفه ایله لو حرکت ایتدیکنز ...
خلکور ایلورک جمشید بک ایونیه باجه خانه ... بابمغده در جمع اولوب ده
اولان لوکز ل بنار یا بالمرق ... سنکرشیه با معقده در دفعه حمل
ایتمیک حمض عند ... فرق الآن ... ارمنی اسکنداری
اولیایرده متحصن قالدرلر بو نمرک دفعه لازم اولدرتمنه شیران اسلام اونلری مضیقه

دفعه ثانیه کون مجاهدین اسلام آقداده لو داغنه حمله ایتملی

جمهور اولالر ... اقم اوزننامه ... ۱۹ جمرلوکون شجعان اسلام
آقداده لو داغنده متحصن اولان ارمنی اشرارنه حمله ایدوب ظفرتام تأیید تفصیله
حقیقت بورلیه کماهی اشعار ایدرلوف. بونقله بیلیه ذمه تاریخ نویس لیلرق معروض ایدر حتی الله
اوز وظیفه سنه عمل ایتسون تا اصحاب آینده اوچون بو جان نثاران باحمیت باشجاعت
مائیه وجبده افتخار و هنگام قتال وجه الده وسیله عبرت و اعتبار یادگار قالسون قلمه
رقمزده خامه همت ایدرکه ۱۹ جمرلوکون ظهر چاقنه یاوق دلیران اسلام الله اکبر دیه رک
جان نثارلقه سبقت ایدوب منظم صورتده دشمنه قارشو حرکت ایدرلر یعنی مکانغیت
موجنبجه نهاییده مرتفع داش ایولر ایچینده متحصن وطبقه اوزجهگنه چغر ... ریله تدارک حسیله مسلح
خصمکه مقابلدن حرکت ایدرسی مورچه له لوزرکله امثالی ور ... خصمه مقابل آشکار صفا باید
صلا ویرنش دلیران اسلام ناموسیاه پوش فرانستال ایله باشرینی ... الده تفنک بدن ...
... صورتده بربرلرینه دالنجه منظم وجه قصد دشمن ... طرف تفنک اوتوب دشمنی
... ایدوب ایده حرکت ایدرلر خصم مقابله ... مجاهدین اسلام آیتخطه ده ...
... اسلام تفنکنه خصم جواب ویر ... دشمن ... طرف حرکت ایتمش مجاهدین اسلامه
خصم تفنکندن ... حصار ایچنده متحصن اولدوقجه ... کثرت ... دشمندن حصاردن
... فرار ایدرلر و طرفه ... مجاهدین اسلام حصارلره اوداوزرلر برتیه
صورت ظفر ... الله ... بالذات ... خدا و بالعزم قوت شجاعت اسلامیان و جبین ...
... اسلام ظفرندن و حرکت شجاعانه دن خصم حواسی منقلب اولدرقجه سایر ... جوار ...
... عقب ... تابع اراده ... در اوزقوت ... ایدوب ... قلعی ...

صدای الامان عزیزکان و واه و فریاد عجزه ٔ بیکسان طبقه ٔ عالیه ٔ سمایه دن گوشه بلند اولوب
عرصه ٔ قیامته بنگر دهشتلو بر منظره نظره گلمز هر کسده ایمان و تحفظ امکان اوله دنیا گذشته
یکسره وداع دیر باجاریرسه اولاد و عیال ایله باجاریرسه یالکوز اوز نفسینی کناره چکر و تخلصه رت
دمی فرصته مأمور قوشون دوران Kasapnaya آلوه طرف گیررلر او ساتیه گنشرملیق ده فرصت امان اختار ار
اویه دایره سی کوچک بریر اولدوغی برله اون بش بیندن متجاوز بزرک و کوچک ارمنی نفوسی سقنقه
وسعتی اولمیان دایره ده امید امن و مسالمت ایله قوشون حضورنه با غلیوب واوب
اهل اسلامه مطلق اولونیه که عسکرینه حملنه نی وزاتیله رد الکوزمزلر ... نقطه پناه آباررلر
و انبعاثلری بو خیال ده که حریق هر گوشه نی احاطه ایمه حکم صورتده و یا لکه دلیران اسلام
آخر بکر قدمه معروف اولان محلله ده شهر برج و باروسندن یعنی حدود داخل باشندن هر کس اوزینی
سرا زیر ایسون یا وحشتلر صورتنده شهردن خارج داغره و داشره صحرالره فوج فوج داغلسونلر
جمله مسلمانان و تندی حریق آتش فشان معاند لرندن وحشت سالوب هر کس موقع بو درجه برتبتان
ایتمش که این المفرلوکیان طرایق ... و مسالک هرار او حوالی بالالزام ایورش گرفت
هول و خشیتدن لرزان و هراسان ... که یوقدر طرفنده حریق جابجا ایش ارمنی ... مجتمع
پناه آباررلر غافل ازانکه اهل اسلام اوزرنده ستاره لریک ایمان صورتده و اهل و مجوم پیمان
جوادره بیان صورتده مطلق امیدقرار و کوکشه قرار قالمزین غرضنه تیغ دمار اوله حقوقن مستیغ معطل
و مستعد رقص در هر کس لیغ عنقریب واقع اوله سی نتایج خونابه لی فقط ایسون ارمنی سکنه دینه
مقابلته یا کوچه لرده قسمتنده و غارتنه مشغول ارمنی اشراری مقابل هیچ بیلم الحاصل ارمنی لره قارشو فقط
وجهاد ایله ساتهر ایدوب اطراف محاربه تشویق ایدرار جمیع بو لحظه مجملنده دیمک که هجوم ارمنی
والامان

روز چهارم محاربه يوم جمعه 19 آوغوست

وقوعه مرقوم بیانات نعم آیا ... هیچ بر فقره لریکره پوشیده قالمز که اولکیه حریق
عالم سوزک همیشه دن دشمن حوفدن اهل اسلام اعتبا طلوزدن جمعه دیک برآرام اولمقده
یوخ راقم قورتیله شهادت ایدر که بو وقایع ... بلکه ... جمیع نفوس خواه ارمنی
خواه مسلمان حالت اعتدالدن مرسیده اولوب بروقتلر تسبیح و نعف الف ... ایدرار که مفرور
سته الدن سندن ... غفلت ایدر هیچ کلفنده طبق بیک ایکیکه یا تیق خواهشبر فیع
معقود و قیام ... خیال و وجودن ارادة مقطع شهود ایره ستده بو لوناق لفونی و تمنیم گذشته ... اولو
حالت و موز فرع و انشاط دان حالت مقدمه لدن هجوب خواهش لفن ندن ... اولدار
ملکیک ترجمه وجه بلنصب العین حضم طرفندن کتابت ایکوله اهل اسلام طرفندن ظفر تمام ایکون بر اولدقدر
گشن و کوشش برله همیکس جنگه لیق حس ایتیز طرفین ایکون شهرت و اهمه و فرع ظفر بولیوبک
بر قیمت اولمش هر کس بدیندن اعتراف ... حقیقی و آرامیت طبعی بالالزام اسلوب بو لحظه برآمد
ترو حیقت ... بال ... غریبه بر عالم محسوس اولور طرفین ایکون بولمصادفه خلاف لیک
آلوده لیق و قیضه سی ایکی منظم حالت قوشونک اراسنده و قوعه لک ... بو محوعقده
حقتج ما بین حقیقت وقوعه ... مرتبه سه سی ده هر ایکی ملتی ملکیتی زواله مجبور ایدر
بارلق صنع لیم جمعه نه گوزر ... تهبنک ... قیلیده نقطه ذکر ایتیدوکر ولیقیر لحظه
و ... ایه دیک اطراف ... نه اشاره ایتیده مکره بولکون حولیق اشتداد نه میان
مختلف لحظه لردن تا آخر سکون بولدجق لحظه یه دیک هیچ ذکر ایدرزک کیفیته ذکر

جمیع ارمنستان بربره دکل نه عفو ایتمکه نه حریقی استعجال ایله نه مقابلة ایتمکه امکان کوره مزلر بالعموم

کولکش زواله دفنیه قویارلر باالآخره حریقک امانسیز هجومندن شدتیله بر ایکی ایدوب معتبرین وریش

سفیدان ارمنه آغلیه آغلیه حاکم باراوفکانک حضورینه کیدوب مسلمان ملتنه تسلیم ایچون متوجه

اسیترلر باراوفکا رحم ایلیه قبول ایدوب بقیه ارمنیلر حفظ اولنه ایچون مسلمان طرفینه تکلیف وعفو التماس

مسلمانلر بعض شرائط دیمکله قبول ایدرلر حاکم قاضینی بر تکلیف ایدر که اوز منزلنه آپاروب ارمنی

اعیانلریله شرائط مصالحه ترتیب اولنسون حاکم وقاضی روز ملکیا سنک قباغنه چیقوقده ارمنی سکرکن

لی دربه کلمه اتفاقلر بو حالتی کورجک حاکم کنساره قاجوب قاضیه خطاب ایدر که ایوینیه مرحمت ایتمکون

بو حادثه دن مکدر اولوب حاکم ارمنستاندن تغیر منزل ایتدیروب مرحوم ... ایوینیه حکر

و تطلب وحی زیاده باعث اولدر مسلمان اوز ارادهسنده محکم اولوب قصه قرهلی ختامه

ویرلکه بو کوننک حوادثاتندن برنفر ایرانی نژاد ترک نسب جوان رشید که راقم ایله همخوان خدا رحمتی

داریدی سکردن چوب حضه معتبر لیکن زمان حکم یترندن مقتول اولاز رحمة الله علیه قنقش نیشاندن

خوشنود اولمق لازم ایکن اوجوانک قتلندن مسلمانلر قلبنه ملال یتر

بولغته بر بیله ۱۸ جمادیالاولدن ۲۰ جمادیالاوله تا ظهر اولونجه تمامی خواجه مرحاغلو حمام یانینی

آقدده لو سکرلرندن وبر قفستر چاره آلونندن ارمنستانه اوزکیلان اوکو خداوندا عدیه

اوزینده مشرقدان رو بموزب آتش لوحله بارطلوه بسطمیله تحتنه لرایله بر یره مقصد مطلوبه لر

آلادی بر بره کیجوب فوق العاده زور ایله تاکه یانار برصورتیله که حضرات نی بوحریقی صیراندر

اکر طبیعت قهیره شدتیله محکم موضعه وتقابلة ایتمیه جهارت نهایلی نه بختهلر بلکه آتشلر

قوتنده صرف وشدت اولان بوحکم وهله قیصرلره قرتی وکسکنلو بازارلره کاره انتشار الرده

ایله

قصد وهمت احراق صرف ایدیرسه بو بابهده احتراق ال ویرمز بس ایکی کون یاریم قاینده واقع

اولان عالی وشدید بنالر حریقی وشمارهدن خارج تلفات جان ومال فی صحه روز رنده لری نسبی مطلیه

اوخشامیوب آثار قهر مخصوص حضرت باری اولدوقی اوکندن ظاهر ایدیر بو موقعده ارمنی

طایفهسنک شرارتلری وغفلت ایلرا اسلامه لیکنه وشقاقی تعقیداولنورسه ایکی کون یاریم حوزه سنده

بیش آلتی مرتبه معموره لرنک حریقیله مجازات بولدوقلری یعنی بعداز حریق یانمش بنالرک

تهنه وکش کون اشراق ایتدن ظاهر ایدیر که غضب مخصوص الٰهی بو خبثلو مکانلره پرتو آفتاب

سالمش که بکترو تنمردن وفساد ولی جبتدن ناپاک اولمش مکانلر تازهدن توفیق طهارت بولسونلر

ارمنی طایفهسنه مخصوص صفات رذیله کبر وکینه وشقاوت تکبر وحسد وخبث وعصبیت که نتیجه اجداد

جهالتدر علیسوی مذهبلره ارسنده امتیازی واردر خاصه بو موقعده که بیچه کینه مخصوص ایله اسلامه

قارشو عداوت کوسترمدیلر اما توفیق ظفر تاپمدیلر

۱۸ جمادیالاولک لیلهسی ارایه طوکب شدت حریقی دمبدم زیادهیش بولدر دشمن هولیانی لرجه آرتار

آرودیاوقتلری شان ایلرده انسان یوق تکلیفات دیوی مالعکیه بابعض اولرین کثیرلری حیش

امید استرحامیله عورتلر باقی بعض اولرده قتال وجدال بولندن هنوز جهتی اسلام قدم قویمامش

صاحب خانه کمنت اوزره جابکنه تسلیم ایتمیق بعض اولرده میزشام یاناترکشده وهنوز تنزول اولونما

هکاویده اولان خفیف وثقیل اشیاء وثمینه مقدور ماز معرض غارت لیدر حکم اولرندن وسایر

محافظه مقامندن اولان محله غارت اوزهم جبار وبزاع ملتینه مشتری حرام توشه لرالیلم واوغره

نصیب اولدر ... ارمنی لرایچون بوخجه جان که وزوده اوز مفسده لرنه مقابل نفس هلکنک ممکن اولمز

بو مقدمه‌ده اهل اسلامده مشاهده اولنان شوق شهادت وصفی حیطهٔ تقریردن بیرون آتش
حمله‌یه تیمیش مأموللر بو صنعه صنع ظفر و نصرت تسلیمی اولدوقی قیاس ازو فتح ایدره‌جگی
گویا قلوب مسلمینه بر قوّهٔ غیبیه القا اولنور هرکس ایلرویه سعی ایدرکن الصعب اوزرینه اسباب
حریق آبارلر بو اثنالرده که خصمه غالب اولوب طنطنه‌لو معموره‌لری آتش باغلق جمیعی
تأیید حضرت باری ولطف بی پایان دین واهل یقین ایله تقسیم اولنان یعنی قضای
منتختم کیمی بر طرفة العینده مقدار دکرمه متوجه اولدلر بهادران برجمله ایدیلر که آفره‌دگی
سوق ظفر تمام ایدنگنده اولدلر خوالیعه مرجلو سنگرینه مقابل جوانلق ارمنی ایوینه که
خصم انجوبن سنگر حکمی مسلمانانه طرف هجوم ایلدکلری مناسبتله نقطه‌ور ایده احوال ایلدیلر ظفر نیکو
بر دقیقه‌ده معموره‌یه ارسال ایدوب کاموتقصی اسکک مانه سرایت ایلدیلر یا نفت
اصطرابیدن خصم گیروچوب قبوقخلده اولنان غارتی تکفیر ایدرلر بر فرصت
شجاع پیر خالد یا الحینده صاحبی اولان ایوره بینه وکره ... ایرلر ... ایکنه
زمانه آتش قازانجی کلکیسی مشهور اولان کلیک بکنه ارغافنده اولان ایوره
که وزرا ایدر آتش جلد بو سنگردن بلنده اولجق خصم انجوبن اوبری سنگرده ده
قوت ثبات و دوام قالمز حالیه سنگرک آغزنده اولان ایوره هر ایکی طرفدن
قوییلدر قبوقه کلکی داخل ارمنی حصاری اینی برلحمده دلیشوب هرنه معموره اولدی آتش

اول

اول قبانجه الکلن بکه ایوینه اوده قوییلوب اوزری حیالی هرنه مانعلکده دارلیسه بریرده وال جولقیه لکیدر
مال سیر آتش اول نقطه‌دن ... ایوینه وسایر قونشو ایولرینه ادجمله ده عسکرو قنک ... طارشه
تا خوف قسوسنگ حکم و حیچ شوکتلو ایوینه دخول ایله شهراب کلیب کتک اطرافنده اولان ایولره وار
خلیفه کمالو ... ایوینک قبا عندن جگرب جارر اهینه کیدن یولک آگنه واوست طرفنده کی
ایولرنک تا موسنه سرایت ایدوب لعاطه ایدر عسکر و قنک ایوی مادره سنده صاحبخانه خلقی
ایدرلکه اوتنک ایوینی مسلمانلر حیاه ازردی قصه یانرو بر آه امید که اوخلیده مسلمان اوزرینه
دخلاف ایتمیه ... صاحب خانه طرفدن بر رقعه ... اللهم حقیقت سنه ... دیکر
کوچرلو سنگردارلری هم مرحوم شاهزاده رضاقلی میرزا ایوینک اطرافنده بعض خورده ... ایولره اوده
جاررده مستحفظ ایدیه ال آتشنده مسلمان ایوینه منصر برایکی ایوه اوده قویوب آگنی اله الکه غارت ایتمکه فرصت
مصروف ایدرلر اوکه آق دده‌لوده‌شنده اولان یوللردن شیران دلیر اسلام بی پروا حوقنده
حرکت طوکب ایحکلی شاهباز ... ارمنی جانب خانه سی وسایر قبه ...
بنالری اوده یاقارلر برقول جنبه بک ایوینه طرف اوبر قول آقدده‌لو ... خانه
ارمنی جبه‌خانه‌سی طرف تمام زمانه حولقیه دوچار اولدلر جبه‌خانه‌دن اوچ ارمنی قزلری ...
تطهیر ... ذکر شهادتی ایله اسعد ... مشرف اولدلر بو ظفر جانستانه ...
مشاهده ایتدکده خصم تمام سنگرلردن ... تدبیر ... ایدرلر ...
آتش جلد زنجیره ... ارمنی محله‌سنه سرایت ایدر گوکدن آقشام اولدقجه ...
زبون مسافت ... حریق ... بوده ...

بی ملاحظه یا بر تفرق اولنسیله مسلمان طرفنه گله‌لر آچیلیر ایکی ساعت ۱۲ اجرلولنک صحنده یوزویرن

حارثه‌لردن بعد طرفین آراسنده اولکون ولکیجه امر اشتباه ایدیلیجه ولی آه اتارقدن مسلمانلر

طالعنده بکس واریدی چونکه خارجدن وارد اولانلر معیتیله خصمه غلبه ایتمک اولمدیغندن

عدم جمعیت وضعف تدبیر نظره گلیر محلات ایله جمعیت محله مسجدلرنده مشغول تدبیره قرار ویرک

اولوب سنگرلر سرگشتلرنده بولنارلر نصف شب کوچرلو سنگرنه خصم حمله ایتکرده لکنه گوکره

اوراده گوگمکه نیتهکه آدنه محلاتده محکمی بر نا ایلمک جایده صدای قرانک گرکلی خصم سنگرجیدن

بی وز ایتدی سو مسلمانلر محله‌لردن حرکت ایدوب خصمه قارشو روس طوپ شنگی قبغنه

گیدن زمان استماع اولونان صدالتنك هر طرفدن که کیجه یوز یوغ آقا

مذکور سنگره گوکمک لازم غلبقور گوکمک گوندرلیر اولوکمك وقه لعینك

بیرق آجیدان گلوکه‌لر زالبیندن مسلمان خاطری مکدر ایلکی هرکس ملتیجه دینک.

بیدار قالدر تا ۱۸ جرلولنك صبحی نه قطعه دقدر ایله آنیلور چیقور

روزنامه سیم محاربه یوم پنجشنبه ۱۸ آوغوست

هنوز دمیده صبح اولمامش ایکن مسلمان طرفنه چوقلیق ایله آچیدان بیرق آتیلیق تفنکلردن

سراغ بیلمک قصدیله راقم اوراق کچه نوبتیله قلعه بیکا بانینه گیدرک اوسافده اولان

رهگذرلری آدمیله مملو گوررک که هر دالی شله او طوب قدر ادشتی قلوب خلقدن

مسلمان طرفنه قاچقده درلر علتی سوال اولونانده ارمنی خلقنه یاوق اولمقدن

واهمه

واهمه ایتمکدن ایولرینی ترکیله ایدوب شافته مسلمان محلاتنه پناه آپاریق قصدی ایله ایرا اولدر

بو مطلب عین خطا اولدوقی بیان اولنوب هر سی گیری قیتاریلیر هرکه ایوینه اوسنده

اوستنده بعض نفر مایک مقصدلر قورتلیوب هر کس او زایوینده آرام اولنار بو چیقه دوشه

ایله فکر اظرافدن گوکلو سواره‌لر گلوب جمیع آچیلدن گیر مسلمانلر خصم اوزره هجوم گوترب

غالب اوله حجره‌لر قلعه بیکی منزلنه وارد اولدوقده خلاصه مرحب بو سنگرنده یوزویرن

تشویشید ای مشوکن درهم محلوقاتك اکثاتنه مشغول بولدرکن هر مخارین بو معنیده

آرآستیه سعر ایدر تا دمیده جمع اولوب شورش خنده بعیدن او نقطیه جمع کثیر فراهم گلوب

دهرکس جایان ردلیله بر مقصده خدمت ایدر خاتن ده لعینك فراموش دیلو گننه بیلیکنه

وقت مصرف ایتکه اولمه بیلیدکه مخلوق بو نقطه‌ده مشغول تدارک دفع و جدال

ایلکه ایستکده لکه جبره طرف بعضلره جبت ایدر هردیلو محله سنده حضرت قاضی مراکنده

برکیده رئیس اوجاغیه شوکتی مذاکره‌ده لوللنه لعینه مقصدلو ساوب خلاصه مرحب بو سنگرلرك

امنیت جدی ویرلیه بالنیهه حضر جمعیت قراری بو قسم اولدرکه علی خصوصیله شورای امنیت

تقدیر اولونانده فوک بی درنگ مدفعه قرار نیر آلوب خصم اوزره هجوم گتورمك نوبت ایزدی

بو فقیه مقارن اولدوقده نیم ساعت طرفنده تهراکیجا موجود تقدر فوق گوکی صغیر وکبیر

بو مجمعه حاضر دبرآوازیله یا علی گویان دشمن طرفنه حرکت ایلدیلر جمله حضرات مجتهدانی

توم فیصله حضرت شیخ هنرمند سرسلسله قبجه جمعیت عظیم دالجه شاد وخرم ضیافته لکنه حالنجه خصم اوزرنه حمله

حالا تنهادن ملت بیچاره حیران اولدیلر وخصم [illegible] گوستردیکی عداوته مقابل ملت اسلامیه‌نك [illegible]

سبب طوزاتمیه ایتمیه حضیضه بیله جواب ویرمك ممنوعدر. ترك محاربه سوزی افواه ملته تعمیم [illegible]

موجب بیوك [illegible] مسیحیلرك [illegible] شبهه‌لر پیدا ایدیلدی [illegible] بو نوع سفارت ومعاهده

کلیدی وقتی بیله محاربه‌یی ال آچاندر اگر نادر [illegible] برساعت ال [illegible] که مسیحیلر [illegible]

ترتیب ایتمکه حیال اوله لکن بر سوزدر اما خصم [illegible] یاغش [illegible] ترکه ترکه مسلمانلر

ال [illegible] دیمك البته ملته خیانت واونلری غفلته سالمقدر [illegible] وقتی [illegible] اسلامی شرقده

وجبارندن [illegible] مسلمانلر ترك [illegible] دشمنه [illegible] حیثیت [illegible]

اهل اسلام دشمنه قارشو [illegible] ایتدیکی [illegible] حالیه [illegible] سوزینی [illegible]

سنگر دارلر [illegible] بالمره [illegible] ماموریر سوزلر (×) [illegible]

[illegible] درد غیر تشویق [illegible] آثار فتح وظفر الی [illegible] ایسته [illegible]

اولسون [illegible] ایچ بر دعوا [illegible] اولیان ملت اسلام [illegible] اوزرینه [illegible]

ناگهان [illegible] دفع ایتمکه حواه [illegible] اقدام ایتمك [illegible] مقابل [illegible] دولت

شوق وارادهٔ بو زمان [illegible] ایتون یا [illegible] ویا خفیه [illegible]

[illegible] اینجه اوزرینی عقد [illegible] ایدرلر [illegible] حقیقه [illegible]

باری بو میکرلعندن [illegible] سوز [illegible] ایدرلر مسلمان [illegible] تقدیر [illegible]

اذینه [illegible] آتدرمق [illegible] اودعوانك [illegible] شهادت ایدر [illegible]

[illegible] بولدیکی حقوق [illegible] اولمقده [illegible] بر یرده حاکم

(×) [illegible] بو سوزه [illegible] اسلام [illegible]
[illegible] بو سوزك نسبتنی حتی [illegible]
ویررلر که [illegible] شیخ مواجهه [illegible]
سکرلری [illegible] آزاد [illegible]
[illegible] ایدرلر.

١٤٠

ایلچیلر کونی دعوا جنرینی [illegible] خارجدن گوره طرف ملکی زمان [illegible] یا وقتنده [illegible]

[illegible] الده گرفتار اولدیلر واولده قلعه‌یه [illegible] کشیش‌لرینه تسلیم ایدرلر بوحالده که خصم [illegible]

[illegible] اهل اسلامی عقوبت تامیله [illegible] بو اسیر [illegible] فوق العاده محبت واظهار [illegible] طبیعت

ایدرلر [illegible] بو حالتی از روی غرض اولسه ده لایق ذم دکل [illegible] اسیر [illegible] اولمقله [illegible]

اولدوقچه [illegible] خصم [illegible] لعنتدن [illegible]

اولمقده ایلچی مسیحیلرده [illegible] نامه بولندیغی [illegible] مسلمان [illegible]

[illegible] استراحت [illegible] طلب [illegible] امکان اولدوقچه [illegible] بو موقعده [illegible]

خاطرینی رعایت ایتمك خصم [illegible] لازم گوروندیکی [illegible] کون اسیر [illegible] خصم [illegible]

اوزملتنه [illegible] اولدیلر [illegible] ناجوانمردلیت چونکه [illegible] یاروا [illegible]

بعون [illegible] داشتن باری ١٧ کون [illegible] اکون [illegible]

مسلمانلر [illegible] آثار ترقی گورونمز [illegible] ایلهدین مسلمانه طرف هر وقت [illegible]

[illegible] بعض [illegible] خطرناك اولدوقچه [illegible] لازم اولدیلر که [illegible]

[illegible] بر سنکر ترتیب ایدوب [illegible] جواب ویرمیه بو دوستانه [illegible]

جوانمردانه [illegible] اولدیلر ایلکی [illegible] ایکی دفعه [illegible]

[illegible] صحیح اولدیلر [illegible] که بو مطلبه [illegible]

عارض اولدیلر [illegible] دولت [illegible] اسلامیه مقام [illegible] معلوم

اولدیلر که حاکم [illegible] بر [illegible] آتا [illegible] نظارتنه مأمور [illegible] دستهسنی [illegible]

بو طالعه جملی بردن بره بو نوع شدت عداوت ظاهر ایتمکه مسلمانلری تشویشه سالوب طبیعی سهمناک الکلیعدن
ومنعت کارلغدن اوخری بالمرة چقاررندی ویقین جهراولدیرکه دشمن شوغلیق ایتر وبو طریقیله دشمنی جبر
سابق نادالیقدر قیس ارک سطوت وصلابت اسلامنیا ایله خصمه جواب ویرمک خصمه ایتمه وله ک ن
بالمضاعف حدت کوسترمک
همان دقیقه یرشی سعیدلر حقنه حمله کتوب بر بر نفر آدم رسیمی حسابه استخبار ایدوب عسکرلر ایتمکه منه
سرکش اولدیلر ندای غیبی مسلمانلر قلبنه امیدوارلیق ویرر که شهر مسلمانلری بجسب عدد قله اولسه لرده
کرک منفعت دوام ایدهلر چونکه بدون رنگ اطراف مسلمانلرینک معاونت قصد ایتدیکن او قدر جمعیتر
حقیقتده شیله ده اولدی اول کیجه بنک ماجر سینوان با خاصه مسلمانلری وسایر یایر نسا بانیه ده
قالدیلر یا خبر اولدوقنده بو تونک ضبطی بر دسته مسلح سوارده وارد اولدیلر کوکچه اسکرلری
ضعیف اولدوقنده وبعضی راحت بربست آتلرایله مناطفه قصدیله مذکور سوارهلر اوطرفه مأمور
اولنلر ظهرجانبه قارقار باساردن جمع کیر اکلیه ده ایکی جانب وجهنه وارد اولوب کشته
کوکچه طرفه وخولعه برجانبلو عسکرینه تقسیم اولنارلر تازه واردلر ایچون هر محله قسمیه ده حاضر جای
نان وپنیر وشمیش آش وآتلر ایچون طوبیه وعلوفه حاضر هنوز آقشامدن هم سوارهلر واره ده
وبی مخصوصه تازه آت وکارلدر ایچون کی حفاظه سنه قیقین خاص بولوه قرینه اطرافده کی ارمنی مسلمان
قونشولرک ایوارینی غارت ایتمکه اشتغال نایارلر هیچ بوکون زرکی دولاتیه بروجانب ایتمکه
بحث هم آقشامدن قضیه وارد اولدلر جمعا زنجیر طرفنه سوارهلر وکل بوکون وارد سوارهلر

حدودی ایلایوردن زیاده اولدی دکه موسی خاصیته منفبلیه مشغول بوموقعده برمطلبی ذکر ایتمک لازمه
شوشی شهری ازجمیعیت مکان قره اغاچ دیرک اطرافده ارمنی محله لیه سیله مسکون براوب واحعکه باشنده واقع
اولدوقنده [redacted] دعواوقتی شوشه بو لسیله اطرافدن کلن مسلمان سوارهلرنه ارمنیلر هر رجلمکده
اذیت ایدرلر لیکن ایدوب تفنک آتیش ایله مثلا قره آغاجی قبرستانده عسکران مقیم سنده وادیلو
چالیشمک اوسنده باللوجه خزرک سرحدلرنده اوتاکوربیسی کهرات قراقیه آدلو یرلرده بونلر
حوادثاتک تفصیلی اوز موقعنده ذکر اولنه جقدر
حاکم ایالت کیجه باره نوفسته دخی بوکون شهرده وارمنی محله تازه سالکدر کوتی لیمی اواهم
حضر وارمنستانده سالکدر توقف ایدر ارمنی محله سنده ن مسلمان محله سنه ده باالعکس جمعی اچون منفعتدر
چونکه ارمنی عسکرلری اوج مکاننده اولدوقنه آلچقده لی کوزقبضنده ایکی دفعه هجوم ساعت قلعه آمانر دیو
الکا کوره هی بره ایچون حلوسمدان مأمور سنحضر یا مقام لیتی دریا طریقیله مسلمان طرفدن ارمنیتر
لیکدن آدی مسلمانلر لونکر زدیلوریسنده لیکه لر ملک برده سنده نهایت صعوبتیله تودد
ایدیردیلر بلی تأثیرلو شارتمزدن مفهوم اولورکه بربلیه سحقت وبلالر لویزدیرن حادثه زمانی
عالیمقام سنحضر واریدی که مسلمان طعنک ایتمیزه اولویت ورفعت مقام نفوذیسنده رعایت
وتصرف کامله ایتمیزه بولمه بولمه اللهم جنت فطرتدن یا عدم عزیزه حقنده کلمکدن باتحرک نفوذ
خبردن بهانه تصحیح ذات البین آدیله خصم دایره سنه آمدورفت واوذ حلقت حوزه سنه کلدهلکده
سرنک ریاتوکه توکه حاجدین سهدمی ترک دعوا ایله دعوت ایدردیلر بهر تقدیر بو آن قدربک

اسباب حرب ایکلکده مسابقه اولنمار ولوقت مده موجود اولان فقط مجیب وقت قلیلی

امدادلر بوداان دولتی ایکنک هیچ آچیلان قسمندن ایکیسی دیکر ولنکنک ده

مناسب مقدار رفنک ابتدای محاربه ارمنستانده ممالک یوزدیوی قصوریدن

اولیکده مسلمان جماعتی بی خبر قالار دهنوزکه صبح روز ۱۷ آوغوست نه ولیسدایمیه

واقفه مختص مردوده منقبه اهل اسلام جمع عاشورایه مشغول اولدوغه حالده شبیه

برحال ایکیز

دوهزدهم محاربه یوم چهارشنبه ۱۲ آوغوست

قرابانع نه اولان کوکندن اول بوکلده نه طرح ایدن صبح نفاق اچیدی شنغی صبح ایروان

دروازه سنکه آکونیده طفعه لوسمیل خره قلعق نه دیده ملی ذی حقیت مارتوک یاپوقته ملحق

اولان قوزی آلاو ایله ومظلوم بیرچیشتوس نه قصاب حباس بجنگ قاتیله جلالی تازه بدوک

حادثه دیدجا کولی یوزه دده قلمه کتستی ذکور مارتوک یاپنقدن ومروعیکی تعرکن

فقط بیرودوب الوی اودولوب ایوب بی عادته کمنگ خبرینزن حضرت برقدی بیلدیکیکن

جشیده کبه ایونمیزن شاقه آق ده دوم شده حاجی رضا نام ایوبینه مختص اداوردی بوندیوام

ارمنی بطننده اولان شقاوتنک دایره سی ظهوره جاقدی یعنی جمیع قتق حرقی دفاعته تمام ایدیله

جمعیت حضرت ایکی نفر برده حیار اولدورسه بولونیک آشاقه سالوب ردو اولدورلر هیجاره ملت باشسیز لیقدن

بی تدبیرلیقدن برنوع زنجیر خفت ومغلبت حبقه اولدورکه کافه ملت مصدوم اولوبدر اما حضرت والا حضرات

سپهسالار اعظم مرزا باقده راحت منزل ایچیره اوزخیالنده مشغول بوقضیه دن خبرلری یوقدر ایدیک

شوقضیه مذکوره دایره ملال وضلالته منکوب اوضاع غم افزادن خبردار ملت ساینده الایه قوتم دهی

بو خسارت چولنک خبرمیزن شوخش حالنده مصیبت زده لره سرسخت مدیر ملک ملت لنده جمع اوله

تعطیل اتفاقیه مقده محاصره سنه حیاره جیسیتی ایکنک ظنینده اولدورلر حرکات مذکور انچ عسکر اتخاذ

شدتیله محصوم ومظلوم اولدوقنده نظرایکی تنظیمینی حیث قتلننه شی وندایده وضعیه مسلمانلر عرضی حالی ایکجه

خونریزلر ناطورنده سردار والا وسلطنت خطنی حضورنده بیلدورلر حکومت عقیده دنی ملکی اکیده حضورده ایدی

جهته مسارعت ایدر و اثرا اوقه لوندن حدوده قدر اقوامنه قدار ترک ایتورمه و نفعلیه دنی

اتصور ایتدیکلرینه قزاق مثلا بو وسیله خیر صاحب ایدرلر حضرته بو خطه بیله کاروانی یوللرینه سالمقه قبله

امیرلر معقده لی نظر خرت منزلی سایر سمتلردن ایدی باشلایه سالار که کاروان لمک

مسئله سنده تدارک کوندرلمسی هیچ بر یاده سالملرینه ایدرمی ایش لوان مقدم قزاق و حکومت

مت لیت ایتدیکی کاروانلر مایننه تمیز قلدی که اینجه قزاق آیاران کاروانی

نه ایسون حضرتلرینه نا معلوم سبیله کاروانک شسته قدر آیا قزاقده جمع در نه ولیلر ایله

و آیا جبرا امر ایدرمش لیت کاروانی ایتیج در که سلنی و دیانت و تقدسیله فرشته لری ممنون

یاوق حساب اولنماق ایکا مسئله سیچاره مضطرب ایل تدارک گوندرمی ترسیل ایدوب

ترغیب ایدوب ارتقالی ایدر و نظره ملکه سی تو تجاوز ده کجه جهالیه کیا رفع ایدر صاحب رتبه قرقره

حق رفعت مرحمت اولنلر که کاروانلی عسکرانه دیکه سلامت آیا ایدوب دشمنده مرحمت کسو ایتمز

و برلیجه و لکن بونلرده اونلرک خوره خورجین و سایر مخارجنه وجوهات حیثیاتلردن مصرف اولنه

دملده کاروان عسکرانه دیک حفظلری [illegible] اولمقدن اوزری آغه امده اولورسه قزاقلری

دعوالی لنفر قزاق لیصه اولنار بو قدر اسباب امنیت اولدقه برله دوکه روادن نه

تکرار ممکن یلتیه ولو نظر ملکه نه تاخیر حضرت شو در حق ایرر دیوب اللامینه سایه مرتبه مخمیه در

لور کورانه تشویرلر لیوز نفر قزاق و آیا صاحب منصب نه بو قدر قدر حضرت خوش ایدر کرمیش

لوز نفره دیک آغه ده جمع اولان حیوان مختلف اللون و احوال بعض معتبرینه نظر ایله کاروانی

داخلنده کتورد تا کاروانی عسکرانی معتبرلردن لیکن کوروب [redacted] قصبه دیک سلامت لکنه

امید باغلامه و تر والله مقرب خرکه بو سببه کوره مسلمان سواره لرمدارک کتب اعنه یا دعوا ایتدیکم

اولسه لر مسلمان لرطرفدن بی نظیر صاحب لیق ملاحظه ایدوب قزاقلر مسلمانره قدرشو حق لفته

ایده جکلرلر بو قسم آچیق واخیرا مسلمان قولی یا طلا ممنقتنه حضرت رد دیوب کاروانه حرکت ویرر

الله رضاسنه عزیز قارنلرمز ملاحظه ایدک که بو فوری تشوق سنیله مسلمان سواره سی و معتبرینک الفنده نه فیده اولدیغی هرکاروانده

حافظه عسکر اولمسون

بو شرط مقدارزنه دن که آچیق را کیه تذریه و خطا کلدوکنی دماغ بر درد حضرت جهانش پناهی

استماع اتیمز کاروان بونکبت یولنه حرکت زمان آلتی یوز افرمه مسلح سواره لر دخی تمامت و صدیقه

حرکت ایدر بو قضیه لایق لرکیه ولوقعه اولدرسه ده کاروان داخلنده حسرتیله باجان انجیلر لر

ابتدا هیچ بشیمانلک ممکنه بو قدری منقش اولمغله یا نامدار و دلاور زبانه چکر ای کاروان

آهسته ران که آرام جانم میرود.... چونکه کاروان مت لیت ایدنلرک خیرتی و تجربت

ایلکنه وقایع ممکنه دن عبرتی بو سرحده دقیقه ملاحظه و سنجیده اولدرسه عبرت ار نفت

دمیک اولدردی که نه واقع اوله جقدر بو وضع موسمدن آنکلرحسوس اولمز دیکه

که بسلمانه انداز ثبته سی ساعت مجماه فلادر اوزرا ایچنه قسمت اولیدوب دشمن قارشو کیره

سنر قطار کاروان دشمنی حوزه سنه چاتمش صادر اقدام ابرکرکینه دعوت اولنان مرد دلشنیده

حلقه دن بیغام تیر که او وار دادلونجه کاروان حرکته گلیورن ولکن صاحیده بیغام

ایدرمش لیته و نبدکان جهال رضا رتبه [illegible] حرکت قبق و اقعه ارینه و نرش

دشمنی تفنکلک صداسی اقدام ابرکرکینه جواب ویرد که اکوره اولکز قزاقلر کاروانی کلوج

سلامت بیزه تسلیم ایتدیلر بو قدرییه یوکنه تفنک صداسی سماع اولدوقده قرینه معلوم اولدار

مرکزده قالان بعضی ساده لوحلر زعمنجه کلا محافظه و اخبار ایکوایی قزاقلر مت لیت سواره لر عجبا

یولی امنی ایچک و تحدیله دشمنه قارشو تفنک آتارلر اما حقیقتده بو صفده تفنک آتان نفع

سماع اولنان صدا [redacted] تفنکنه مخصوص دخیر و ذره صدا حق در بو واقعه دن عاداره

ایکی معنی در بری قزاقلر ایله دشمنی ارسنده پیشرس وقت مسلمان کاروانی بوخدیعه فطرسنه

لکوتروب دشمنه ویرمک مشروطی اولده و بری مسلمان سواره لری حضرت شیخ الاسلام ایله

محض بازیکرلیق یولیله مت لیته ایتمک که ایکسی ده حضرت [illegible] عادی اولهلق ممنوعدر و حیثیت

بینی العقد اوزاق علیته [redacted] قزاقلر کیی ایچک اوزر حقیقه

و از

ناسزالر [illegible] اهل اسلام [illegible] جواب [illegible] صورت [illegible] معلوم اولدی [illegible] ایتام [illegible] بر [illegible]
[illegible] قاره [illegible] سالم قالمق ایچون اونلرن [illegible] امر ویلدی [illegible] ایکنجی [illegible]
آغاج [illegible] خلق [illegible] و [illegible] آثار [illegible]
[illegible] بوحدا [illegible] آذوقه [illegible] سایر [illegible] قلعه [illegible]
و [illegible] خفیه رسول [illegible] ضرورت [illegible] قلعه [illegible]
[illegible] آذوقه [illegible] اقدام [illegible] حوزه [illegible]
اوزرینه اقوام و سایر اخوان [illegible] میدان [illegible] ایله [illegible]
بو حالت [illegible] اطرافه [illegible] ایدرسه [illegible] حضرت [illegible]
اوزرلیه [illegible] مشغول و [illegible] خلق [illegible] اولورلر
بیله [illegible] شخص [illegible] کونترلکه [illegible] اولورلر
قرعه [illegible] ذکر اولنان [illegible] تجربت [illegible] هرکز
[illegible] شهر [illegible] اولان [illegible] آذوقه
کاروانی [illegible] بر [illegible] ایکنجی [illegible]
[illegible] اطراف [illegible] طرفی [illegible] ایدرسه [illegible]
و [illegible] جهالت [illegible] و [illegible] اطرافنه [illegible]
[illegible] ایکنجی کاروان [illegible] حضرت [illegible] پناهی [illegible] ایکنجی [illegible]
الیه دشمنلرینه تسلیم اولنلر [illegible] کاروانلرینک [illegible] سندن [illegible]
اولان و خامت [illegible] تاریخ روزکارده [illegible] وسیعلم الذین ظلموا ای منقلب ینقلبون

١٩ دیکابر ایکنجی آذوقه قافلهسی دشمن تضییقنده [illegible]

[illegible] ذکر اولدی که قلعهسی [illegible] و [illegible] ضرورتلری [illegible]
و شهر [illegible] برتدارک [illegible] امکان [illegible] آذوقه [illegible]

بلاده [illegible] اولمق [illegible] اولدی [illegible] شهردن امداد [illegible] قزاق [illegible]
مأمور اولنلر اقدام حوزه [illegible] شهر [illegible] آذوقه [illegible] مساعدت [illegible] جنرال [illegible]
[illegible] سابقا [illegible] اقدامات آذوقه [illegible]
مساعدت [illegible] مأمور اولدی [illegible] کاروان [illegible]
[illegible] ایدر [illegible] خدمت [illegible] اطلاع [illegible] اوزره [illegible]
حالا ایکنجی کاروان [illegible] بر قرار [illegible] آذوقه کاروانی عسکران [illegible]
ضبط ایدنلرک قلعه محاصرهسی شهر و اطراف ارمنیلری [illegible] شهرده [illegible]
شهر [illegible] آذوقه [illegible]
قادر اولمه [illegible] خفیه رسول ایله [illegible] اقدام [illegible]
[illegible] شهر [illegible] مسلمانلر [illegible] آذوقه [illegible] کاروانی [illegible]
[illegible] جمع [illegible] اولدقجه [illegible]
[illegible] اولان [illegible] هر قسم آذوقه [illegible] ایله [illegible]
[illegible] وسیله ایله [illegible] جمع [illegible] زمان اقدام [illegible]
[illegible] شخص [illegible] آذوقه [illegible]
[illegible] بو [illegible] دها [illegible]
[illegible] کوندرنده [illegible]
[illegible] آذوقه [illegible] آیا [illegible] افواهنه [illegible]
بو وقعه [illegible] ذکر اولنان [illegible] ایله [illegible]
[illegible] احوال [illegible] کاروان [illegible]
عاقبت [illegible] مأمور [illegible] قزاق [illegible]
[illegible] کثرت [illegible] طیران مشاهده اولنلر [illegible]
حفظ [illegible] اولمق [illegible] ایکنجی کاروان [illegible] شخص [illegible]

ایکنجی

لکن بر ابهر تدبیر که عادتاً [illegible] دلیلدر اوسوان آلوبلر اعدام مراکزنده قانلر [illegible] خانه و دلوم ویرانه ......
بولوندقلری هر یرینك شورشی و انقلابی. شدت امید هیجان و غشیتیش عمومی. اهالیسی هر طرفدن
مسموع اولدیلر. اواخر لوئی بوردن باشلایوب تا ۳۰ دولتلر بر ممالك روسیه نك هر بولوشنده
انقلابجیلری و قاتلین فرقه لری همیشه مغلوب. تام دمیر یوللری و تلگرافلری تعطیله ساعی اولدیلر
جنس تام روسیه [illegible] حسب حکمنده بالخصوص قفقازیه جبقلری هرجامع صرف وحشیتلری بولن
هیچ بر شیئك هیچ بر [illegible] خبری یوق عرصه قیمت [illegible] و انفسنی دین حالنده [illegible]
بو حالات مشئومه برله مرکز اعدام بر صاحب و [illegible] اولدوقجه مغفرت و الارتبت اوز
مسلك جابرانه سنده ثابت. بر دسته اشرار ایله مشغول [illegible] احوال مسلمینه حقوق بو دشمن
ظالمه مقابل [illegible] بولونماز مظلوملر بو قدر حقایه عقلا [illegible] که ارمنی لیگی
اشرار الناس [illegible] دشمنه مقابل اکر حضرة نسبت مخالفت [illegible] جواب ویرلیه هر آنده حوزهٔ مسلمینه اختلاف
و شر و اختلاف باعث ضعف و انقلاب [illegible] اصرار [illegible] دخی دشمنه مقابل جوابی فکرمیزده [illegible]
بولنمیوب اجرا [illegible] بر بر ینه مشغول اولدیلر حقوق [illegible] اولدقدن [illegible]
اوز مسلمانه دولت [illegible] هر [illegible] متحد اولدیلر هر جهه راقم [illegible] صورت [illegible]
[illegible] اوز خانه [illegible] ذکر ایتدوکلری [illegible] بر صورت معین [illegible]
نزدیک حقیقت [illegible] حالنه [illegible] راقم
اوزی [illegible] نتیجه [illegible] که هر حند [illegible] اوزلرینی سالم [illegible] سایر
احوال دین و اتباع مسلمین بر بره [illegible] احترام و قصد [illegible]
حیات و مال [illegible] سابق امنیت و مسالمت [illegible] حسبیله [illegible] اولوب
ملت [illegible] اجنبی [illegible] فاعتبروا یا اولی الابصار ......

الحمد لله [illegible] ملا [illegible] عمر [illegible] جمهوره [illegible] ظالملری [illegible]
اجتماع [illegible] تشویق ایدی [illegible] جواب [illegible] نالشا بوردی
[illegible] ده [illegible] بو قدر [illegible] والله الموفق [illegible]

تفصیل محاصرهٔ شهر شوشی

اقوام بر سر دستان [illegible] منافع اشتراکیه [illegible] و لوازم اخلاقی [illegible]
البته شك و خیالیم [illegible] بو [illegible] اجراسیله [illegible] ضعف [illegible]
و قوه [illegible] نیتی [illegible] بو نوع [illegible] ایله [illegible] اوزره [illegible]
یا ضعف [illegible] تمام [illegible] و جزا [illegible]
[illegible] اولدوقجه [illegible] دولت [illegible]
[illegible] دشمن غلبه سندن اولدی یا [illegible] آنی [illegible]
مطلبی دار دشمن غلبه سی اولاسه طبیعی [illegible] کم من فئة قلیلة غلبت فئة کثیرة [illegible]
هذا [illegible] شرائط [illegible] اولدی [illegible]
[illegible] هر آیینه [illegible] آی و دیده خون [illegible]

اشك خون دیده [illegible] بوی خون آید از [illegible] خامه ام :

[illegible] ارمنی [illegible]
[illegible] شوشی [illegible] هر [illegible]
[illegible] ال [illegible] قتال [illegible]
بر بره مستور اولمز [illegible] ایران [illegible]
[illegible] ارمنی [illegible] دشمنه [illegible]
[illegible] بالخصوص [illegible] قلعه سی [illegible] علاقه سی [illegible]
[illegible] اولان [illegible] اولوب [illegible]
بولنه [illegible] میزان [illegible] دشمنه [illegible] قوی دل [illegible] ثابت [illegible]
[illegible] شورش و [illegible] بولنه [illegible]
[illegible] ایله ذلت [illegible] دشمن [illegible] و دین [illegible]

اضطرابات ... ضرر ... حضرت خوشطینت استقفده ایلانی و ... بو متوال ... صعف

کامو افرادی تملیه معلوم اولدیغنده بانه اجبار بخاوکره ویله یولله ... آکا بر ... قوتدان

بر نیه رجوع اتمک لازم بیلان تا او ... بجایم ... ایله قوت ... اولموب ... قلعه ده

مجصره ... قالان جمعیت مسلمینی و رطه هلاکتدن ... ایمک ... رعایت باطله ...

دایره سنده ... اقدام ... اطرافنده ... طولماسنه ... بو لکه ... جبرا ... طرفندن ...

طلبه مسلمان و غیر مسلمان مال التجاره ... قند ... نفت ... اولان ... سایر ...

پر قیمت ... اشیالر حکومت باطله السنده تاراج اولدیلر بو تقدیرده حکومت ... اوزرینه

مشغول نهب و غارت ایکن ... اوزرینه ... کارد ...

وخامت حال و تشوش احوال قلعه محصره سنده قالان مسلمانلره ... خارجده اولانلره

احفیا ... عارض اولدیلر اقدام بازارنده تجارت ایدن خلقنک جوع ... اولدقلری

شهرتشنک شدتی ... اوزری ... سالدر و رعایت باطله ... داخلنده

اولان ... کوردیلر ... خطرا ... براوزره ... اتخته ...

... تعلق ... مسلمینه ... اقبال ایدیلر ... ازو حصه

ملی تملق ... اولدوغی ... جزینه ... مرکز ... مسلمینه اقبال ایدیلر ... ازو قصه

خواشنده ده ... مرنیویف نام مجهول الاحوال ... بولندقلرینه ... حدود

صاحب منصب ایله ... عودت ... حکومت ... بجایم ... اقدام

بازارنه وارد اولان ... حکومتی اولان جبرا ... طرفه حرکت ایدنده قولانده ...

هر کیمسه ... اقدام مرکزینده ... دولت ... سیاسی ... مسلمینه ...

اوزرنه ... مقتول ... اقدامی ...

صاحب منصب ... تسلیم ایدرک ... مشار ... نعش ... اجرا ... طرفه ...

بو وجهله حکومت ... مسلمانلره ... اید ... احمد ... اول ...

افراد ... مرجع اولان حقوق ... اولوب ... حکیم ... اجرا

لنه

... اقدام ... قلعه ... ادلرینی ... موافقت ... البته ...

... المی اقوامی ... تعبیر ... هلوب ... انجام ...

... ایمک ... ایله ... بو ... ایتک تمره ... بیونه

اول قلعه مفرغ اوله غارت اولاندن صنوك وقایع

رعایت باطله اقدام ... موافقت ... دقیقه ... باهره

سلمی بر ... دراره ... ممنونیت ... ناموس فتنه ...

دلیکه ... آوار ... بولدار ... جمع ایتدیلر ... رعیتیله ... منقسم

اوزرینه خصوص ... اقدام ... حالنده بولندقلرینه سایر ... ادا

بر بر حیه ... فقط ... ساعتده ... قالدردیلر ... رعایت باطله

دشمنلک ال ... امرینه اشتغال بولدیلر ... کشید ایتدیک ... عسکر ... یکشنبه

... دستکی ... بورا ... ضعیفی ملت ... و تجارت اوزرینه ... بازار

دایره سنده ... تعرض ... لیرادن ... لیرادن ایدیلر ...

دیکر ... طرح ... ملت ... آلدیلر ... معطوف ... بوبالده ...

وقت ... ابداً ... (... موقوف ...

... بولنماز) ... ویردیکی ...

دفتردار ... جمع اولان ... مقداری ... اولدی ... قلعه ...

... مسلمین ... منقلب ... ادی ...

شمتی ... افراد ... رعایت ... سایر ...

مقبول ملت ... قلعه ده ... مسلمین ...

دمبدم ... مسلمانلری ... حضرت ... استقفده ...

16/1

A. D. M.
Inv. № 7079

هر لحظه حدت و شدت و هجوم و قهاریتی مستولی هر لمحه زیاده لشور . بیله بو فتنه و بلای آتشکاه سینه

کرۀ اهل اسلام منظور و هر قدم ایره لو تیره و قبه نشان غالبیت ظاهر ، علامت فنا و مهلکه حکم ایکن

هر طرفدن محیط و اصبر دامیکز نه مجال رحمت و نه هیچ کام فراغت در . واقعا هر کس تصور

ایدرسه و ماهیت حادثه‌نی فکرینه مصور ایدرسه معلوم اولور که نه حال شدید و نه روزگار

خطرناک در . بلکه بالعکس قوۀ واهمه شدتیله حرکت ایدرک هر کوشه بر قعر دهشت و هر شیئی

بر اسباب وحشت کوروندیکی طبیعی در . کوندوز کون شعاعی برله آسمانه بلند اولان

حریق التهابی خیره و آفت بیله کز مرحله اولورسه لیکن ظلمتده بهانه زمانده جهان سوز

تمام هیبت و شعله‌کده و تمام هیبت و صدمه بتنده ، بلکه بالمضاعف دشمن کورنده جلوه آیه

بو حالده حفظ و حمایت کوستردوکلری اهل اسلام الندن رشته حریق بس احرم نهو کتعمقی

کوزرفته‌ده بدایی در بر دهشت مانی اولور لیکن فرانقوستی عنیمت اولدرقنه هر کس

بر طرفده چاره عورت و اوشاق خانلان و کربایف به حفظ و محافظه کوجملره برلکده

اولور بوندن نفسده قوۀ آرام و قرار قلمامش دا اعذار صبا الآولر بجوار حوفی ناکس

و شدت هر آن هر قدم لوزویرن فتنه و عارضه باعث و قهر زنده شخص حدت و امید دن

ملک اولور . حریق شدیده ۱۹ جمرکون صبحنه قدر دوام ایدر . هر سکزدن

خصم طرفه حرکت ایدن حریق ایله اولنکده کوجرلوده مرحوم شاهرلده رضا قلی مرکنده

اولیمک اطرافی یانمقده چاره راه لنطه سندن آندیغنده باعث و اوستک جانه

دریه طرف خولاسو فتنکی موزه به سندن ریسکه حلبه حکم نشتر و فندق یاریم تقال الوینی طرف

همچنین لولیکک اوتالیه حواله شهراب حلیک سندن لیغارس یا ایه میانه دیکر خولاسو فندن

شماله دریه یاجقار ایولر تماما تا حکم نشتر و فندق مطبخه اوکه شبهابز دره سندن حرکته

ایدن اود قرانجر حلیک سیرک اطرافنده حلیر وتلک ایوی و سایر جوارده یاره لی

اوکه کمجشیم بک ایوی طرفندن هکی اود جمشیه بک ایولینی تمام اطرافیله لویل لوتیارد

آقبروم ایولرنه طرف یولنک آلتی طرفندن خانه‌لیر ومت ایولرندن اوسکی اطرافنده

اولان ایولردن یانیدره یانیدره خانه‌لیر ومت طرفنه عمیم بک ایولینی و سایرلری

تمام بو معموره‌جات سرادی بلادی حریقه رسک کلر ۱۸ اجمرلوکندن ۱۹ اجمرلوکنه

و ۱۹ اجمرلوکندن ۲۰ اجمرلوکنک صبحنه دیکن نسیم غضب الهی شدتیله اسمکده عنصر ناره

تقویت ایدوب ... اوداقدی معموره لری زینت دنابو ایدر . دشمزاده عنصر

لو انقلاب موفق ایده ایجی کوره کبه قوت قلب و شجاعت اهل اسلام یاپی درجه رادیه

اولدر . تا یاریلدن شعلکده بلکه بوزران بوزلسوزیش و ضطرابه اوغرامش دشمنه جمع

یوم جمعه ۱۹ اغوست دیمه اولور واقعه جهانسوز حادثه پرملالیه ...

ایشکه کوز آچیار . این همان جشمه خورشید جهانی افروزست که بهتر رفت به آن آگه ماد و مشود

دعوا ایه رجال دکلسنر وحال آنکه نتیجه وخیمه سی دخی ظاهر اولور فقط مفسدین اشرار بهان اوظالملرکه
دیباجه کتابده ذکر اولندیغی وبعض خارجدن ظلمه حرام لوقشه ونیکه وسنجار وکدالر دخی اونلره منضم
اولدوقده طالب محاربه عقبت‌کش اولدیلر تاواتمد وسلیم النفس ارمنی‌لر اوزره ریاست کوستروب تشویق
لکن آن ایتدیلر بونلر ناموسی اوشخاصدر که زمان متأخرده روسیه مملکتنده ظهور ایدن هیجانده اشرار
داخله روسیه ایله موافقت ایدوب قفقازیه‌ده سوتسیال دیموقرات مسلکی شبابیله اوا
ایکی درجه‌ده آلمشدیر وجوایف محافظه ایدن صورتده حیات بیجر انتقام بتون فرقه‌لری دخی بونلرک
Sopona
الکینده اولدیلر اوده که بوظالملر نه بروار یوروپاده عنوانی صحیح اوزره معمول اجتماعی وله آدجیک
پرده‌سنه کیروب مدارا اوموسانقدن کثار جلب منفعت ایچون خاطرنه قتل وغارت طاقتی مقدم سالارلر
اوایلر وقت قفقازیه‌ده اولان هرقسم حکومت اجزاسنه کوستریلن جنایتلردن صوکره هر برصاحب ثروت
ارمنی اغنیاسندن تهدید قتل ایله پول آلمغه و ویرمدیکی صورتده خلعوز ظالملرنه طالقیله قتله موفق
ومغاییه کاشفدر هرقسم هرزه‌لیق وغارتکرلیغه معتاد اولدوقلرنه کوشتی ده که مقیمن دعواسی
احداث ایدوب دخی لوکزل وسیله اله کتورمشدیر که ایش بیکلیکه ملت ایله باشلادوقده هربرلر ارمنی تفتیشی
عداوته ودفعه جبور ایتدیکیله مسلمانه غالب اولان صورتده اونلردن نهب وغارت ایضیبر آبادیق
واله ارمنی مغلوب اولسه داخلاً دخی سائن وجهیله مال وجواهرات ظالملردن خزاینه وده ینه آباریق
اوزرکه بوخیاله مناسب کمال ارمنیسی معرض هلاکته بولندیقردن لکه اودفعه ارمنیلر مایرو اولا
قتل ایله تهدید وتشدد عداوته برحیله ایله ترغیب ایدرلر لکن جرئت ینه لکه حکمه‌سنی قطع ایده
اما بعض طبیعی حالتلر واردر که بحکم حکم طبیعت احکام حقه وحقیقیه ایدن بزرزور اولدوقده آن فداکارلری

مقام خوف وخطرکبی که اسباب خطر علانیه اسعارن اوله دقده نجات ایچون خلاف عقل بروسیله‌یه تشبث ایتمکه
طبیعت انسان حکم ایدر بیله اولدی ایکی منجرلوک ارمنی‌لرک ظلم منهای عجز ومسکنت ایله اتهام
اسلامه القا ایتدیروب امان ایستیه دکلری ومنجر اوللان وقت اک رذیل خفیه رضا ویردکلری
بوکفاشت بردر بوسطالبک نقیض اوزره موقعنده ذکر اوله جقدر
۲۰ جی کون جانانه دیک ارمنی طالبه ینه عقیدت فحص واراده خالصه‌سی اولان منفعتر محض بالتصمیم
مسلمان ومعدنیه
اثبات محبت ومودت ایچون ایلیه‌ده هر جهتیه هرکون احترام ودفع لسنده وقصص آدیله سعی ایتدکلری
ایدرلرسه ثمره ویرمز ارمنی‌لره مواجهه قطع رابطه ان ویرمکدن اوتری مسلمانلردن حفوت هرجهیم
ارمنستانه پایی کوکب اولورسه لرده رحمتی نه ییه‌جکن اوله مسلمانلر حمیضه حقلیه احترام
ایتدکلرینه موادعمریستیه‌که مستحبن جواب لر آلدیلر
حالا بوبیانات معترضه‌دن کیروب ۱۸ لوکیک بقیه وقیعه‌دن فکرایده‌ملیم آزخونت
۱۷ مه‌لوکدن ۱۸ جی کونه قدر چکلیان تااوکونه غروبه دیک ولکه دکانت اهلیدن مسلمان سوارلری
حدودی زیوا وارد اولدیلر اوافلر معاونت مقصدیله هلاک موزمیغون چه رواجبور اولدوره‌ده کوردن
ارمنی لرده چه‌نه ارمنیلری وعموم مسلمانلر بوقسم هیجانه گلمکلکن مانیقده متشدد بولنان اولدیلر
خوف وهراسری اندازه دن خارج اولدیلر ۱۸۰ جی کون قتل‌عام اولدی بریکیکی در غروبه قدر
صوک مطلق طبیعت حیوان نه ایسه هرزحمتی فرصت بولوب رحمت ایچیه مایدر اولدیلر آنلده
بیله دخی ایجه‌ده بولونان ماز برورده بکه اسباط رحمت ایچه هرکوریش حصه کوز کوره یوز دیغ
شرایطنده اولان حادثه‌یه منبر نه خیال فرصت ونکره میسار رحمت لازم و توفیق حسن ایتیون حرکت

حاکم ایله تیه امرنه گوره ایروان دروازه سندن خارج مجموع ارمنی پایه سنده
استحکام و تهدیله اشتراکیلر معیتنده یوز یگرمی قدرلر . بالا میدان دیوان یرده
ارمنی هجوم آورلرینه راست گلوب هر طرفدن اوسته گلله آتارلر سواره سنک
بر ایکی آتی زخمدار اولدیلر و قالدیقد حرکت خداوند ایله بلا آفت مسلمان
طرفه مراجعت ایدرلر اوگنده دالیجه و هچینی سایر نقطه‌لردن مسلمان خانه‌لرینه
ارمنی‌لر تاپانچه آتا آتا تیز ایدرلر و کنار و گوشه‌دن ارمنستان طرفه قاچان
ارمنی‌لرده حتی تصادف ایتدیکلری مسلمانه تاپانچه آتارلر حتی بر بیله آتلفده
مشهدی مهدی میرزا ابراهیم اوغلی جعفربگ اوینه ... حاجی جعفرقلی اوینه‌دن تاپانچه
صدمه‌سنه خارجه چیقان زمان بر ارمنی گلله‌سندن ... اولدیلر سایر
هر ایکی طرف مذکور تشویش وحشت ایله معین یرلردن بربرینه طرف آتشه مشغول اولمغی
لیکن آرایه گلدی و آتشه اجتناب اولونمز دلیله طرفینی اوزر تدبیر اوسته آرتیت ایله
مشغول اولدیلر مسلمان جماعتی شهر دفاعده دوروب مکه جده کوچه‌لرده مستحفظ
وظیفه‌یه قویارلر اول کوچه‌ی محله‌سنده حاجی کریم اوغلی ... اوینک یانینده
ثانی شاهزاده رضاقلی میرزا اوینک یانینده ثالث جعفربگ اوینک قبعنده
چهار راه جمعه‌ده رابع حاجی محله‌سنده فراشرا اوغلی ... اوینه برابر خامس
خواجه مرجان محله‌سنده مشهدی کریم اوینک یانینده و شهباز دره‌سنه اتش یولده

مستاد سنا آنده ده اولدی انی یوللرک اغزینده سابقا مرحومه لوهراق اوینده
اوچ سیغه طرف اولیجه صبحه دیک طرفینی بر برینه طرف تفنگ آتارلر اما مسلمان
جماعتی هرچه قدری ارشاد ایتسه خارج دار ایدیلسه ارمنی هیچ ایمزلر کیجه اولیجه
متفقا اولدیلر آ بو طرفدن رهبرلردن ارمنی قصدی نه اولدیقنی بیلمکده
۲ ارمنی طایفه‌سی دنیا تربیه‌سی و غرورانه علاوه‌ده ذی فنون اولدقلرندن
بیله که ساللره ایکیلک مشقدن قالمیش ارمنی‌لر و هچینی ارمنی صاحب منصبری دعوا
ایدن ارمنی‌لر ایله برابر ده مسلمانه تفنگ آتارلر ۳ پول و اسباب حرب ارمنیده
جمع اولدقندن بیله که برلیجه صرف اولنان فشنگ عددی بیلنمز و آتدقلری تفنگ
ارک صدمه‌سیندن و اضحیدیر که بالی کره هوا لی فشنگ صرف ایتمکده ... دا آتقلری
تفنگلرک مرمیسی ما اوزیر ... آچیلدیلر فشنگلرک چوخلغی صدمه‌سندن دوم دوم
فشنگ ۴ دشمن اوج معانده سنگرلر ترتیب ایتدکلرندن مسلمان کوچه‌لرینه
هر طرفدن حمله ایتمک مشکلدر اما بخلاف آرزو بو موقعده مسلمانه ... اولان
شرایط اوشرایطه نسبت ... ناموافق آ مسلمان اخطارلری ... آلمق
ارمنی‌لر ... سندن گزلون قالمقده تردد ایتمکه مجال یوخ ۲ اعداد لوازمات جهتیله
ایاق قات ارمنی‌دن از ۳ تذویر حرب و منتقمده غیر ماهر تجربه‌سیز اولوب
و سایر لرکیمی ۴ سلاح حرب از چونکه محاربه خیالنده اولمدقلری قبلا از وقت تدارک

بر

سن صغیر
دعوا اراده‌سی اولمدیغنه نقاط جنگ غیر معین محاربه قصدیله کارزار مورده وجانی شتاب
ترتیب ویرلمیش وتدارک وسلاح دعوا حاضر اولنمش بو حادثه یوز ویرنکا باعث استغراب
اولوب مسلمانلری بر دقیقه مشوش ایدرسه‌ده بو آن ساعت محاربه ومقابله‌یه شروع ایدرلر

دعوانک اوّل ابتداسی حادثه‌ده مسلمان غافل ایکن ارمنی ایتدوکی خطالر

ارمنی اغنیاسی دکجه ارمنی کارکه ربط رشیدلری حساب اولنان دنداک ز ماشو ربانی اشیلن
یوز باشو تکک اونغ جوال سنه ابوده نفع فهم اسمری بیکوف خوکق جیرت هولیا وسایر بو جنس دسته
بازلیق ایدن اجزای فرقه داشناقستان اون اون ایکی نفر سیکتی وسوار ... مطرحه‌یه ابرازن
دروازه سندن خارج قلعه دره‌کلو ارمنی زارلسیوا النده مجروح اولدوقنی استماع ایدوب مقتول
حساب ایتمکله جوشه جلوب خارج دروازه‌ده مجروحی لبادن خبر شهره کتوررلر شهره داخل
اولدوقده وادیلانوب ارمنی جماعته خطابا نقاش وجمیع خطه بهرلر دیرلر کرای طایفه
ارمنی نه دورمه لیسکز مسلمانلره دعوانی باشلیوب هرهرده بو ارمنی قتله میتو بلونه جمیعی
بولکون بو ارمنی ایو دانک درهه ارمنی نندن خارج بوبی مسلمانلر طرفندن اولان ارمنی قرداشی
نئل مقتول اولدوبدر سیز مبهوت باتوبسکز صباح هالکون قتله تبیه جکلر کرک فکر ایتمک
هرکس ادعه‌نی اولمش حساب ایتیوب بیز اوزمانزدن لیکوب دعوانی باشلادوق
هرکسک معیت وارده المهیه کلسون باشامون ارمنیلک اوزر غیبیه وقوه وشجاعتیله
بولوع فتنه ایکز خطه بهرلر دیوب اوجلینده ارمنی میدانده دادوسته ایدن مسلمان لقال لرنه داوه‌لار
قولوق صامان خلفه لورزارلسیوا آدملرنه تابانکه‌لر آلوب حمله کتوررلر بیچاره مسلمانلردن

بعضی مقتول بعضی مجروح بعضی زنده دستگیر وبعضی فرار ایدرلر ولی فرار ایتمک محال چونکه
اویره‌دن مسلمان کوجه سنه مسافت طولانی در مسلمان دکانلرینی غالغوغا غارت وتاراج ایدرلر
دکانلرک آتش ودولابی غارت اولنلار اوجلینده اوز خواجات دنیویه‌لرینه کوره ...
ارمنیستانه لیکدوب زمانی خطر اوراده بولونان مسلمانلردن جمع کثیر مقتول ...
داخلنده مجبور قالدرلر بالاحجر صارقنه اوغی ومیرزا صالح نواده‌سی ...
ییتوریلر وسایر بیچاره‌لر ولی بخلاف این رؤیت طرف لمانه اوجلینده مسلمانلر ...
لرنده بولونان دروزی ذرکر تباد مرحمی وبزلرز ارمنی لر جمهور ...
ایدولرنده حرمت ایله محفوظ قالدیلر مگر ایکنه یوموکره بیتی جبهه کوره ...
محاربه‌ده بو کونه صنعت کر مفقود اولدلر حیکم ملک مراجعت ابتدای الششا ...
لوکه لرنده بولمدیغنه ارمنیستانه نه یمگه حالی تیز وارمنی جماعت ...
... ارمنی سود اکثری ایله ...
بو علیه الیونده تهران اولدلر ساطه‌لرکن بالیایق فارلیکی ...
معاودت ایتمکه امکان بولمدیغنه حضرت ... ایلیونده منزل ایدر ...
بازارلرنده موجود بولنیک ارمنی دکانلری ایکینده اولدن تعیین مال التجاره ...
هرقسم غارت وتعدی‌دن محافظت اولنوب دارده انبار ...
وجوستینه تسلیم اولنلار زنده دستگیر اولنان ارمنیلرک حفظ حیاتی ...
بنا اولنلار بو مجموعی سکندری سوا ابتدای حالیک ارمنی‌ده مشهور ...

هو

Fena 14 / 1

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الملك المنان. بو لوقدن توفيق شروع بو تاريخك ايكنجى جلدينه ميسر اولدى ختامى ايچون حضرت لايزالدن استعانت ايدرم

بو اوراقده بيان اولنه جقدر شوشى قلعه سنده و مطلق قراباغ دايره سنده مسلمان ملتى ايله ارمنى طايفه سنك آره سنده يوز ويرن قتال و جدالك تفصيلاتى كه او حوادثاتك اكثرينى راقم بنفسه مواجهه طريقيله كوروب و استماع ايتدكلرمده صدقنه اكون دقت بليغ ايله كوزتدم. فراغ ديكده منظور قديم دايره ملاحظه اولنمزدى [illegible] الكلام يجر الكلام بابتيله اوزكه قفقازيه ولايتلرنده يوز ويرن حوادثاته دخى اشاره اولنمشدر

علت حوادثات ناگوار اوتنجى جلدده مفصلا بيان اولنديغنه بو مقامده اونلره متعرض اولميوب ابتداى حادثه دن خبر ويره جك

شوشى شهرنده اول محاربه

روز سه شنبه ٢١ جمادى الثانى ١٣٢٣ مطابق ١٤ آوغوست ١٩٠٥ سنه شمسيه ظهردن تقريبا ايكى ساعت كچمش ارمنستان طرفدن وسط كوچه لردن متكرر تفنك سسى ايشيدلدى [illegible] حالت ظاهرلانه مذكور كوچه لر مسلمان ايولرينه متصل خطده كه او خط شالدن [illegible]

اولونسه جعفر بك وزيروف ايولرينك قباغندن قرا شروف ايولرينه داوه دن يوقاريلره قدر كچردن و بر دخى جمشيد بك ايولرينك قباغندن اتن كوچه لردن بولنمشدر بريده مرحومه گوهر آغا ايولرندن يوقارى داغ طرفى باشندن مشهورا اوچ منبع دولتلى نقطه اولور

اول تفنك صداسى ايشيدلدن صوكره ناموس يارلدن خط كوچه لرده بردن تفنك آتماق شروع ايدر بولرده حوا قصديله قباق جهتر اولدوقجه. بو معنايه دلالت ايدن برهان اوتنجى جلدده مفصلا ذكر اولنمشدر

بو سياق ارمنى دن عصيان ظاهر اولوب تفنك اندازلق امتداد بولمازده مسلمان حتى [illegible] بر بيله حاضرلش بوده ايتديلركه اضطراب تمام ايله دكان بازارلرى باغليوب هركس بر طرفه كيم [illegible] او اوت قنك جمع ايتمكه كيم متفرق لقمه لردن من جمله ارمنستاندن بجبه ضرورت دعوى كيدن جناس ايتمكه كيم اسلحه كوتوروب لازم لدركا چارده سكر ترتيب ايتمك قصديله كيم ده ايمز هوايه تفنك آتوب خصمه جواب ويرمك يولنيه ناموس مضطرب احوال پريشان خيال بر يره قرار بر اضطراب طبيعى بر حالت يوز ويردى جمله اولدن معلومدر كه ارمنى طايفه سنده نفاق كوريلور ملتيه مسلمان طايفه سى وقوع قضيه سهل باخار حالا اوقدر قضا چوقه كلمه دلكه مسلمان مضطرب اولدوقجه بر حالتدر حاشا كه و اهمه باعث اوله فطرت ايلرا اسلام ارمنى خلقندن ايله هوا اولونسه مسلمان جرى و شجاع تر اولدوقجه بديهى در بلكه او بر وقيته تشويش سببى ارمنى دن بونيز للكه و طغيان و جسارته منتظر اولديغندن و مقابله ايچون شرايط حزم رعايته اولونماقدى

اراده

MİRZƏ RƏHİM FƏNA

1905-Cİ İL HADİSƏSİ

Nəşriyyatın direktoru:

professor Nadir MƏMMƏDLİ

Kompüter dizayneri:	**Tural Əhmədov**
Texniki redaktor:	**Rövşanə Nizamiqızı**
Səhifələyici:	**Aygün Əsgərova**
Montajçı:	**Rasim Hacıyev**
Operator çapçı:	**Elşad Hacıyev**

Yığılmağa verilmiş 21.02.2009.
Çapa imzalanmış 04.03.2009.
Şərti çap vərəqi 15,7. Sifariş № 39.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300.

*Kitab «**Nurlan**» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.